

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

प्रस्तुत 'वैयाकरण नेपालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन' नामक शीर्षकको शोधकार्यको शोधपरिचयअन्तर्गतको पहिलो परिच्छेदमा क्रमशः शोधशीर्षक, शोधकार्यको प्रयोजन, विषयपरिचय, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, प्राक्कल्पना, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि, शोधपत्रको रूपरेखा, निष्कर्ष र भावी शोधकार्यका निम्ति सुझाउको चर्चा गरिएको छ ।

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक 'वैयाकरण नेपालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन' रहेको छ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्घायअन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तहको आंशिक परिपूर्तिका लागि दशौँपत्रको प्रयोजनार्थ यो शोधकार्य गरिएको छ ।

१.३ विषय परिचय

वैयाकरण नेपालको जन्म भोजपुर जिल्लाको पोखरे भन्ने ठाउँमा वि.सं. १९१२ मा भएको हो । उनी बाबु बलभद्र उपाध्याय र आमा विष्णुमाया उपाध्यायका आठ भाइ छोरा मध्ये सवैभन्दा कान्छा छोरा हुन् । उनले आफ्नो प्रारम्भिक शिक्षा गाउँमा नै गरेका थिए । बालककालमा नै आफ्ना पिताजीका साथमा रहेर उनी कर्मकाण्डको काममा सिपालु भइसकेका थिए । सानै उमेरदेखि उनमा नेपाली भाषाप्रति ठूलो मोह बसेको थियो । कविताका धेरै श्लोकहरू उनलाई बालककालमा नै कण्ठस्थ भइसकेका थिए । पछि काठमाडौँ र काशीमा बसी विद्याको अध्ययन गरेर आएपछि उनी कविता लेखनको क्षेत्रमा प्रवेश गरेका हुन् । उनी सानै हुँदा आमा परलोक भएकाले उनलाई बाबुले विशेष माया गर्दथे । बाबुले उनलाई काखमा राखी आफूले जानेका कर्मकाण्ड, तन्त्रमन्त्र, फलित ज्योतिष व्यावहारिक ज्ञान र भानुभक्तको रामायण सिकाएका थिए ।

संस्कृतको चहलपहल भइरहेको तत्कालीन समयमा प्रायः पठित विद्वानहरू भाषामा लेख लेखन त परै जाओस्, पढ्न-पढाउन पनि घिनाउँथे । विद्वानहरूले त संस्कृत भाषामा नै लेखपढ गर्नुपर्छ, भाषा त गोठालोले पढ्ने हो भन्ने भावना चलेको बेला पं. वैयाकरणले नहिचिकचाईकन आफ्नो नैसर्गिक प्रतिभा र प्रेरणाले नेपाली भाषामा लेख लेखन र कविता रचना गर्न थाले । साधारण मानिसका लागि संस्कृतमा होइन, बुझ्न सकिने सजिलो भाषामा (नेपालीमा) लेखिनुपर्छ भन्ने उनको विचार थियो । उनमा संस्कृत, हिन्दी र नेपालीमा पूर्ण दखल र अङ्ग्रेजीमा सामान्य ज्ञान भएर पनि आफ्ना अभिव्यक्ति भने प्रभावकारी ढङ्गले पूर्णतः नेपालीमा नै गरेका छन् । आफ्नो जीवनको लामो समयसम्म नेपाली भाषासाहित्यमा साधनारत कवि वैयाकरण नेपालले प्रशस्त लेख-रचनाहरू तयार पारेको तर संरक्षण र प्रकाशनका अभावका कारण ती केही कृतिहरू हिनामिना हुन पुगेको कुरा कविकै नाति ज्ञानमणि नेपालको मुखारविन्दबाट सुन्न पाइन्छ । वैयाकरणले आफ्नो जीवनको साहित्यिक यात्रामा १. 'किष्किन्धाकाण्ड' (वाल्मीकि रामायणबाट श्लोकबद्ध अनुवाद, रचना १९४८) २. 'अश्वलक्षण' (शालिहोत्र, १९६१) ३. 'तर्कारीकल्प' (१९७२/७३) ४. टक्सारवर्णन ५. लङ्कावर्णन ६. विराटवर्णन ७. व्रतमाला (पुण्यशिक्षाका नामले प्रकाशित, रचना १९६१) जस्ता कविताकृतिको रचना गरेको पाइन्छ । जीवनको अन्तिम घडीसम्म पनि नेपाली भाषा र साहित्य साधनामा लागेका कवि वैयाकरणको देहावसान आफ्नै इच्छानुसार वि.सं. १९७९ मा जनकपुरधाममा भयो । यस शोधपत्रमा साहित्येतिहासमा ओभेलमा परेका माध्यमिककालीन नेपाली साहित्यका एक उज्ज्वल व्यक्तित्व वैयाकरण नेपालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वबारे प्रकाश पारिएको छ ।

१.४ समस्याकथन

माध्यमिककालीन नेपाली कविताको भक्तिधाराका उल्लेख्य कवि वैयाकरण नेपालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनसँग सम्बद्ध प्रस्तुत शोधकार्यका समस्याहरू देहायबमोजिम रहेका छन्:

- (क) वैयाकरण नेपालको जीवनीका प्रमुख घटना तथा पाटाहरू के-कस्ता छन् ?
- (ख) उनको व्यक्तित्वका के-कस्ता पाटाहरू छन् ?

- (ग) उनका साहित्यिक कृतिहरू के-कति छन् र ती कृतिमा के-कस्ता कुराहरू रहेका छन् ?
- (घ) उनका काव्यगत प्रवृत्तिहरू के-कस्ता छन् ?
- (ङ) उनले नेपाली साहित्यमा पुर्याएको योगदान कस्तो छ ?

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

यस शोधकार्यअन्तर्गत उपर्युक्त समस्या कथनसँग सम्बन्धित निम्नलिखित उद्देश्यहरू राखिएका छन्-

- (क) वैयाकरण नेपालको जीवनीका प्रमुख घटनाहरू र कार्यहरूबारे स्पष्ट पार्नु,
- (ख) उनको व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू केलाउनु,
- (ग) उनका साहित्यिक कृतिहरू खोजी, पहिचान गरी तिनको विस्तृत व्याख्या विश्लेषण गर्नु,
- (घ) उनका काव्यगत प्रवृत्तिहरू केलाउनु र
- (ङ) नेपाली साहित्यजगतमा उनले पुर्याएको योगदानको निरूपण गर्नु ।

१.६ प्राक्कल्पना

उपर्युक्त समस्याकथन र उद्देश्यका सन्दर्भमा यस शोधकार्यअन्तर्गत निम्नलिखित प्राक्कल्पनाको परीक्षण गरिएको छ र प्रायः तिनको पुष्टि हुन आएको छ:

- (क) वि.सं. १९१२ मा जन्मिएर वि.सं. १९७९ मा देहावसान भएका वैयाकरण नेपालले आफ्नो जीवनयात्रा खेतीकिसानी, पण्डित्याइँ, ज्योतिषी, शैक्षिक, साहित्यिक रचना आदिमा संलग्न रहेर बिताए ।
- (ख) वैयाकरण नेपालका बहुमुखी व्यक्तित्वभिन्न कवि, पण्डित, ज्योतिष, गुरु, अनुवादक र मौलिक रचयिता, सम्पादक आदि व्यक्तित्वहरू रहेका छन् ।
- (ग) वैयाकरण नेपालका मुख्य उपलब्ध हुन आएका पद्यकृतिहरूमा 'किष्किन्धाकाण्ड', रामायण, 'पुण्यशिक्षा', 'अश्वलक्षण', 'तर्कारीकल्प', 'लङ्कावर्णन', 'टक्सारवर्णन' (केही श्लोकमात्र), 'कूट श्लोक' (केही अंशमात्र) आदि रहेका छन् । उनका रचनाहरूमध्ये

कुनैमा धार्मिक, कुनैमा पौराणिक र कुनैमा सामाजिक जस्ता विषयवस्तुहरू समेटिएका छन् ।

(घ) वैयाकरण नेपालका काव्यगत प्रवृत्तिहरू अन्तर्गतका विषयवस्तुगत मुख्य प्रवृत्तिहरूमध्ये धार्मिक-पौराणिक आख्यान, सामाजिक छाया र युगीन परिवेशको सङ्केत, नैतिकताको सन्देश र आध्यात्मिक भावसहित मुख्यतः करुण, वीर र शान्त आदि रसको प्रयोग छन् । शैलीगत प्रवृत्तिमध्ये आख्यानयुक्त र आख्यानविहीन कृतिको रचना, विविध शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको प्रयोग, विविध शास्त्रीय छन्दको प्रयोग, माधुर्य गुणको प्रबलता, तत्सम, तद्भव र कथ्य भाषाको प्रयोग, प्रथम र तृतीय दुवै कथनढाँचाको प्रयोग र सम्वादात्मक पद्धतिको प्रयोग आदि रहेका छन् ।

(ङ) वैयाकरण नेपाल माध्यमिककालीन नेपाली कविता क्षेत्रमा कूट श्लोक हुँदै आख्यानयुक्त र आख्यानविहीन लघुकाव्यदेखि महाकाव्य समकक्षी काव्यकृतिको रचना गर्ने तत्कालीन कविहरूमध्येका उल्लेखनीय कवि हुन् ।

१.७ पूर्वकार्यको समीक्षा

वैयाकरण नेपालको व्यक्ति-कृतिका बारेमा व्यापक रूपमा चर्चा गरिएको पाइँदैन । फाट्टफुट्ट रूपमा उनका बारेमा गरिएका चर्चा यसप्रकार छन्:

(क) ज्ञानमणि नेपालद्वारा वि.सं. २०१८ मा सम्पादित 'पुराना कविता' नामक पुस्तकको 'प्रशस्ति' शीर्षकमा डा. गोविन्द सुवेदीले वैयाकरण नेपालको शैली नेपाली साहित्यका आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जस्तै प्राञ्जल, सरस एवम् सुमधुर छ भन्ने कुराको उल्लेख गर्दै वैयाकरणले विशेष गरेर शार्दूलविक्रीडित र अन्य इन्द्रवज्रा, वसन्ततिलका, इन्दिरा, सुग्धरा आदि छन्दमा कलम चलाएको कुराको चर्चा गरेका छन् ॥

(ख) ज्ञानमणि नेपालले वि.सं. २०१८ मा 'पुराना कविता' नामक पुस्तक सम्पादन गर्ने क्रममा वैयाकरण नेपालको विशद् चर्चा गरी अज्ञात नेपाली कविहरूमध्येका एक कवि पं. वैयाकरण नेपालले मौलिक र अनूदित धेरै ग्रन्थहरू लेखी नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धि गरे तापनि आजसम्म उनको एउटा पनि कृति प्रकाशित हुन नसकेको कुराको गुनासो गरेका छन् । यसै पुस्तकमा ज्ञानमणि नेपालले वैयाकरणका 'किष्किन्धाकाण्ड' का केही

श्लोक, 'ताराको विलाप', 'कूट श्लोक', 'तर्कारीकल्प', 'लङ्कावर्णन' र 'टक्सारवर्णन' शीर्षकका कविताकृतिको सम्पादन/सङ्कलन गरेका छन् ।

(ग) कमल दीक्षितले वि.सं. २०१८ को 'बुङ्गल' नामक पुस्तकमा वैयाकरण नेपालको विस्तृत जानकारी यिनै कविका नाति ज्ञानमणि नेपालले सम्पादन गरेको 'पुराना कविता' र 'वनका फूल' नामक पुस्तकमा पाइने कुराको जानकारी दिँदै उक्त ग्रन्थभित्र वैयाकरणको 'किष्किन्धाकाण्ड' काव्यको केही अंश 'राम-वालिसम्वाद' शीर्षकमा सम्पादन गरेका छन् ।

(घ) ज्ञानमणि नेपालले नै वि.सं. २०२५ मा 'वनका फूल' नामक पुस्तक सम्पादन गर्ने क्रममा वैयाकरण नेपालद्वारा रचित 'शालिहोत्र' र 'अश्वलक्षण' नामको कृति एउटै हो भन्ने कुराको जानकारी दिँदै 'अश्वलक्षण' शीर्षकमा उक्त काव्यकृति प्रकाशित गरेका छन् ।

(ङ) कोषराज न्यौपानेले वि.सं. २०३२ को 'नेपाली' त्रैमासिक पत्रिका (पूर्णाङ्क ६५) मा 'कवि वैयाकरण: एक परिचय' नामक शीर्षकको लेखमा उनको सङ्क्षिप्त परिचयसहित व्यक्तित्वका केही पाटाहरूका बारेमा छोटो चर्चा गरेका छन् ।

(च) ज्ञानमणि नेपालले नै वि.सं. २०३४ मा 'किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा' नामक सम्पादित ग्रन्थमा वैयाकरण नेपालको जीवनवृत्तसम्बन्धी व्यापक जानकारी दिनुका साथै उनीद्वारा रचित 'किष्किन्धाकाण्ड' अनुवादित रामायण र 'पुण्यशिक्षा' शीर्षकको काव्यकृतिको सम्पादन पनि गरेका छन् ।

(छ) बाबुराम आचार्यले वि.सं. २०३५ को 'पुराना कवि र कविता' नामक पुस्तकमा षडानन्द लोहनीको 'श्रीकृष्णचरित्र' र वैयाकरण नेपालको 'किष्किन्धाकाण्ड' लाई समेत मिलाएर सम्पादन गर्दा ने.भा.प्र.स. को आदेशमुताविक अढाई सय पृष्ठभन्दा बढी हुने भएकाले उक्त दुवै कृति यस ग्रन्थभित्र समावेश गर्न नसकिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

(ज) शरदचन्द्र शर्मा भट्टराईले वि.सं. २०३७ को 'नेपाली साहित्यको इतिहास' (माध्यमिक काल) नामक पुस्तकमा माध्यमिक कालका रामभक्ति परम्पराका कवि र

काव्यकृतिहरूको चर्चा गर्ने क्रममा वैयाकरण नेपाल र उनको कृति 'किष्किन्धाकाण्ड' को नामसमेत उल्लेख गरेका छन् ।

(भ) तारानाथ शर्माले वि.सं. २०३९ को 'नेपाली साहित्यको इतिहास' नामक पुस्तकमा साहित्यको कालविभाजन गर्ने क्रममा भानुभक्त युगभिन्न अरू साधारण पद्यकारहरू भनेर केही कविहरूको नाम उल्लेख गर्दा त्यसमा वैयाकरण नेपाललाई पनि समावेश गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा शर्माले वैयाकरण नेपालले वाल्मीकिको रामायणको 'किष्किन्धाकाण्ड' लाई नेपालीमा अनुवाद गरेको, अरू फुटकर कविताहरू अभै अप्रकाशित नै रहेको र 'बुइँगल' मा दुइटा साना पद्यहरू छापिएको भन्ने कुराको जानकारी दिएका छन् ।

(ज) ज्ञानमणि नेपालले वि.सं. २०३९ को 'प्रज्ञा' त्रैमासिक पत्रिका (वर्ष ११, अङ्क १, पूर्णाङ्क ३९) मा 'नेपाली साहित्यका एक उज्ज्वल तारा' नामक शीर्षकको लेखमा वैयाकरण नेपालको चर्चा गर्ने क्रममा बा, आमा, फुपू र छिमेकीहरूले श्लोक हालेको सुनेपछि कसका हुन् भनी पत्ता लगाउँदा कवि वैयाकरण नेपालका रहेछन् भन्ने कुराको चर्चा गर्दै उनका कविता धेरै पछिसम्म पनि प्रकाशनमा नआएकाले कतिपय लेखोटप्रति नै हराइसकेको गुनासो व्यक्त गरेका छन् ।

(ट) घट्टराज भट्टराईले वि.सं. २०४० को 'प्रतिभै प्रतिभा र नेपाली साहित्य' नामक ग्रन्थमा वैयाकरण नेपालको सङ्क्षिप्त परिचयका साथै उनका कृतिहरू र उनको काव्यिक विशेषताका बारेमा छोटो जानकारी प्रस्तुत गरेका छन् ।

(ठ) घट्टराज भट्टराईले नै वि.सं. २०४५ को 'माध्यमिककालीन कवि र कविता' नामक ग्रन्थमा वैयाकरण नेपालको छोटो चिनारीसहित उनको 'किष्किन्धाकाण्ड' को केही अंश र कूटश्लोकहरूको सम्पादन गरेका छन् ।

(ड) घट्टराज भट्टराईले नै वि.सं. २०४६ को 'गरिमा' पत्रिका (वर्ष ७, अङ्क ९, पूर्णाङ्क ८१, भाद्र) मा 'माध्यमिककालीन नेपाली कविहरू र काव्यप्रवृत्ति' शीर्षकको लेखमा माध्यमिक कालका कविहरूले माध्यमिककालीन काव्यप्रवृत्तिहरूको प्रयोग र विकासमा यथेष्ट योगदान गर्नुका साथै आफ्नो समयमा नेपाली कवितालाई लोकरुचि अनुकूल

पार्न यी कविहरूले राम्रो सेवा अर्पित गरेको भन्ने कुराको चर्चा गर्ने क्रममा वैयाकरणको नामसमेत त्यसभित्र समावेश गर्न पुगेका छन् ।

(ढ) भूपहरि पौडेलले वि.सं. २०५१ को 'नेपालको विद्वत्परम्परा' नामक ग्रन्थमा वैयाकरण नेपाललाई आशुकविका रूपमा पनि लिन सकिने भनेर माध्यमिककालीन नेपाली साहित्यका एक प्रखर प्रतिभाका रूपमा प्रतिस्थापन गर्दै आदिकवि भानुभक्त आचार्यसँग तुलना गर्न पुगेका छन् । पौडेलले त्यस बेलाको नेपालको राजधानी पूर्वको तारा वैयाकरण नेपाल हुन् भने राजधानीभन्दा पश्चिमका तारा भानुभक्त आचार्य हुन् भन्दै वैयाकरण नेपालको पहिलो रचना 'किष्किन्धाकाण्ड रामायण' भए पनि सबैभन्दा पछि प्रकाशित हुन पुगेको कुराको चर्चा गरेका छन् ।

(ण) घट्टराज भट्टराईले वि.सं. २०५५ को 'नेपाली साहित्यको ऐतिहासिक रूपरेखा' नामक पुस्तकमा माध्यमिककालीन प्रमुख कविहरू भनेर थुप्रै कविहरूको नाम उल्लेख गरी त्यसभित्र वैयाकरण नेपाललाई पनि समावेश गरेका छन् ।

(त) राजेन्द्र सुवेदी र होम सुवेदीले वि.सं. २०५५ को 'प्राथमिक र माध्यमिक नेपाली साहित्यको रूपरेखा' नामक पुस्तकमा माध्यमिक कालमा कविता-काव्य, गीत-गजल र भजनहरू रचना गर्ने पद्य कवि-लेखकहरूका नाम उल्लेख गर्दा त्यसभित्र वैयाकरण नेपाललाई पनि अटाउन पुगेका छन् ।

(थ) घट्टराज भट्टराईले वि.सं. २०५६ को 'नेपाली लेखककोश' नामक ग्रन्थमा वैयाकरण नेपाल लौकिकभन्दा पारमार्थिक चिन्तनमा रमाउने कुराको उल्लेख गर्दै उनका प्रकाशित सात कृतिहरूको नामावलीसहित उनको अभिव्यक्तिकलाको प्रशंसा गरेका छन् ।

(द) दयाराम श्रेष्ठले वि.सं. २०५९ को 'साहित्य को इतिहास: सिद्धान्त र सन्दर्भ' नामक पुस्तकमा ज्ञानमणि नेपालले इतिहाससम्बन्धी गहन कार्य गरेको उल्लेख गर्दै उनीद्वारा सम्पादित 'पुराना कविता' वैयाकरणद्वारा रचित फुटकर कविताको सङ्ग्रह भए पनि इतिहासलेखनमा थप टेवा मिलेको कुराको चर्चा गरेका छन् ।

(ध) वासुदेव त्रिपाठी र अन्यले वि.सं. २०६० को 'नेपाली कविता भाग-४' नामक पुस्तकमा माध्यमिक कालमा आउँदा पनि प्राथमिककालमा व्याप्त रहेको भक्ति धारामा

आबद्ध रही रामायण, महाभारत र भागवत् आख्यानस्रोतका पद्यकृतिको रचना गर्ने परम्परा चलिरहेकै थियो भन्ने कुराको उल्लेख गर्दै त्यस्ता कविहरूमध्ये वैयाकरण नेपाललाई पनि समेट्न पुगेका छन् ।

(न) नारायणप्रसाद गौतमले वि.सं. २०६१ को 'नेपाली खण्डकाव्य: सिद्धान्त र विवेचना' नामक पुस्तकमा वैयाकरण नेपालद्वारा रचित 'किष्किन्धाकाण्ड' र 'अश्वगुणदोष' कृतिलाई शास्त्रीय (वार्णिक) छन्द प्रयोग गरिएका प्राथमिककालीन नेपाली खण्डकाव्यहरूको सूचीभित्र समावेश गरेका छन् ।

यसरी वैयाकरण नेपालसम्बन्धी गरिएका उपर्युक्त अध्ययनहरू अति सङ्क्षिप्त र एकाङ्की भई यत्रतत्र छरिएका हुनाले उनको जीवनको सम्पूर्ण पक्षको व्यापक र विस्तृत अध्ययन एकैसाथ एउटै पुस्तकाकार कृतिभित्र समेट्न यो शोधकार्य गरिएको छ ।

१.८ शोधकार्यको औचित्य

माध्यमिककालीन नेपाली साहित्याकाशमा ओभेलमा परेका कवि वैयाकरण नेपालले आफ्नो निरन्तर साहित्यसाधनाको फलस्वरूप अनेकौं कविताकृतिका माध्यमबाट नेपाली साहित्यको विकासमा ठूलो टेवा पुऱ्याएका छन् । उनका बारेमा हालसम्म कुनै स्नातकोत्तर वा विद्यावारिधि तहको शोधकार्य नभएकोले यस शोधपत्रमा उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वबारे चर्चा गरिएको छ । यस शोधपत्रमा व्यक्ति वैयाकरणलाई विभिन्न कोणबाट चिनाउँदै उनले नेपाली साहित्यमा पुऱ्याएको योगदानलाई सुव्यवस्थित तरिकाले विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली कविता विधाका अविस्मरणीय कवि वैयाकरण नेपाललाई विभिन्न कोणबाट चिनाउँदै उनले नेपाली साहित्यमा पुऱ्याएको योगदानलाई समेत निरूपण गरिएकोले यस शोधपत्रले उनको बारेमा थप अध्ययन-अनुसन्धान गर्न चाहने जिज्ञासुहरूका लागि मार्गनिर्देशकको काम गर्नुका साथै नेपाली साहित्यको अनुसन्धान परम्परामा र नेपाली साहित्येतिहासको निर्माणमा थप योगदान दिन सक्ने देखिएको छ । यसका साथै वंशावली अध्ययनमा नेपाल वंशजहरूका लागि यो कार्य महत्वपूर्ण प्रेरणादायी स्रोतका रूपमा रहन सक्ने देखिएको छ । यिनै कारणहरूले गर्दा यस शोधपत्रको औचित्यमा थप स्पष्ट भएको छ ।

१.९ शोधकार्यको सीमाङ्कन

नेपाली भाषामा मौलिक तथा अनूदित दुवैथरी कृतिहरूको रचना गर्ने वैयाकरण नेपालका प्राप्त सबै कृतिहरू प्रकाशित अवस्थामा छन् । यी प्रकाशित कृतिबाहेक उनका अन्य लुप्त कृतिहरू पनि छन् भन्ने भिनो सङ्केत मात्र पाइन्छ । अनेकौं प्रयासबाट पनि ती कृतिहरू प्राप्त हुन सक्ने अवस्थामा छैनन् । त्यसैले यस शोधपत्रमा उनका प्रकाशित र उपलब्ध कृतिहरूको मात्र व्याख्याविश्लेषण गरिएको छ । यही नै यस शोधपत्रको सीमाङ्कन रहेको छ ।

१.१० शोधविधि

(क) सामग्री सङ्कलन

यो शोधपत्र तयार पार्नका लागि निम्नलिखित तरिकाले सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ :

(अ) यस शोधपत्रको सामग्री सङ्कलनको प्रमुख आधार पुस्तकालयीय पद्धतिलाई मानिएको छ । यसका लागि सम्बन्धित विषयका पुस्तक र पत्रपत्रिकाको आवश्यक अध्ययन गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

(आ) वैयाकरण नेपालको जीवनीपरक अध्ययनका लागि अनुसन्धेय व्यक्ति जीवित नरहेकोले उनैका नाति इतिहासविद् ज्ञानमणि नेपालसँग प्रत्यक्ष भेट गरी आवश्यक जानकारी र सामग्री लिइएको छ । त्यस्तै शोधनायकका अन्य जीवित सम्बन्धित नातेदार, इष्टमित्र, बन्धुबान्धव एवम् आप्त पुरुषहरूसँग पनि सम्पर्क राखी आवश्यक जानकारी लिइएको छ । यस क्रममा प्रश्नावली र अन्तर्वार्ताविधि अपनाई यथोचित जानकारी लिइएको छ ।

(ख) सामग्री विश्लेषण

यस शोधपत्रमा वैयाकरण नेपालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनका क्रममा जीवनीपरक समालोचना पद्धतिलाई अँगाली कृतिपक्षको विवेचना चाहिँ वर्णनात्मक र प्रभावपरक समालोचना एवम् विधागत सैद्धान्तिक तत्वका आधारमा

गरिएको छ । त्यस्तै उनको योगदानको चर्चा गर्ने क्रममा आवश्यकताअनुसार तुलनात्मक एवम् विश्लेषणात्मक समालोचना पद्धतिको समेत प्रयोग गरिएको छ ।

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा:

प्रस्तुत शोधपत्र निम्नलिखित किसिमका पाँच परिच्छेदमा विभाजित छ :

पहिलो परिच्छेद: शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद: वैयाकरण नेपालको जीवनी

तेस्रो परिच्छेद: वैयाकरण नेपालको व्यक्तित्व

चौथो परिच्छेद: वैयाकरण नेपालको कृतित्वको अध्ययन

पाँचौँ परिच्छेद: उपसंहार

सन्दर्भसूची

परिशिष्ट

दोस्रो परिच्छेद

वैयाकरण नेपालको जीवनी

प्रस्तुत 'वैयाकरण नेपालको जीवनी' नामक दोस्रो परिच्छेदमा क्रमशः वैयाकरणको जन्म, जन्मस्थान र पुख्र्यौली, नामाकरण, बाल्यकाल, शिक्षादीक्षा, विवाह र सन्तान, बसाइँसराइ, स्वभाव, रुचि, भ्रमण, सम्मान, सामाजिक प्रतिष्ठा, आर्थिक अवस्था र जागिर, साहित्यलेखनका निम्ति प्रेरणा र प्रभाव, लेखनारम्भ, प्रकाशित कृतिहरू, अप्रकाशित कृतिहरू र देहावसानका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

२.१ जन्म, जन्मस्थान र पुख्र्यौली

वैयाकरण नेपालको जन्म वि.सं. १९१२ आषाढ शुद्धि (शुक्ल दिवस) १४ मा भएको थियो । नेपालको पूर्वी पहाडअन्तर्गत पर्ने भोजपुर जिल्लाको पोखरे भन्ने ठाउँमा पिता बलभद्र उपाध्यायका आठ भाइ छोरामध्ये कान्छा सुपुत्रका रूपमा यिनको जन्म भएको थियो ।^१ उनकी आमाको नाम विष्णुमाया उपाध्याय थियो ।

उनी जन्मेको ठाउँ भोजपुर जिल्लाको सदरमुकाम भोजपुर बजारकै छेउमा पर्छ । पोखरेबाट पूर्वपट्टि श्यामशीला नामको डाँडो अवस्थित छ । यही डाँडाबाट त्यस भेगमा बिहान घामको ज्योति उदाउने गर्दछ । पश्चिमपट्टि उच्च पर्वत ट्याम्के र सेल्मे पर्दछन् । यिनै डाँडाबाट त्यहाँ घाम अस्ताउने गर्दछ । यसैगरी पूर्वपट्टि नै अखुवा खोला, पश्चिमपट्टि पिखुवा (हंसावती) खोला उत्तरपट्टि म०युम लेक र दक्षिणपट्टि वास्तिमको डाँडो, काली डाँडो, बेहेरे खोलो र बेहेरेश्वर महादेवको मन्दिर अवस्थित छ । त्यहाँको पिखुवा (हंसावती) खोला भोजपुर जिल्लाकै ठूलो खोला हो । त्यहाँको रमणीय र बसौँ बसौँ लाग्ने ठाउँ टक्सार बजार हो । यो ठाउँ सदरमुकामबाट एक कोस जति तल पर्दछ । त्यहाँ प्रसिद्ध देवी देवताका शक्तिपीठहरु पनि रहेका छन् । शङ्करेश्वर महादेवको मन्दिर सित्तेलमा पर्दछ । त्यस्तै अन्य प्रसिद्ध मन्दिरहरूमा सिद्धकाली देवी र पश्चिम पहाडका भोरनागी प्रसिद्ध छन् भोजपुरकै प्रसिद्ध स्थान दिङ्ला र त्यहाँ स्थित संस्कृत पाठशाला हो ।^२ कविकै शब्दमा:

ट्याम्केदेखि हिमाल पर्वततलक् पश्चर लामू गरि
वस्याको छ मयाम पर्वत ठुलो दोश्रो हिवालै सरि ।
तेसै पर्वतका त काख बिचमा येक् हंस नाम पोखरी
जस्मा हंस र हंसि पञ्छिहरू धेरू बस्छं रमण् खुप् गरी ॥

(किष्किन्धाकाण्ड, श्लोक ७६९, पृ. १५७)

^१ ज्ञानमणि नेपाल, पुराना कविता (निमित्त नेपाल इतिहास विकास समिति, भोजपुर: २०१८, पृष्ठ ५ ।

^२ ज्ञानमणि नेपालबाट प्राप्त जानकारी ।

त्यस भेगमा सामान्य शिक्षा प्राप्त मध्यम वर्गका मानिसहरूको बसोबास थियो । त्यस भेगमा जागिर पाएर र बिर्ता पाएर गएका मानिसहरूको सङ्ख्या बढी थियो । नेपालमा नै सबभन्दा पहिलो संस्कृत पाठशाला वि.सं. १९३२ मा दिङ्लामा खोलिएको थियो भने वि.सं. १९३४ मा रानी पोखरी संस्कृत पाठशाला खोजिएको हो । उक्त जिल्लाको दक्षिणी र उत्तरी भागमा राईको बाहुल्य बस्ती छ भने मध्य भागमा बाहुन र क्षेत्रीको बाहुल्यता रहेको छ ।^३ त्यतिबेला नेपालकै पहिलो पाठशाला त्यहाँ खोलिनुबाट पनि त्यहाँका जनता त्यतिबेलै केही जागरुक र शिक्षित थिए भन्ने कुरा पुष्टि गर्न सकिन्छ ।

समयको विकासक्रमसँगै त्यहाँका मानिसहरू कोही अध्ययनतिर लाग्न थाले भने अधिकांश युवाहरू गोर्खा भर्ती केन्द्र भारतमा र बेलायती सेनामा भर्ना हुन थाले । यसले गर्दा मानिसहरू शिक्षित र सम्पन्न हुँदै गए । हाल त्यहाँका शिक्षित र सम्पन्नशाली व्यक्तिहरू अन्यत्र बसाइ सरेको पाइन्छ । त्यहाँका धेरै जसो मानिसहरू भापा, मोरङ र काठमाडौँमा बसाइँ सरेको पाइन्छ । अभिसम्म पनि यातायातको असुविधा र शिक्षा स्वास्थ्यको अभावका कारणले यस जिल्लालाई दुर्गम जिल्लाको सूचीभित्र नै राख्ने गरिन्छ । गोर्खा भर्ती केन्द्रमा भर्ना भएका केटाहरूमार्फत् नै उक्त भेगमा राजनीतिक चेतनाको झिल्लोले समेत प्रवेश गरेको पाइन्छ । त्यहाँका केही मानिसले विद्यावारिधि उपाधि हासिल गरेका र पेसाले प्राध्यापक, डाक्टर, न्यायाधीश, प्रशासक, निजामती, मुख्य सचिव जस्ता बौद्धिक-प्राज्ञिक सेवामा संलग्न रहेको पाइन्छ ।^४

वैयाकरण नेपालका पुर्खाहरू कसरी नेपाल थरका र हाम्रो देशको नाम कसरी नेपाल रहन गयो भन्नेबारे ज्ञानमणि नेपालले वि.सं. २०४० मा प्रकाशित 'नेपाल निरुक्त' नामक ग्रन्थमा यस्तो उल्लेख गरेका छन्- 'लिच्छवि मल्ल शक किरात खसभन्दा धेरै पहिले पश्चिमोत्तरबाट नीपहरूको एक शाखा भारततर्फ र अर्को शाखा पहाडको बाटो नेपाल पसेका थिए । नीपहरूसँग यो देशको जहिले सम्बन्ध भयो त्यसबेलादेखि यसको यश बाहिरी देशमा फैलिएकोले नेपालमा सभ्यताको दैलो उघार्नेमा नीपहरूकै हात रहेको देखिन्छ । नीपहरूले आवाद गरेको अथवा नीपहरू बसोबास गरेको देश नेपाल कहिन लाग्यो । नीपबाट, नैपबाट वा नेपबाट 'आल' जोडिँदा 'नैपाल' वा 'नेपाल' बनेको हो ।'^५

^३ ऐजन ।

^४ ऐजन ।

^५ ज्ञानमणि नेपाल, नेपाल निरुक्त (काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र., २०४०), पृ. १७-१८ ।

यसैगरी सोही पुस्तकमा ज्ञानमणि नेपालले नै नेपाल थरबारे यस्तो दृष्टिकोण व्यक्त गरेका छन्- 'नेपालको सुदूर पश्चिम सेती अञ्चलको दुल्लु दैलेखमा 'नेपा' गाउँ छ । त्यो जग्गा विर्ता पाएर त्यहाँ बसोबास गरेका ब्राह्मणहरू 'नेपाल' थर भएका हुन् । पश्चिम नेपाल र कुमाउँ गढवालतिर जोशी भट्ट थर भएका ब्राह्मणहरू पनि घृतकौशिक गोत्रका छन् । घृतकौशिक गोत्रका ब्राह्मण पण्डित उपाधि पाएर सिजापति महाराजकहाँ रहेका र पछि नेपा विर्ता पाएर त्यहाँ बसेपछि 'नेपाल' थरका बनेका हुन् । दुल्लु दैलेखमा अहिले पनि 'नेपा' गाउँ प्रसिद्ध छ । 'नेपा' 'निपा' दुवै रूप लेखाइ बोलाइमा चलेका छन् । यसो हुँदा देशवाची नेपालको निरुक्ति उपर्युक्त उल्लेखअनुसार र थरवाची नेपालको व्युत्पत्ति अरू नेपालीका थर बने सरह बनेको हो । यसकारण देशवाची नेपालको र थरवाची नेपालको निरुक्ति भिन्नाभिन्नै भएको देखिन आउँछ ।^६

वैयाकरणको वंशसम्बन्धी पत्ता लागेसम्मको पुख्यौली वंशवृक्ष यसप्रकार छः^७

वैयाकरण नेपालको वंशवृक्षलाई परिशिष्टमा राखिएको छ ।

काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको सिपा मण्डनबाट लक्ष्मीनारायण नेपालका दुई भाइ छोरा शिवराम र गोपाल पूर्वतिर लागे । शिवराम पूर्व ४ नम्बर भोजपुर सित्तेलमा पर्ने चतरा गुठीको जमिन आवाद गरी बसेकाले उनका सन्तानलाई गुठाली भनिने गरिएको पाइन्छ । उता गोपाल गाईगोठ पाल्ने र विर्ता पाउने लोभले तत्कालीन राजा कर्णसेन कहाँ चौदण्डीमा गएर राजाको वैदिक ऋचा पढेर स्वस्ति गर्न लागेर त्यतै बसे ।^८

त्यसैबेला हतुवा गठीका किरात काजीकी बहिनी सित्तेलनी यस प्रदेशमा गोठ राखेर बसेकी थिइन् र उनैको नामबाट यस ठाउँको नाम सित्तेल रहन गएको हो । यसै ठाउँमा गोपाल वा जेठा छोरा हरिनारायणका नाउँमा चौदण्डीका राजा कर्णसेनले वि.सं. १८०८ मा चार किल्लामा किला ठोकेर कुश छरेर कुशविर्ता दान गरेका थिए ।^९

गोपालका हरिनारायण, जयनारायण, देवदत्त र बलभद्र नामका चार छोरा थिए । सेन राजाको एक यज्ञमा एक सोली पैसा पूर्णपात्राको रूपमा प्राप्त गरेकोले जयनारायण नेपाल विर्ताको आशा छोडी पुख्यौली भूमि सिपामण्डनतिर नै फर्किए । कान्छा बलभद्रका सन्तान चाहिँ कुशविर्ताकै एकछेउ कुलापारिपट्टि बसेकोले कुलापारे कहलिए । हरिनारायणका सन्तान सात पुस्तासम्म एकको एकै भई आठ पुस्तादेखि फैलिएको पाइन्छ ।^{१०}

^६ ऐजन, पृ. ४५ ।

^७ ज्ञानमणि नेपाल (सम्पा.), किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०३४), पृ. २२६ ।

^८ ऐजन, पृ. ३ ।

^९ ऐजन, पृ. ३ ।

^{१०} ऐजन, पृ. ३, ४ ।

देवदत्तका चार छोरोमध्ये माहिला चाहिँ देवऋषि हुन् । देवऋषिका पनि आठ भाइ छोरा थिए । तिनमा माहिला बलभद्र (वैयाकरणका पिता) कर्मकाण्ड र तन्त्रमन्त्रमा पारङ्गत थिए । वेदमा उनी निपुण थिए । वेदलाई सार स्वरसँग पढेर नै नेपालहरूले ख्याति कमाएका थिए । बलभद्रले वेद र तन्त्रमन्त्रका थुप्रै पुस्तकहरू सङ्ग्रह गरेको पाइन्छ ।^{११}

बलभद्रले जीवनको सुरु अवस्थामा बहिदारको जागिर खाए पनि पछि राजप्रसादबाट भन्दा सरस्वतीप्रसादबाटै जीविका चलाउनु उत्तम मानी जागिर बीचमा नै छोडे ।

सिपा मण्डनका कार्की परिवारका क्षेत्रीहरू पनि जग्गा प्राप्त गरी भोजपुर सदरमुकामकै आसपासमा आई बसेका थिए । उनीहरूले आफ्ना पुर्ख्यौली पुरोहित बलभद्रलाई त्यहाँ पनि गुरु पुरोहित माने । बलभद्र बसेको स्थान सिक्रेल र कार्की परिवार बसेको ठाउँको दूरी दुई-तीन कोस टाढा थियो । बलभद्रलाई पुरोहित्याइँ गर्न पनि अप्ठ्यारो भइरहेको थियो । आफ्ना पनि आठ/आठ भाइ छोरा भएका र छुट्टिँदा एकै थलोमा गुजारा नचल्ने ठानी बलभद्रले आफ्नो बित्ता छाडी भोजपुर पोखरेमा घर बनाए ।^{१२}

बाहुनले कुनै अतिरिक्त पेसा अँगाल्नु हुँदैन, षट्कर्म गरेर जीविका चलाउनुपर्छ भन्ने धारणा भएका बलभद्रले आफ्ना सबै भाइछोराहरूलाई सरस्वतीकै प्रसादबाट जीविका चलाउनु भन्ने उपदेश दिन्थे र आफूले पहिले नोकरी गरेकोमा खूब पछुतो मान्ने गर्दथे । जागिर छोडेपछि उनी सरस्वतीकै आराधनामा लागे । उनले लेखेका हरेक पुस्तकमा 'सरस्वती शरण' लेखिएबाट यो कुराको प्रमाणित हुन जान्छ । बलभद्रका आठ भाइ छोरोमध्ये साहिँला र काहिँलाका सन्तान भएनन् । काहिँलाको तरुणावस्थामा बिहे हुँदा चार वर्षकी नाबालक कन्यासँग भएकाले उनी त्यही चोटले विरक्तिएर आजीवन ब्रह्मचारी बस्ने अठोट गरी घरबाट हिँडे । उनका अरू छोराहरू वेदपाठी र कर्मकाण्डी भए ।^{१३}

२.२ नामकरण

वैयाकरण नेपालको न्वारानको नाम नै वैयाकरण थियो वा उनको यो नाम कसरी रहन गयो भन्ने बारेमा केही सानातिना प्रसङ्गहरू जोडिएको पाइन्छ । एकथरी प्रसङ्गअनुसार कविको नक्षत्र रोहिणी थियो । यसबाट हेर्दा उनको नाम 'व' बाटै उठेको हुनुपर्ने देखिन्छ । पुरेतले यही नक्षत्रबाट नाम जुराउँदा उनको नाम व्याकर्न वा

^{११} ऐजन, पृ. ४ ।

^{१२} ऐजन, पृ. ५ ।

^{१३} ऐजन, पृ. ६ ।

वयाकर्ण नै राखेको हुनुपर्ने देखिन्छ । हुन त त्यसबेला होडाचक्रबाट भन्दा राशिबाट नै नाम जुराउने पनि गरिन्थ्यो ।^{१४}

अर्कोथरी प्रसङ्गअनुसार वैयाकरण जन्मेका बखत त्यस ठाउँमा संस्कृत व्याकरण पढेका पण्डितको अभाव थियो । संस्कृत पढेका बाहुनले न्वारानमा नाम राख्दा चल्तीका देवताका नामबाट, भाषाका नामबाट र संस्कृतबाटै राख्दा पनि भाषामा पचेका नामबाट राख्ने गर्दथे । वैयाकरणका बाबुबाजेका नामहरू पनि शिवराम, देवऋषि, चामु, जेधु, पिताम, श्यामलाल, हरिशङ्कर, नारद, हरिनारायण थिए । यस सन्दर्भमा अरूहरूको जस्तै वैयाकरणको पनि न्वारान गर्दा पुरेत बाजेले 'कर्णाखर' भन्ने नाम राखिदिएका थिए रे । यो नाम कसरी वैयाकरणमा परिवर्तन भयो भन्ने बारेमा अर्को थप कथन रहेको पाइन्छ ।^{१५}

उक्त थप कथनअनुसार उनी काशीमा पढ्दै गरेका बेला एकदिन सूर्यग्रहण (वि.सं. १९३६ श्रावण ५ गते वदि ३० शनिबार) लागेको थियो । त्यसदिन गङ्गास्नान गर्ने र राजारानीको हातबाट ग्रहणदान लिनुपर्ने थियो । उनका गुरुले वैयाकरणको नाम (कर्णाखर भनेर) पनि लेखाइदिएका रहेछन् । उनी नेपालकै प्रतिनिधित्व गरी त्यहाँ पुगेका थिए । त्यहाँ राजाले अँजुली भरि-भरि असर्फी बाँडेका र रानीले टीका लगाइदिएकी थिइन् । आफ्नो पालो आएपछि उनी टीका थाप्न गए । रानीले टीका लगाइदिइन् । राजाले एक अँजुली असर्फी दान दिन हात उठाएका बेलामा उनले धर्मनीतिको श्लोक सरर वाचन गरेछन् । त्यो श्लोक थियो - 'ब्रह्मात्व जोगाउन चाहाने ब्राह्मणले राजाको हातको दान नलिनु' (घोरस्तस्य प्रतिग्रहः) । अर्को श्लोक थियो - 'ग्रहणदान र तीर्थको दान कस्तै पर्दा पनि नलिनु' (न तीर्थे प्रतिगृहियात् प्राणैः कण्ठगतैरपि) । उनको यस्तो कुरा सुनेर दानमण्डप सारा स्तम्भित भयो । त्यहाँ कत्रा-कत्रा विद्वान् गुरुजीहरूले राजाको हातको असर्फी लिँदै थिए । पहाडको एक कुनामा जन्मेको बाहुन यसरी निष्फिक्रीसँग धर्मनीतिमा अडिग भएको देखेर सबै विद्वान्ले स्याबासी दिए । हिलामा कमल, कण्ठक वनमा श्रीखण्ड भन्दै गुरुले शिरमा हात राख्दै- 'बाबु ! तिमी साँच्चै वैयाकरण शिरोमणि भट्टोजीदीक्षितका अवतार रहेछौ । यसै पूर्वसंस्कारले स्मरणशक्ति तिम्रो अपूर्व छ, आजदेखि कसैले तिमीलाई कर्णाखर नभनून्, तिमी साँच्चै वैयाकरणै रहेछौ, वैयाकरणै भनून्' भनेर धेरै धन्यवाद दिए । त्यसदिन देखि विद्वान् मण्डलीमा उनको नाम वैयाकरण भएर प्रसिद्ध हुन थाल्यो । यसरी उनको नाम काशीमा पढ्दै गर्दा गुरुका मुखबाट रहन पुगेको देखिन्छ र त्यसपछि उनले

^{१४} ऐजन, पृ. २५ ।

^{१५} ऐजन पृ. २४ ।

आफ्ना रचनाहरूमा पनि आफूलाई वैयाकरण नै भनेर सम्बोधन गरेको पाइन्छ, त्यसैले उनको कर्णाखर भनी सम्बोधित रचना भने कतै पाइँदैन।^{१८}

२.३ बाल्यकाल

बाल्यकाल जीवनको सबैभन्दा महत्वपूर्ण आधार हो। मान्छेको भावी बौद्धिक र शारीरिक विकासको आधार बाल्यकालले निर्धारण गर्दछ। जस्तो परिवेश र परिस्थितिमा बालक हुर्केको हुन्छ, त्यसको छाप उसको जीवनभरि नै परिरहन्छ। वैयाकरण नेपालको बाल्यकाल भोजपुरको पोखरेमा नै बितेको थियो। त्यहाँ रहेका डाँडा-काँडा, भीरपाखा, खोलानाला र वनजङ्गलसँग लुकामारी खेल्दै उनले आफ्नो जीवनको बाल्यकालको समय बिताएका थिए। दुर्भाग्यको कुरा उनी सानै हुँदादेखि नै आफ्नी आमाको न्यानो काखबाट वञ्चित हुनुपरेको थियो। उनी बाबुका कान्छा छोरा थिए। बाबुले यिनलाई औधी माया गर्दथे। उनी बाबुकै काखमा हुर्के र बाबुसँगै समग्र कर्मकाण्ड पढे। तल्ली वेद (२० अध्यायसम्म) का ऋचा कण्ठस्थ पारे। बाबुले जानेका कर्मकाण्ड, तन्त्रमन्त्र, फलित ज्योतिष पनि सिक्सकेपछि उनी बाल्यावस्थादेखि नै सिपालु भएर निस्केका थिए। यिनले सानैमा भारत कृष्णलीला भाषा श्लोक र भजन पनि कण्ठस्थ पारिसकेका थिए। ब्राह्मण परिवारमा जन्मिएका नेपाल आफ्ना पिताको कट्टर धार्मिक अवस्थामा बाँधिएर आफ्नो ब्राह्मणजातीय कर्तव्यलाई आत्मसात् गर्दै अगाडि बढेका थिए। आमाको सानै छँदा मृत्यु भएपनि ठूलो परिवारमा जन्मेका र बाबुको विशेष माया पाएकाले उनको बाल्यकाल सामान्यतः सुखद् नै रहेको देखिन्छ।^{१९}

२.४ शिक्षादीक्षा

शिक्षित परिवारमा जन्मिएका वैयाकरण नेपालले आफ्नो प्रारम्भिक शिक्षा घरमा नै आर्जन गरेका थिए। बालककालदेखि नै आफ्ना पिता बलभद्र उपाध्यायका साथमा रहेर उनले वेद, फलित ज्योतिष र कर्मकाण्डको प्रारम्भिक ज्ञान हासिल गरिसकेका थिए। उनले काठमाडौँ र काशीमा बसेर विद्याको अध्ययन गरेका थिए।^{२०}

त्यसबेला यस भेगमा पण्डितको अभाव थियो। पुराण लगाउनुपर्दा पण्डित खोज्न कि त काठमाडौँ कि त बोभेकुरुले पुगेर डोलीमा चढाएर ल्याउनुपर्दथ्यो। पण्डितको अभाव पूर्ति गर्न सक्ने खुबी वैयाकरणमा देखेर त्यसबेलाका विशिष्ट व्यक्तिहरूले उनलाई संस्कृत व्याकरण पढ्न जाने सल्लाह दिए। सबैको आग्रह, सल्लाह र आफ्ना पिताजीको पनि अनुमति पाएर लगभग २० वर्षको उमेरमा उनी संस्कृत व्याकरण पढ्न भनेर काठमाडौँ पुगे। त्यसबेला गुरुजीका दलान-मटानमा

^{१८} ऐजन, पृ. २६, २७।

^{१९} ऐजन, पृ. ६-७।

^{२०} ज्ञानमणि नेपाल, पुराना कविता, पूर्ववत्., पृ. ५।

बसेर विद्यार्थीहरू पढ्ने गर्दथे । त्यहीँ गएर उनले पढ्न सुरु गरे । उदार मनोवृत्ति र खर्चालु प्रवृत्तिका कारणले गर्दा केही दिनमै घरबाट ल्याएको खर्च सकिएपछि, पेटको समस्याले गुरुजीको पल्टनमा जागिरे रूपमा भर्ना हुन पुगे ।^{१९}

काठमाडौँमा अध्ययन गर्दा फुर्सतको समयमा उनले भाका मिलाएर नेपाली भाषाका श्लोक गाउने, सार्ने र लेख्ने काम गर्दथे । उनले गाएको श्लोक सुनेर उनलाई कतिले गाली गर्दथे । त्यसमध्ये एक जनाले उनलाई बाहुन भएर पनि यसरी नेपाली भाषाका श्लोक गाएर हुन्छ, बाहुनले त संस्कृत व्याकरण पढ्नुपर्छ, संस्कृत व्याकरण पढेपछि यस्ता श्लोक आफैँ बनाउन सकिहालिन्छ भनेछन् । यस कुराले उनलाई ठूलो असर पारेछ र उनले आफूले संस्कृत पढ्न भनेर घरबार छोडेर आएको र यहाँ संस्कृतको अध्ययन गौण भएको ठानी काठमाडौँ छोडेर काशीतर्फ प्रस्थान गरे । त्यतिबेला काशी जान राहदानी चाहिन्थ्यो । राहदानी नभएकोले उनी गढीबाट फर्काइए । फर्केर आउँदा पश्चिमतिरका तीर्थयात्रीको दल फेला पऱ्यो । ती यात्रुले उनलाई साथमा लिएर गए । गढीमा राहदानी जाँच्ने बेलामा उनीसँग राहदानी नभएकोले उनले पूर्व ४ नम्बर बाहुनको छोरो काशीतिर पढ्न हिँडेको हुँ, मलाई फर्काएर के गर्नुहुन्छ ? भनेपछि हाकिमले उनलाई अनुमति दिए । काशीमा पुगेपछि उनलाई खान बस्नको समस्या आइपऱ्यो । एक दिन मणिकर्णिका घाटमा टहलिइरहेका बेलामा चिनारु रिफेल (पल्टनको मान्छे) सँग उनको भेट भएछ । वैयाकरणको इमान्दारीदेखि प्रभावित भएर उनले काशीबास गर्न आएका काठमाडौँका गुरुजीकहाँ पुऱ्याए । उनको सिफारिसमा गुरुजीले वैयाकरणलाई गोठको नायकमा भर्ना गरिदिए । भान्से, नोकर बस्ने कोठाको समेत व्यवस्था मिल्यो । गोठालालाई अह्नाउनु गाईको खाद्यान्नको, दूध र घिउको रेखदेख गर्नु उनको काम थियो । यसपछि गुरुजीले काशीबास बस्न आएका बोभेकुरुलेका बराल पण्डितलाई बोलाएर यी तपाईँकै देशका विद्यार्थी हुन्, राम्रोसँग पढाइदिनुहोला भनेर जिम्मा लगाइदिए । उनका व्याकरण, ज्योतिष र साहित्यका अलग-अलग तीन जना गुरु थिए । त्यसमध्ये बराल पण्डित पनि एक थिए । त्यसपछि वैयाकरणले व्याकरण, साहित्य र ज्योतिषको अध्ययन सुरु गरे । त्यसबेला पुस्तक छापिइसकेका भएपनि विद्यार्थीले आफ्नो पाठ लेखेर पढ्ने चलन कायमै थियो । उनी आफ्नो पाठ लेख्दै-पढ्दै गर्न थाले । स्वयम् गुरुले पनि लेखेर दिन्थे । तीनचार वर्षका बीचमा मध्यकौमुदी (व्याकरण), अमरकोश, पञ्चममहाकाव्य (साहित्य), केही फलित ज्योतिष र धर्मशास्त्र पनि पढेर काशीबाट गुरुसँग विदा भए । पाठ्यपुस्तकका अतिरिक्त आवश्यक कर्मकाण्ड र पुराणका पुस्तक लिएर उनी घर

^{१९} किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, पूर्ववत्, पृ. ७ ।

पुगे । वि.सं. १९३३ मा छोरो जन्मिसकेपछि उनी पढ्न गएका थिए । पढेर आएपछि १९३७ मा दाजु भाइहरू छुट्टिएर भिन्न भई विभिन्न ठाउँमा बस्न पुगे ।^{२०}

घरजम गरेर छोरो जन्मिसकेपछि पढ्न गएकाले वैयाकरणले धेरै पढ्न सकेनन् । फेरि बूढा बाबुलाई घरमा छोडेर धेरै समय परदेश बस्नु पनि उचित नहुँदा काम चलाउ मात्र पढेर उनी गुरुकहाँबाट विदा भए । उनी आत्मबत्तामा चाहिँ अद्वितीय नै थिए । आफ्नो क्षेत्रमा त सबै कुरामा सर्वोपरि नै मानिए ।^{२१}

२.५ विवाह र सन्तान

वैयाकरण नेपालको दुईवटा विवाह भएको थियो । उनको पहिलो विवाह पाङ्चाली दाहालकी छोरी शिवमायासँग भएको थियो । वि.सं. १९३३ मा छोरो जन्मिसकेपछि उनी पढ्न गएका थिए । पढेर आएपछि १९३७ मा दाजु भाइहरू छुट्टिएर विभिन्न ठाउँमा बस्न पुगेका थिए ।^{२२}

त्यतिबेला नाम चलेका धनीमानी मानिसका दुई-तीन पत्नी हुनु साधारण कुरा थियो । त्यसैकारण वैयाकरणको पनि दोस्रो विवाहको चर्चा हुन थाल्यो । त्यसै क्रममा उनको दोस्रो विवाह पूर्व ३ नं. खार्पाका कृष्णानन्द पोखरेलकी छोरी पद्मादेवीसँग वि.सं. १९३९ मा भयो ।^{२३}

उनका दुईवटा दुलही भएकाले दुवैपट्टि गरी धेरै सन्तान पैदा भए । जेठी पत्नीपट्टि ३ छोरा र १ छोरी भएका थिए । छोरी चाहिँ सानैमा परलोक भइन् । जेठीका आमासहित तीन छोरा वि.सं. १९६० मा छुट्टिई भिन्न भएका थिए । कान्छी पत्नीपट्टि पनि तीन छोरा र एघारवटी छोरी जन्मेका भएपनि छोराहरूमा जेठा भानुभक्त बाहेक अरू दुई सानैमा स्वर्गे भए । छोरीहरूमा पनि चारवटी पहिल्यै परलोक भए । बाँचेका सातवटी छोरीमध्ये कान्छीबाहेक अरूको विवाह उनकै हातबाट सु-सम्पन्न भयो ।^{२४}

वि.सं. १९७२ मा जेठीपट्टिका जेठा छोरा ब्रह्मलाल अकस्मात् स्वर्गे भए । यो भन्दा पहिले नै कान्छीतिरका माहिला छोराको भीरवाट लडेर देहान्त भएको थियो । कान्छीपट्टिका कान्छा छोरा त भन् सानैमा खसेका थिए ।^{२५}

वि.सं. १९७६ मा उनकी जेठी पत्नी पनि परलोक भइन् ।^{२६}

^{२०} ऐजन्, पृ. ८, ९ ।

^{२१} ऐजन्, पृ. २७ ।

^{२२} ऐजन्, पृ. १० ।

^{२३} ऐजन्, पृ. ११ ।

^{२४} ऐजन्, पृ. १७ ।

^{२५} ऐजन्, पृ. १९ ।

^{२६} ऐजन्, पृ. १९ ।

वैयाकरण आफू परलोक हुँदा उनले जेठीपट्टिका दुई छोरा र कान्छीपट्टिका एक छोरा र सात छोरी छोडेर गएका थिए । उनका चार भाइ छोराका र पाँच बहिनी छोरीका सन्तान चाहिँ फँलिएर आए ।^{२७}

२.६ बसाइँसराइ

वि.सं. १९३७ मा वैयाकरणका दाजु भाइहरूबीच अंशबण्डा भयो । केही दाजु भाइहरू अन्यत्र बस्न लागे । अन्तरे, कान्छा र बूढा पुरानै घरमा बसे । दाजुसँग एउटै घरमा अटेर बस्नु सम्भव नभएकोले उनी आफ्नो थातबास मिलाउने प्रयत्नमा लागे । उनको घरको स्थिति र विचार पनि बुझेर गोगने आहाले (सल्लेनी) का जिम्मावाल ऋतुवर्ण उपाध्याय नेपालले वैयाकरणलाई पूर्वथलोतिर लैजाने प्रेरणा गरे । बिर्ता पाउँदा खर्कको रूपमा पाएको र पछि वि.सं. १८६४ मा बिर्ता पाउनेका छोरा पीताम्बर उपाध्यायलाई बाग्यान (राजद्रोह) लागी उनको अंश सर्वस्व हुँदा दाजुभाइले सो जग्गा उनको अंशमा पारिदिएकाले रैकरमा परिणत भएको थियो । त्यसैमा जिम्मावालले वालेकुतमा पजनी (कर लिएर जग्गा सार्ने) हुँदा दुई खला खेत वैयाकरणका नाममा दर्ता गरिदिएकाले त्यहाँ सर्ने बन्दोबस्त मिलाए ।^{२८}

सल्लेनीको उक्त जग्गामा पनि कच्याककुचुक हुने स्थितिले गर्दा उनले वरिपरि मावलीको बिर्ता वितलव भन्ने ठाउँमा अर्को घरबारी लिए । यता उता नयाँ बसोबास, आर्थिक कठिनाइ, दुई परवार, व्यवहारी भ्रमेला इत्यादि कारणले उनका मनमा शान्ति आएन । उनले अन्त कतै टाढै बसाइँ जाने विचार गर्न लागे । 'कलियुगमा मानिसले मोरङको आश्रय लिनु' (कलौमोरङ्गमाश्रयेत्) भन्ने उक्तिलाई मनन गरेर वि.सं. १९४१ को हिउँदमा उनी मोरङ पसे । त्यसबेला मोरङ औलोले गर्दा गइनसक्नु थियो । ज्यानको बाजी लगाएर मात्र मोरङ पस्नुपर्थ्यो । त्यसबेला धरान, विराटनगर, इनरुवा, दुहवी जस्ता सहरको नाम-निशाना नै थिएन । वैयाकरण रङ्गेली हुँदै भापा पुगे । कर्मकाण्डको निष्ठावान् पण्डित आउँदा त्यहाँ उनको निकै सत्कार भयो । मोरङमा बसोबास गर्ने उनको आशयलाई पूरा गर्न भापा मठका महन्तले २५ विघा जग्गा वैयाकरणका नाममा गरिदिए । उनी रङ्गेली भापामा पनि कर्मकाण्ड र पण्डित्याइँमा सर्वोपरि भए । उनको त्यहाँ नियमित बसाइ थिएन । हिउँदभरि त्यता बस्ने बर्खा लागेपछि पहाडै बस्ने गर्थे । चारपाँच वर्ष उनको एवम् रीतले बित्यो ।^{२९}

पितृको प्रसादको नाउँमा एक तामे खड्कुलो लिएर वैयाकरण पोखरेबाट सल्लेनी तरेका थिए । वितलवमा अर्को खायल (घडेरी) लिएर दुई पत्नी दुईतिर राखे

^{२७} ऐजन, पृ. २० ।

^{२८} ऐजन, पृ. ११ ।

^{२९} ऐजन, पृ. १२ ।

पनि उनलाई गार्हस्थ जीवनको सुख मिलेको थिएन । आर्थिक कठिनाइले आत्तिएर र आफ्नो घरबास स्थायी बनाउन कान्छी पत्नी र उनकी एक छोरीका साथमा वि.सं. १९४६ को हिउँदमा उनी भापा पुगे । भापा र रङ्गेली गरी पुराणका उपदेशले श्रोताको र आफ्नो चित्त शान्त पारेपनि औलाको रापले भने पिसोल्न बाँकी राखेन । चैत्रको महीना हुरी-बतासको मौसम भएकोले टोलमा आगलागी हुँदा उनको फुसको भोपडीसहित धेरैका घर आगोमा डढेर खरानी भए । भकारीका धान, सुनचाँदी सबै जले । त्यसपछि आगाले गलेका सुनचाँदीका डल्ला बाहुनलाई टीका लगाई दिएर उनी त्यहाँबाट बाटो लागे । भापाबाट रङ्गेली, साहेबगञ्ज, धुनी, चतरा हुँदै पहाड पुगे ।^{३०}

शान्ति-सुविधाका लागि मधेश पसेका वैयाकरण रोग-भोकका साथमा रिक्तो हात लिएर आफ्नो पुरानो घर पुगे । यसपछि वितलवको पुरानो घरको अलिक माथि टारमा पण्डितजीको नयाँ कटेरो भयो । त्यसको माथितिर पासमै सल्लो, हाडे, उनिउ, पीपिरी, भोगटे मात्रै उब्जने रूखो पाखोलाई पर्खालले घेरेर वि.सं. १९५० मा घर बनाउन जग बसालियो । यसमा ठूलो मेहनेतका साथ बगैँचा लगाइयो । धेरै ठाउँमा सरेपछि अब उनको बासस्थानको ठेगान लाग्यो ।^{३१}

२.७ स्वभाव

मान्छे हुर्किने-बढ्ने समयमा जस्तो किसिमको वातावरण प्राप्त गर्दछ, उसको बानी, व्यवहार र स्वभाव पनि सोहीअनुरूपकै हुन्छ । यो कुरा वैयाकरण नेपालमा पनि लागु हुन्छ । उनी साधारण मध्यम वर्गीय, शिक्षित हिन्दू ब्राह्मण परिवारमा जन्मिएकाले उनी सरल र शान्त प्रकृतिका थिए । आफूभन्दा सानालाई औधी माया र आफूभन्दा ठूलालाई अति सत्कार गर्ने उनी मृदुभाषी र शिष्ट स्वभावका भलाद्मी व्यक्ति थिए ।^{३२}

उनी जायज कुरामा कसैसँग पनि लत्रँदैनथे । त्यसबेलामा पनि उनी बढीकेदारको यात्रा गरी लौकिकभन्दा पारमार्थिक चिन्तनमा रमाउन थालेका थिए । उनको अर्को गुण वाणी खेर जान नदिनु हो । सोध्ने, पुच्छ्ने, बुझ्ने धेरै मानिसहरू शास्त्रीय, लौकिक, व्यावहारिक जस्ता विभिन्न कुरा सोधिरहने हुँदा आएको तत्काल जवाफ दिने, नआएको कुरा हेरी बुझी निर्णय दिने हुँदा मानिसहरू उनको वचनको अक्षरशः पालन गर्दथे ।^{३३}

^{३०} ऐजन, पृ. १२, १३ ।

^{३१} ऐजन, पृ. १३ ।

^{३२} ज्ञानमणि नेपालबाट प्राप्त जानकारी ।

^{३३} घट्टराज भट्टराई, नेपाली लेखककोश, काठमाडौँ: लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा प्रतिष्ठान २०५६, पृ. ६२२ ।

वैयाकरण नेपालमा कविमा हुनुपर्ने गुण के थियो भने उनी कुनै पनि विषयमा तत्कालै कविता रचन सक्थे । अर्को शब्दमा वैयाकरणलाई आशुकविका रूपमा पनि लिन सकिन्छ ।^{३४}

उनले प्रत्येक दिन बिहान बलिबै, वदेव (पञ्चयज्ञ)को पूजा गर्थे । पञ्चोपचारसहित दैनिक एकावृत्ति रुद्री हुन्थ्यो । आफूले दैनिक वाल्मीकीय रामायण पाठ गर्थे । दिउँसो धर्मशास्त्र हेर्दा, नीति-निर्णय दिँदा, कर्मकाण्डका किताब लेख्दा-लेखाउँदा, केटाहरूलाई पढाउँदा बित्दथ्यो । राती धेरैबेरसम्म पढाइरहन्थे । बर्खा चतुर्मासमा कथा-पुराण भन्नमा व्यस्त हुन्थे । बचेको समयमा कविता लेख्ने र नेपाली कविता पढ्ने गर्दथे ।^{३५}

उनको स्वभाव हक्की थियो । रिस चाहिँ उनको मापाको थियो । सानो अन्याय र अपमान पनि उनी सहन सक्दैनथे । आफ्नो ठूलै नोक्सान हुन्छ, हितैषी मित्र फाट्छन् भने पनि अन्याय र अपमानमा उनी कहिल्यै लत्रँदैनथे । ठूलासँग डराउने सानालाई दबाउने प्रवृत्ति उनमा थिएन । आफ्ना घरमा जस्तै जजमानका घरमा पनि उनलाई खानपान र व्यवहार चाहिन्थ्यो । आफ्नो वचन र व्यवहार उल्लङ्घन गर्ने कहाँ उनी जाँदैनथे । कुनै कार्य गराउँदा अर्काले दिने दानदक्षिणासँग उनको मतलब हुँदैनथ्यो तर देवब्राह्मणमा श्रद्धा-भक्ति चाहिँ हुनुपर्दथ्यो । बाहुनले राजसेवा गर्नु र नोकरी गर्नु हुँदैन, सरस्वतीकै प्रसादले जीवननिर्वाह गर्नुपर्दछ भन्दथे । उनी दान लिन्थे र दिने पनि गर्दथे । उनले धान पाकेको खेत र घरबारीमा हलो-गोरु नारेर बाहुनलाई दान दिएका थिए । आफूले ल्याएका चिनिया गलैँचाहरू पनि इष्टमित्रहरूलाई बाँडिदिन्थे । उनको घरमा एकचोटि चोरी हुँदा चोरले पूजाका भाँडासमेत लगेपछि दुनियाँले उजुरी दिनुपर्छ भन्दा उनले चोरले आफूलाई जुरेको जति लग्यो मेरा जति छँदैछ भनेर आफूलाई निद्राको वशमा राख्ने निद्रादेवीसँग पो रिसाएका थिए रे भन्ने सुनिन्छ । यसबाट पनि उनको उदार स्वभावको परिचय पाइन्छ । जग्गा राजीनामा गरेर लिनु पनि हुँदैन र राजीनामा गरेर दिनु पनि हुँदैन, बरु बन्धकी लिनेदिने गर्नुपर्छ भन्ने उनको विचार थियो र आफू पनि त्यसै गर्थे ।^{३६}

२.८ रुचि

व्यक्तिपिच्छे उसका रुचिहरू पनि अलग-अलग हुन्छन् । वैयाकरण नेपालको पनि आफ्नै खालका रुचिहरू छन् । उनको नेपाली कवितामा प्रबल रुचि थियो । बचेको

^{३४} डा. भूपहरि पौडेल, नेपालको विद्वत्परम्परा, (काठमाडौँ : नेपाल साहित्य प्रकाशन केन्द्र, २०५१), पृ. ४८९ ।

^{३५} ज्ञानमणि नेपाल, किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, पूर्ववत्, पृ. १५ ।

^{३६} ऐजन, पृ. २१, २२ ।

कुनै पनि समयमा कविता लेख्ने र पढ्ने गर्दथे । भर्खर पढ्न लागेको बालकलाई बाचक चल्छ भनेर भानुभक्तको रामायण पढाउँथे ।^{३७}

उनले पढ्न-पढाउनुदेखि बाहेक चिना हेर्ने काम पनि गर्दथे । कसैको नेपाली भाषामा त कसैको संस्कृत भाषामा चिना लेखिदिन्थे । यसअतिरिक्त पनि घरव्यवहार, बगैँचाको स्याहार-सम्भार गर्न र खेतीपातीको हेरविचारमा समेत उनी औधी रुचि राख्दथे ।^{३८}

उनी धेरै पुस्तकहरूको सङ्ग्रह गर्नमा रुचि राख्थे । उनले रामायण, महाभारत, केही पुराण र अरू कर्मकाण्डका धार्मिक पुस्तकको सङ्कलन राम्रैसँग गरेका थिए । पुस्तक किन्नमा उनी लोभ गर्दैनथे । एकपल्ट काशी गएको बेला आफूलाई मन लागेको पुस्तक किन्न पैसा पुगेनछ र साथमा गएको पत्नीलाई 'गहना फुकाल् गहना त लगाउँदै गर्दा हुन्छ, पुस्तक भनेको बेलामा कहाँ पाइन्छ' भनेर श्रीमतीका गहना बेचेर पुस्तक किनेर ल्याएका थिए रे ।^{३९}

धर्मकार्य गर्नमा र तीर्थ जानमा उनी निकै रुचि राख्दथे । धन भेटेमा धर्मकार्य गर्नमा र तीर्थ जानमा खर्च गर्दथे ।^{४०}

खानामा चाहिँ उनको गोरसपट्टि अति रुचि थियो । उनी दही, दूध, घिउ निकै मन पराउँथे । उनी मासु पनि औधी रुचाउँथे । वि.सं. १९७० मा बढीमा तीर्थ गएर आएपछि माछामासु र अम्मल खान भने छोडिदिए ।^{४१}

२.९ भ्रमण

वैयाकरण नेपालले निकै नै तीर्थस्थलहरूको भ्रमण गरेका थिए । वि.सं. १९७० मा बढी गएर आएपछि उनको प्रवृत्ति पारमार्थिकपट्टि ढल्किन खोजेको पाइन्छ । त्यसपछि उनले माछा, मासु, तमाखु आदि खान छोडेका थिए ।^{४२}

अयोध्या, मथुरा, काशी आदि भारतका तीर्थक्षेत्रलाई छोडेर जन्मभूमि नेपालभित्र पर्ने मिथिला क्षेत्रकै तीर्थवास बस्ने विचारले वि.सं. १९७१ मा उनी मधेशतर्फ घुम्न भरेका थिए ।^{४३}

^{३७} ऐजन, पृ. १६ ।

^{३८} ऐजन, पृ. १६ ।

^{३९} ऐजन, पृ. २१ ।

^{४०} ऐजन, पृ. २२ ।

^{४१} ज्ञानमणि नेपालका अनुसार ।

^{४२} ज्ञानमणि नेपाल, किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, पूर्ववत्, पृ. १८ ।

^{४३} ऐजन, पृ. १८ ।

नेपालका र भारतवर्षका सबैजसो तीर्थस्थलहरू उनले भ्रमण गरे । रामेश्वर, जगन्नाथ, द्वारका, बद्री, केदार, गङ्गोत्री, जमुनोत्तरी आदिको तीर्थ उनले गरेका थिए ।^{४४}

२.१० सम्मान

वैयाकरण नेपालले यज्ञमा सिलोक भनेको भन्थे छर्लङ्ग उज्यालो पारिदिन्थे । बिहे बटुलोमा जन्त जान सिलोकेका रूपमा उनलाई अग्रिम निम्तो आउँथ्यो । कान्छा, ठिटा र चलाख पनि हुँदा बाबुले र दाजुहरूले धेरैजसो कार्यमा उनैलाई अधि सार्थे । वरपर इष्टभिन्न पनि उनको विशेष चाह गर्थे ।^{४५}

वि.सं. १९७२-७३ तिर कर्णेल गङ्गाबहादुरले भोजपुर जाँदा उनले त्यहाँका सम्पूर्ण संस्कृत विद्वान्लाई शास्त्रार्थमा जितेछन् तर वैयाकरण नेपालको सहज प्रतिभासंग भने उनी नतमस्तक बन्न पुगेछन् । यसैबेला गङ्गाबहादुरले वैयाकरणलाई गुरुका रूपमा स्विकारी सम्मान गरेछन् ।^{४६}

२.११ सामाजिक प्रतिष्ठा

वि.सं. १९३७ मा काशीबाट पढेर घर आएपछि वैयाकरणलाई चारैतर्फबाट निमन्त्रणा आउन थाल्यो । पुराणमा, कर्मकाण्डमा उनी व्यस्त रहन्थे । सिक्ने, पढ्ने र सोध्ने मानिसको धुइरो लाग्न थाल्यो । चलन-व्यवहारमा र कर्मकाण्ड विधिविधान्तरमा पनि उनले धेरै संशोधन गरे । उनले दिएका नीति-निर्णय र उपदेश एकदम पक्का र बलिया मानिए । त्यसबेला दिङ्लामा आबाल ब्रह्माचारी षडानन्दको प्रतिष्ठा थियो । उनले पनि कर्मकाण्डमा र नीतिनिर्णयमा वैयाकरणलाई नै अधि सार्ने र उनकै मतलाई सहीमा सही र असहीमा असही मानिदिनाले यस क्षेत्रमा वैयाकरण अद्वितीय पण्डित भए ।^{४७}

कर्मकाण्डमा पोख्त र नीतिनिर्णयमा दह्रा भएकाले बालागुरु षडानन्दले पनि वैयाकरणकै सखेडा राख्दथे ।^{४८}

२.१२ आर्थिक अवस्था र जागिर

वैयाकरण नेपाल आर्थिक दृष्टिकोणले हेर्दा मध्यम वर्गीय परिवारका व्यक्ति थिए भन्न सकिन्छ । यिनका बुबाहरू पनि आठ भाइ थिए भने वैयाकरणहरू पनि आठै भाइ

^{४४} ऐजन, पृ. २२ ।

^{४५} डा. भूपहरि पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ४८७ ।

^{४६} ऐजन, पृ. ४८९ ।

^{४७} ज्ञानमणि नेपाल, किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, पूर्ववत्, पृ. १० ।

^{४८} ऐजन, पृ. २३ ।

थिए । वैयाकरणका चाहिँ ४ भाइ छोरा थिए । धेरै भाइहरू भएकोले अंशबण्डामा पैतृक सम्पत्ति थोरै-थोरै पर्नु स्वभाविक कुरा हो । यिनका पिता बलभद्रले जीवनको सुरु अवस्थामा बहिदारको जागिर खाएका थिए तर पछि बाहुनको छोरोले राजप्रसादबाट भन्दा सरस्वतीप्रसादबाटै जीविका चलाउनु उत्तम मानी जागिर बीचमा नै छोडे । बलभद्र पनि आफ्ना पालामा त्यस भेगका नामी वेदपाणि पण्डित र पुराणवाचक थिए ।^{४९}

आफूले जागिर खाएर बीचमा छोडेका वैयाकरणका पिता बलभद्रले आफ्ना कुनै पनि छोराहरूलाई जागिरमा लगाएनन् । सबै छोराहरूलाई ज्ञानआर्जनपट्टि नै लगाए । बाहुनको छोरोले जागिर खानु हुँदैन भन्ने आफ्नो बुबाको विचारलाई वैयाकरणले पनि अझीकार गरे । त्यसैले उनले आफ्नो जीवनभर कुनै पनि जागिर खाएनन् । पूजापाठ र कर्मकाण्डबाट उनले प्रशस्त दानदक्षिणा भित्र्याउने गर्दथे । त्यसैबाट उनको परिवारको गुजारा चलेको थियो । उनले ठाउँ-ठाउँमा जग्गादानसमेत पाएका थिए । यसैले उनको आर्थिक अवस्था मध्यम खालको भए पनि सबल रहेको देखिन्छ ।^{५०}

२.१३ साहित्यलेखनका निम्ति प्रेरणा र प्रभाव:

वैयाकरण नेपाललाई बालमस्तिष्कदेखि नै साहित्यतर्फ झुकाव गराउने व्यक्ति प्रथमतः उनकै पिता हुन् । बाबुको काखमा बसेर बालककालमा नै उनले वेद र रामायणका कैयौँ श्लोकहरू कण्ठस्थ गरिसकेका थिए । यसरी हेर्दा उनको साहित्यलेखनको पृष्ठभूमि आफ्नै परिवार भएको देखिन्छ । धार्मिक कार्यका लागि विभिन्न ठाउँ र तीर्थस्थलहरू घुम्दा उनले धेरै कुराको ज्ञानआर्जनका साथै अनुभवहरू पनि सङ्गालेका थिए ।^{५१}

उनलाई लेखनको लागि तात्कालिक जनमानसको आध्यात्मिक भावना र लोक भावनाले पनि थप सहयोग गरेको देखिन्छ । अपठित साधारण जनताहरूलाई संस्कृत भाषा बुझ्न गाह्रो हुने भएकोले उनीहरूले पढ्न-बुझ्न सकिने गरी सजिलो मातृभाषा नेपालीमा गद्यपद्य बनाउनुपर्छ भन्ने उनको विचार थियो । यसै विचारले प्रेरित भई उनले नेपाली भाषामा रामायण अनुवाद गर्न लागेको देखिन्छ ।^{५२} यसै क्रममा उनले भनेका केही पङ्क्ति यस्ता छन्:

यो सात् काण्ड पनी अगम् छ, नरमा जो संस्कृतीमा पनि
भाका श्लोक बनाइदिया हुँदि सहज् पढ्नान् सबैले भनि
अर्थैको पनि मालुमै नभइ ता लाग्दैन राममा मति

^{४९} ज्ञानमणि नेपालद्वारा प्राप्त जानकारी ।

^{५०} ऐजन् ।

^{५१} ऐजन् ।

^{५२} ज्ञानमणि नेपाल, पुराना कविता, पूर्ववत्, पृ. ५ ।

राम्मा भक्ति नभै मनुष्यहरूलाई मिल्दैन उत्तम् गति । (किष्किन्धाकाण्ड)

अध्ययनको सिलसिलामा काठमाडौँ र काशीमा रहँदा विभिन्न साथीभाइहरूको सम्पर्क र गुरुहरूको सम्बन्धबाट पनि उनलाई साहित्यतर्फ कलम चलाउने प्रेरणा मिलेको देखिन्छ । खासगरी उनको साहित्यलेखनको आधार व्यक्तित्व वाल्मीकि र प्रेरक व्यक्तित्व भानुभक्त नै भएको देखिन्छ ।^{४३}

उनका कविता रीति भानुभक्त पछिका नेपाली कविहरूले चलाएको परम्पराबाट आश्रित छ तापनि ठूलो प्रभाव चाहिँ उनमा भानुभक्तकै परेको देखिन्छ ।^{४४}

स्थानगत परिवेश पनि साहित्यलेखनको एक महत्वपूर्ण प्रेरक तत्व हो । भोजपुरको रमणीय वातावरण पनि उनका लागि साहित्यलेखनको सहायक वस्तुको रूपमा रहेको देखिन्छ । यो कुरा उनको केही अंशमात्र उपलब्ध रहेको 'टक्सार वर्णन' कविताले पुष्टि गर्दछ ।^{४५}

२.१४ लेखनारम्भ

वैयाकरण नेपालले कहिलेदेखि लेखनारम्भ गरे भन्ने कुराको यकिन हुन सकेको छैन । उनी सानैदेखि नेपाली कविताप्रति औधि रुचि राख्थे । वि.सं. १९३३ तिर उनी पढ्न भनी घर छोडी काठमाडौँतिर लागेका थिए । काठमाडौँमा आफूले भनेजस्तो शिक्षा आर्जन गर्न अनुकूल नभएपछि उनी सोही वर्षतिर नै काशीतर्फ लागेका थिए । काशीमा बस्दा मोतीमण्डलीबाट पनि उनी प्रभावित भएका थिए । काठमाडौँ र काशीमा बसी विद्याको अध्ययन गरेर वि.सं. १९३७ मा घर फर्केपछि उनले गार्हस्थ्य व्यवहार ग्रहण गर्नाका साथै कविता क्षेत्रमा पनि प्रवेश गरेका थिए । त्यस समयमा पठित विद्वान्हरू भाषामा लेख लेख्नु त परै जाओस् पढ्न-पढाउन पनि घिनाउँथे । विद्वान्ले संस्कृतमै लेखपढ गर्नुपर्छ, भाषा त गोठालेले पढ्ने पो हो भन्ने भावना चलेको थियो तापनि वैयाकरण नेपालले पुरानै परिपाटीको शिक्षादीक्षा लिएर आफ्नै प्रतिभाका कारण नेपाली भाषामा लेख लेख्न र कविता रचना गर्न थाले ।^{४६} अहिलेसम्म प्राप्त जानकारीअनुसार उनको पहिलो र ठूलो कृति नै 'किष्किन्धाकाण्ड' रामायण हो । मोरङ छोडेर घर आएपछि केही समय अस्वस्थ हुँदा उनले यस रामायणको अनुवाद गरेका थिए । उनी वि.सं. वि.सं. १९४७ को आखिरीतिर मोरङ छोडेर आएका थिए । त्यसैले रामायणको रचना वि.सं. १९४८ तिर भएको पुष्टि मिल्दछ ।^{४७}

^{४३} किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, पूर्ववत्, पृ. ३५ ।

^{४४} ऐजन्, पृ. ४७ ।

^{४५} ज्ञानमणि नेपालका अनुसार ।

^{४६} ज्ञानमणि नेपाल, पुराना कविता, पूर्ववत्, पृ. ५-६ ।

^{४७}, किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, पूर्ववत्, पृ. ३५ ।

२.१५ प्रकाशित कृतिहरू

वैयाकरण नेपालले लगभग छ दशकको आफ्नो जीवनको लामो समय साहित्य साधनामा नै बिताएको देखिन्छ । उनले आफ्नो जीवनविधिमा प्रशस्त कृतिहरू रचेका भए पनि मुद्रण र संरक्षणका अभावका कारण ती कृतिहरू पूर्ण रूपमा प्राप्त हुन सकेका छैन । आख्यानयुक्त र आख्यानविहीन दुवै विषयवस्तुलाई लिएर पद्यात्मक ढाँचा अँगाली उनले आफ्ना कृतिको रचना गरेका छन् । उनका केही कृति प्रबन्ध-काव्य जस्ता पनि छन् ।^{४४}

वि.सं. २००३ मा बाबुराम आचार्यले ने.भा.प्र.स. बाट २५० पृष्ठको किताब सम्पादन गर्ने अनुमति पाएका थिए । उक्त पुस्तक 'पुराना कवि र कविता' (२००३) हो । यस कृतिभित्र उनले वैयाकरण नेपालको 'किष्किन्धाकाण्ड' र षडानन्द लोहनीको 'श्रीकृष्णचरित्र' पनि समावेश गर्ने विचार गरेका थिए तर उक्त पुस्तकले २५० भन्दा बढी पृष्ठ नाघ्ने हुनाले यी कृतिहरूलाई त्यसभित्र समावेश गर्न सकेनन् ।^{४५}

उनका प्रकाशित कृतिहरू:

१. किष्किन्धाकाण्ड रामायण (वाल्मीकीय रामायण किष्किन्धाकाण्डको नेपाली भाषामा श्लोकबद्ध अनुवाद)
२. शालिहोत्र (अश्वगुणदोष निरूपण)
३. पुण्यशिक्षा (व्रतमाला)
४. तर्कारीकल्प
५. लङ्कावर्णन
६. टक्सारवर्णन (केही श्लोक मात्र)

उनका उपर्युक्त कृतिहरूमध्ये प्रायः सबै कृति कविकै नाति ज्ञानमणि नेपालले खोजसङ्कलन गरी प्रकाशनमा ल्याई प्राचीन नेपाली साहित्यको गर्भभित्र छरिएर रहेका ईँटाहरूलाई जोडी बलियो जगको निर्माण गर्ने अमूल्य योगदान गरेका छन् । उक्त कृतिहरूमध्ये उनले 'तर्कारीकल्प', 'लङ्कावर्णन' र 'टक्सारवर्णन' का केही श्लोक सङ्कलन गरी वि.सं. २०१८ मा 'पुराना कविता' नामक कृतिभित्र सम्पादन गरी प्रकाशमा ल्याएका छन् । उनले नै वैयाकरणको अर्को रचना 'शालिहोत्र' (अश्वलक्षण) नामक कविताकृति वि.सं. २०२५ मा 'वनका फूल' नामक कृतिभित्र समावेश गरी

^{४५} ज्ञानमणि नेपालका अनुसार ।

^{४९} ज्ञानमणि नेपाल, पुराना कविता, पूर्ववत्, पृ. १२ ।

प्रकाशित गरेका छन् । यसै गरी उनैले नै वि.सं. २०३४ मा वैयाकरणको 'किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा' नामक कृतिको पनि प्रकाशन गरेका छन् ।^{६०}

२.१६ अप्रकाशित कृतिहरू

वैयाकरण नेपालले प्रशस्त रचनाहरू रचेका भए पनि प्रकाशन र संरक्षणको अभावले गर्दा उनका कतिपय सिद्ध र कतिपय फुटकर रचनाहरू हराएर गए । कसैले ती कृतिहरू आफ्नो नाममा छपाउने प्रयास पनि गरे होलान् भने कतिले त्यसको महत्त्व नै नबुझी फालिदिए होलान् ।^{६१}

वैयाकरण नेपाल नेपाली साहित्यका ओभेलमा परेका कविहरूमध्ये एक हुन् । उनले नेपाली साहित्यमा मौलिक र अनूदित गरी धेरै कृतिहरूको रचना गरेका छन् । उनका कुनै पनि रचनाहरू आफ्नो जीवनावधिमा प्रकाशित हुन सकेनन् ।^{६२}

उनी जीवित हुँदै उनका कृति प्रकाशन हुन नसके तापनि रचना गर्ने बित्तिकै कैयौं मानिसहरूले सारेर लगी कण्ठ गरिसकेका थिए । यसरी नै उनको र उनका कृतिको महिमा सवैतिर फैलिइसकेको थियो ।^{६३}

उनी केटाहरूलाई पढाउन बस्दा पनि कवितामा घोरिन्थे र कविता लेख्ने गर्थे लेखिसकेपछि आफ्नो कविता सुनाउने गर्दथे । यसैकारणले गर्दा पनि उनका धेरैजसो फुटकर कविता स्थायी र सङ्ग्रहित हुन सकेनन् ।^{६४}

उनले 'तर्कारी कल्प' लेखेपछि 'मासुकल्प' पनि लेखेका थिए रे । आफू बट्टी केदारको तीर्थयात्रा गरेर आएपछि मासु खान छोडेकाले पछि च्यातिदिए भन्ने कुरा सुन्नमा आएको पाइन्छ ।^{६५}

उनका कृतिहरूमध्ये 'टक्सारवर्णन' को चाहिँ अरूले भनेकै भरमा केही श्लोक बाहेक त्यसको हस्तलिपि पाउन सकिएको छैन । त्यसैगरी उनले 'विराटवर्णन' नाम कृतिको पनि रचना गरेका भन्ने कुरा सुनिए पनि त्यसको पनि हस्तलिपि प्राप्त गर्न सकिएको छैन । यस अतिरिक्त यो नक्षत्र र त्यो बारमा हिँड्दा यो फल मिल्छ भनी साइत हेर्ने श्लोक पनि उनले लेखेका थिए भन्ने सुनिन्छ । यसैगरी उनले चिनाको फल

^{६०} , किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, पूर्ववत्, पृ. २० ।

^{६१} ज्ञानमणि नेपालका अनुसार ।

^{६२} ज्ञानमणि नेपाल, पुराना कविता, पूर्ववत्, पृ. ४ ।

^{६३} डा. भूपहरि पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ४८९ ।

^{६४} ज्ञानमणि नेपाल, किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, पूर्ववत्, पृ. १६ ।

^{६५} ज्ञानमणि नेपालका अनुसार ।

व्याख्या गरेर बताउने कुरा कतै नेपाली कविता भाषामा र कतै संस्कृत श्लोकमा रचना गरेको पनि पाइन्छ।^{६६}

नेपाली कविताको माध्यमिक कालका साहित्यकार वैयाकरणको धेरै कृतिहरू खोजअनुसन्धानको दायरादेखि बाहिर रहेका छन्। यस्ता कृतिबारे अरु थप खोज र अन्वेषण गर्नुपर्ने आवश्यकता त छँदैछ। त्यसैले यस्ता साहित्यकारका लुप्त रचनाबारे खोजअनुसन्धानतर्फ जुट्नु सबै इतिहासविद्, साहित्यकार र अनुसन्धाताहरूको कर्तव्य र दायित्व हुन आउँछ।

२.१७ देहावसान

करिब-करिब छ दशक लामो जीवन यात्रा पार गरेका वैयाकरणको देहावसान ६७ वर्षको उमेरमा आफ्नो इच्छाअनुसार वि.सं. १९७० मा जनकपुरधाममा भयो।^{६७}

वि.सं. १९७० मा बढी गएर आएपछि उनी पारमार्थिक चिन्तनपट्टि ढल्किएको पाइन्छ। माछामासु खाने आदत भए पनि यस यात्रापछि उनले माछा, मासु र तमाखु आदि खान छोडे। त्यसपछि आफ्नो विशाल परिवारलाई चटक्क छोडेर कुनै एक मुक्ति क्षेत्रमा गएर वानप्रस्थी बनेर रामभजन गरेर बस्ने सपना देख्न थाले। छोरीको पनि विवाह नभएको र छोराहरू पनि पढ्न बाहिर बसेकाले उनको इच्छा त्यतिबेला पूर्ण हुन सकेन। नाति र भतिजाहरूलाई पढाएर, पढेर र कवितामा मन बहलाएर दिन बिताउन थाले। घरमा बैँसालु स्वास्नी भएको छोरो जनकपुरमा पढ्न बस्दा जोगीसँग लागेर मुडिन लाग्यो भन्ने खबर पाएपछि चिन्ताग्रस्त हुँदै इष्टमित्रलाई लगाएर छोरोलाई सम्झाइ बुझाइ गरी घर बोलाएर व्यवहार सम्हाल्न लगाएपछि उनी ढुक्क भएर आफ्नो मुक्तिक्षेत्रको खोजतलासमा लागे। अयोध्या, मथुरा, काशीजस्ता तीर्थस्थल छोडेर मिथिलापुरीमै तीर्थवास बस्ने विचारले वि.सं. १९७१ मा उनी मधेशतर्फ भरे। त्यसैबखत सप्तरीको मोहनपुरमा केही जग्गा लिए। त्यही जग्गाको आमदानीले जनकपुरमा तीर्थवास बस्न पुग्ने विचार गरी घर फर्के तर भर्खर आवाद हुन लागेको मधेशको जग्गामा त्यति आमदानी थिएन। उता आर्थिक घरायसी कारणले पनि चटक्क छोडेर जान मिलेको थिएन। वि.सं. १९७२ मा जेठीपट्टिका जेठा छोरा ब्रह्मलालको मृत्यु भयो। यस भन्दा पहिला कान्छीतिरका माहिला छोराको भीरबाट लडेर मृत्यु भयो। अर्का कान्छा त भन् सानैमा खसेका थिए। यस्ता पारिवारिक दुर्घटना र आफ्नो पनि वृद्धावस्था भएकोले अनेकौँ तीर्थत्रत गर्दै शास्त्र-पुराणले आफ्नो र परिवारको चित्त शान्त पार्नतर्फ उनी लागे। वि.सं. १९७६ मा जेठी पत्नी पनि परलोक भइन्। उनलाई पनि धातुसम्बन्धी रोगले सताउन थाल्यो। वि.सं. १९७९ को सुरुदेखि नै उनलाई

^{६६} ऐजन।

^{६७} ज्ञानमणि नेपाल, पुराना कविता, पूर्ववत्, पृ. ५।

व्यथाले साह्रो पायो । उनी रामका अनन्य भक्त बनेका थिए । एकान्त तीर्थस्थलमा रामको भक्ति गाएर मर्ने उनको धोको थियो । वर्षायामको कारणले यो धोको पुरा हुन सकेन ।^{६८}

सोही वर्ष दशैंपछिको पूर्णिमाको परेवाको साइत गरेर उनी घरबाट निस्के । उनको दर्शन गर्ने, आशीर्वाद लिने, उनी सुतेको डोलीको डाँडीमा काँध छुवाउँदै धेरै परसम्म पुऱ्याउने मानिसको ताँती लाग्यो । अब उनी जिल्लावासीलाई रुवाएर आफ्नो माटो र आफूले रोपेका वृक्षलाई समेत रुवाएर कहिल्यै नफर्कने गरी बाटो लागे । जनकपुर पुगेपछि सँगै गएका छोरा र साथीहरूलाई फर्काइदिए । कान्छी पत्नी र एउटा विधवा बुहारी उनका साथमा थिए । घर छोडेका २२ दिनका दिन वि.सं. १९७९ कात्तिक शुद्ध ७ बेलुकीपख जनकपुरधामको विषहारा तलाउ किनारको धर्मशालामा बोल्दाबोल्दै उनको प्राणपखेरु उड्यो । उहाँ मटिहानीमा पढ्न बसेका एउटा नाति वासुदेवले पनि उनको अन्त्य भेट्न पाएनन् । जीवनमा विद्यार्थी साथ रमाउने उनी मर्दा उनका मलामी पनि विद्यार्थी नै बन्न पुगे ।^{६९} यसरी उनको भौतिक शरीर आज हाम्रो सामु नभए पनि उनले छोडेर गएका अमूल्य ग्रन्थरत्नहरूका माध्यमबाट उनको नाम नेपाली साहित्यको इतिहासमा सदाका लागि अमर रहेको छ ।

^{६८} किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, पूर्ववत्, पृ. १८-१९ ।

^{६९} ऐजन, पृ. २० ।

तेस्रो परिच्छेद

वैयाकरण नेपालको व्यक्तित्व

प्रस्तुत 'वैयाकरण नेपालको व्यक्तित्व' नामक तेस्रो परिच्छेदमा क्रमशः वैयाकरणको क्रमशः वैयाकरणको व्यक्तित्वको पृष्ठभूमि तथा व्यक्तित्वका पाटाहरूअन्तर्गत बाह्य व्यक्तित्व र आन्तरिक व्यक्तित्वको चर्चा गरिएको छ । आन्तरिक व्यक्तित्वअन्तर्गत कविव्यक्तित्व, कूटकवि, भक्तिरसका कवि, पण्डित व्यक्तित्व, ज्योतिषी व्यक्तित्व, गुरु व्यक्तित्व, संस्कृत व्याकरणका ज्ञाता, भाषाप्रेमी, उपदेश-नीति निर्णयका निर्णायक, औषधिमूलका उपचारकर्ता, सम्पादक व्यक्तित्व, सङ्कलनकर्ता/सङ्ग्रहकर्ता, भाषिक ज्ञान, गद्यकार, अनुवादक व्यक्तित्व र मौलिक रचनाकारका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

३.१ पृष्ठभूमि

कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माणमा उसको पारिवारिक, सामाजिक, भौगोलिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक वातावरणले ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ । यसका साथै त्यस व्यक्तित्वमा भएको सिर्जनशील प्रतिभा, लगनशीलता, चिन्तन-मनन तथा उच्च महत्वाकाङ्क्षाले भन् गम्भीर प्रभाव पारेको हुन्छ । वैयाकरण नेपालको व्यक्तित्व विकासमा पारिवारिक वातावरणले निकै सघाएको पाइन्छ । यसभित्र पनि यिनको बाबुको ठूलो हात रहेको पाइन्छ । यिनका पुर्खाहरू नै वेद पाठ गर्न औधि सिपालु थिए । वेद पाठ गरेकै भरमा यिनका बाबु-बाजेले ठाउँ-ठाउँमा बिर्ता पाएका थिए । आफ्ना बाबुका विशेष गुणहरू उनमा सानैदेखि सरेको पाइन्छ । काशीमा अध्ययन गर्न नजान्ने परिवार र साथीहरूसँगको सुसङ्गत, काशी र काठमाडौँमा कुशल गुरु तथा साथीभाइहरूको सङ्गत र पढेर नेपाल फर्किएपछि प्राप्त गरेको सुसङ्गतको वातावरण तथा इज्जत, मानसम्मान र सामाजिक प्रतिष्ठाले उनको व्यक्तित्व निर्माणमा उल्लेखनीय भूमिका खेलेको पाइन्छ ।^१ वैयाकरणको व्यक्तित्वका बारेमा भूपहरि पौडेलको भनाइ यस्तो रहेको छ- 'व्यक्तित्वका कैयौँ पाटाहरू भानुभक्तका भन्दा वैयाकरणकै बढी फैलिएका देखिन्छन् । त्यसैले त्यसबेलाको साहित्यिक परिवेश अध्ययन गर्दा हामी के कुराको निक्कै गर्न सक्छौँ भने नेपालको राजधानीपूर्वका तारा वैयाकरण नेपाल हुन् भने राजधानीभन्दा पश्चिमका तारा भानुभक्त आचार्य हुन् ।'^२

^१ ज्ञानमणि नेपालका अनुसार ।

^२ भूपहरि पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ४९० ।

३.२ व्यक्तित्वका पाटाहरू

३.२.१ बाह्य व्यक्तित्व

कुनै पनि व्यक्तिको बाह्य व्यक्तित्व भन्नाले उसको रूप-रङ्ग, शारीरिक आकार-प्रकार र बनोटलाई बुझाउँछ । वैयाकरण नेपालको शारीरिक उचाइ अग्लो थियो । उनी रातो वर्णका थिए । उनको ठूलो शिर र ठूला आँखा थिए । उनको मोटो शरीर, हँसिलो र ठूलो अनुहार थियो । उनी सधैं सुकिला-मुकिला देखिन्थे । उनको आफ्नै विशेष पहिरन थियो । उनले नैनसुतका सेता दौरा सुरुवाल लगाउँथे । टाउकोमा सधैं फेटा बाँध्ने गर्थे । कतै बाहिर जानुपर्दा दौरा सुरुवालमाथि कोट लगाउँथे, पटुका बाँध्ने र दोपट्टा काँधमा राखेर निस्कने गर्दथे ।^४

३.२.२ आन्तरिक व्यक्तित्व

३.२.२.१ कवि व्यक्तित्व

माध्यमिककालीन कविता साहित्यका एक होनहार व्यक्तित्व वैयाकरण नेपालको प्रमुख सृजनक्षेत्र नै कविता हो । उनले आफ्नो जीवनकालको अन्तिम क्षणसम्म पनि कविता विधातर्फ नै कलम चलाएको पाइन्छ । उनले आफ्नो जीवनका केही दशकहरू नेपाली साहित्यको कविता विधाको उन्नति र श्रीवृद्धिका लागि अर्पेको देखिन्छ । उनले प्रशस्त कविताहरूको रचना गरे तापनि संरक्षण गर्न नसक्नाले यत्रतत्र छरिन पुगेको कुरा ज्ञानमणि नेपालले व्यक्त गरेका छन् ।^३ उनका प्राप्त र प्रायः प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार छन्:

१. किष्किन्धाकाण्ड (रामायण) वि.सं. १९४८ रचना
२. पुण्यशिक्षा (व्रतमाला) वि.सं. १९६१ रचना
३. शालिहोत्र (अश्वगुणदोष निरूपण) वि.सं. १९६१ रचना
४. तर्कारीकल्प वि.सं. १९७२/७३ रचना
५. लङ्कावर्णन
६. टक्सारवर्णन (केही अंश मात्र प्राप्त)
७. विराट्वर्णन (अप्राप्त)

^३ ज्ञानमणि नेपालका अनुसार ।

^४ ऐजन ।

माथि उल्लिखित रचनाहरूमध्ये टक्सारवर्णन का केही श्लोकहरू अरूले भनेको भरमा उतारिएको पाइन्छ, भने 'विराटवर्णन' को पाण्डुलिपि नै फेला पार्न सकिएको छैन ।

वैयाकरण वि.सं. १९४८ देखि वि.सं. १९७२/७३ सम्म साहित्य साधनामा लागेको पाइन्छ । उनले मौलिक र अनूदित दुवै किसिमका काव्यको रचना गरेका छन् । उपर्युल्लिखित कृतिहरूमा 'किष्किन्धाकाण्ड' रामायण अनूदित कृति हो भने अन्य सबै मौलिक कृति हुन् ।

त्यतिबेलाको समयमा संस्कृतका मूल कृतिलाई नेपालीमा अनुवाद गर्ने परम्परा चलेको थियो । यही परम्परामा बाँधिएर वैयाकरण नेपालले पनि वाल्मीकि रामायणको किष्किन्धाकाण्डलाई श्लोकबद्ध रूपमा नेपालीमा अनुवाद गरेका छन् । यसबाट हेर्दा उनमा अनुवाद गर्न सक्ने क्षमता भएको थाहा पाइन्छ । उनको प्रथम रचना यही 'किष्किन्धाकाण्ड' रामायण हो । जुन अनूदित हो र उनको अनूदित कृति पनि एउटा यही मात्रै हो । यसको प्रकाशन चाहिँ सबैभन्दा पछि भएको पाइन्छ ।^४

३.२.२.२ कूट कवि

कवि वैयाकरण नेपालले पुस्तकाकार कृतिका साथै फुटकर कविताहरू पनि रचना गरेको पाइन्छ । उनीद्वारा रचित पुस्तकाकार कृति त संरक्षणको अभावमा हराउँदै गए भने छरिएका फुटकर कविताको त कुरै भएन । ती हराएका फुटकर कविताहरू पाउन अब प्रायः असम्भव नै बनिसकेको छ । चिनाको फल पनि उनले कविताको भाषामा लेखेर दिने गर्दथे । फुटकर कवितामा उनी मुख्य गरेर कूट श्लोकतिर आफ्नो कलम चलाएका थिए । कविसँग सम्बन्धित सज्जनको मुखबाट सुनेको भरमा ज्ञानमणि नेपालले केही कूटश्लोकको सम्पादन गरेका छन् ।^५

विद्यार्थीहरूलाई पढाउन बस्दाबस्दै उनी कवितामा घोरिन्थे र कविता कोर्दथे । कविता लेखिसकेपछि उनी सुनाउने गर्दथे । यसैले गर्दा उनका फुटकर कविताहरू स्थायी भएनन् ।^६

३.२.२.३ भक्तिरसका कवि

वैयाकरण नेपाल सानैदेखि रामायणको श्लोक कण्ठस्थ पार्ने र वाचन गर्ने गर्दथे । त्यसैकारणले होला उनमा पछिसम्म पनि रामप्रति निकै श्रद्धा जागेर आयो । पछि उनी रामका परम् भक्त नै बन्न पुगे । आफ्ना काव्यात्मक रचना पनि उनले

^४ भूपहरि पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ४९० ।

^५ ज्ञानमणि नेपाल, पुराना कविता, पूर्ववत्, पृ. ३० ।

^६ ऐजन्, पृ. १६ ।

रामभक्ति रसमा केन्द्रित भएर गर्न थाले । वाल्मीकिको रामायण 'किष्किन्धाकाण्ड' को श्लोकबद्ध अनुवाद गरे । आफ्नै मौलिक रचनामा 'लङ्कावर्णन' को कृति तयार पारे । यसैकारणले उनी भक्तिरसका कवि हुन् । त्यसमा पनि उनी रामभक्ति रसका कवि हुन् । तातेबोली बोल्ने बालकलाई समेत उनी रामायण पढ्न सिकाउँथे । उनको देहावसान पनि आफ्नै इच्छाअनुसार जनकपुरधाममा राम नाम जप्दाजप्टै भएको थियो ।^४

३.२.२.४ पण्डित व्यक्तित्व

वैयाकरण नेपालका बाबु पनि त्यस क्षेत्रका प्रख्यात वेदपाठी र कर्मकाण्डी व्यक्तित्व थिए । उनले नै वैयाकरण नेपाललाई सानैदेखि तल्ली वेदका ऋचाहरू रामायणका कृष्णलीलाका श्लोकहरू कण्ठस्थ पार्न लगाएका थिए । आफ्नै काखमा राखेर उनले वैयाकरणलाई समग्र कर्मकाण्ड सिकाएका थिए । पछि काठमाडौं र काशीमा अध्ययन गरेर आएपछि उनी भन्नु सबल पण्डित र कर्मकाण्डी व्यक्ति भएर निस्के ।^५

उनी धार्मिक मनोवृत्तिका पण्डित भएकोले आफूलाई शास्त्रको वचनअनुसार षट्कर्ममा नै लगाएका थिए । बाहुनले राजसेवा गर्नु र नोकरी गर्नुहुँदैन, सरस्वतीकै प्रसादले जीवननिर्वाह गर्नुपर्छ भन्दथे । उनी दान लिन्थे र आफूले पनि दिने गर्दथे ।^६

उनी कर्मकाण्डमा र पुराण वाचकमा अति दक्ष थिए । टाढा-टाढाका मानिसहरू समेत उनलाई पुराण वाचनका लागि लिन आउने गर्दथे ।

३.२.२.५ ज्योतिषी व्यक्तित्व

वैयाकरण नेपालका पुर्खाहरू नै धर्मकर्ममा बढी विश्वास र निष्ठावान् थिए । उनको पारिवारिक पृष्ठभूमि नै त्यस्तै भएर होला उनी पनि धर्मकर्ममा बढी कट्टर भएर नै निस्के । धार्मिक विषयमा नयाँ-नयाँ कुराहरूको जिज्ञासा राख्नु उनको स्वभाव नै थियो । उनले काशीमा बस्दा व्याकरण, ज्योतिष र साहित्यको अध्ययन गरेको हुनाले यिनी ज्योतिषका विशेष ज्ञाता थिए भन्न सकिन्छ । उनले पढ्नु-पढाउनुदेखि बाहेक चिना हेर्ने र लेख्ने जस्ता काम पनि गर्दथे । उनले लेखेका चिना विभिन्न थरीका पाइन्छन् । कसैको संस्कृत भाषामा, कसैको नेपाली भाषामा र कसैको श्लोकबद्ध भाषामा उनले चिना लेखिदिएका थिए । कुन नक्षत्र र कुन बारमा हिँड्दा कुन फल मिल्छ भनी साइत हेर्ने श्लोक पनि उनले लेखेका थिए भन्ने सुनिन्छ ।^७

^५ ज्ञानमणि नेपालका अनुसार ।

^६ ज्ञानमणि नेपाल, किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, पूर्ववत्, पृ. ६ ।

^{१०} ऐजन, पृ. २२ ।

^{११} ऐजन, पृ. १६ ।

३.२.२.६ गुरु व्यक्तित्व

वैयाकरण नेपालले आफ्नो अध्ययन सकेर काशीबाट फर्केपछि घरमा आएर उनले पढ्न-सिक्न चाहनेलाई कर्मकाण्ड तथा ज्योतिष पढाउन थाले । उनका घरमा दुई-चार जना विद्यार्थीहरू जुनसुकै समयमा पनि खाली हुँदैनथे । उनको विहानको समय पूजापाठमा बित्दथ्यो भने दिउँसो विद्यार्थीहरूलाई पढाउँदैमा बित्दथ्यो । उनले राती अबेरसम्म पनि पढाइरहन्थे । काव्यकोष, व्याकरण, फलित ज्योतिष पढाएर उनले केहीलाई पुरोहित र केहीलाई पण्डितको दर्जामा पुऱ्याइदिएका थिए ।^{१२}

वैयाकरणले पढाएर पण्डित भएका मानिसहरू थुप्रै भेटिन्छन् । उनका आफ्नै छोराहरू स्वयम् पनि बाबुसँग पढेर पण्डित भएका थिए ।^{१३}

पण्डित भएका चेलाबाहेक कर्मकाण्डसम्म पढ्ने र फलित ज्योतिष सिक्ने चेला त उनका धेरै थिए ।^{१४}

३.२.२.७ संस्कृत व्याकरणका ज्ञाता

वैयाकरण नेपाल मेहेनती र लगनशील व्यक्ति थिए । उनको यही लगनशीलतालाई देखेर त्यहाँका बुद्धिजीवीहरूले र घरपरिवारका सदस्यहरूले उनलाई अध्ययन गर्न बाहिर जाने सल्लाह दिए । उनी संस्कृत व्याकरण पढ्न भनेर काठमाडौँ गएका थिए । काठमाडौँमा अध्ययनको अनुकूल वातावरण नमिलेपछि उनी काशी गए र काशीमा तीनवटा अलग-अलग गुरुसँग संस्कृत व्याकरण, ज्योतिष र साहित्यको अध्ययन गर्न थाले । आफ्नो काशी बसाइको तीन-चार वर्षे अवधिमा उनले मध्यकौमुदी, अमरकोश, पञ्चमहाकाव्य र फलित ज्योतिषको राम्रो अध्ययन गरे ।^{१५}

३.२.२.८. भाषाप्रेमी

वैयाकरण नेपाल नेपाली भाषालाई औधि माया गर्दथे । त्यसैले उनले संस्कृतको अध्ययन गरेर पनि नेपाली भाषामा नै आफ्नो साहित्यिक कलम चलाए । संस्कृतमा रहेको वाल्मीकि रामायणको 'किष्किन्धाकाण्ड' लाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरे । उनले आफ्ना अन्य कृतिहरूको रचना पनि नेपाली भाषामा नै गरेका छन् । त्यति बेलाको समाजले भाषामा लेखपढ गर्नेलाई उपेक्षाको दृष्टिले हेरे पनि उनी निडर भएर नेपाली भाषाको सम्बर्द्धन र विकासमा लागे ।

^{१२} ऐजन, पृ. १५ ।

^{१३} ऐजन, पृ. २३ ।

^{१४} ऐजन्, पृ. २४ ।

^{१५} ऐजन, पृ. ७ ।

३.२.२.९ उपदेश-नीतिनिर्णयका निर्णायक

लगभग चार वर्षको काशी अध्ययनपछि उनी घर फर्के । त्यसपछि उनलाई सबैतिरबाट निमन्त्रणा आउन थाल्यो । घरमा पनि सोध्नेहरूको भीड बढ्न थाल्यो । उनले व्यवहारमा प्रचलित कर्मकाण्डका विधिहरूमा पनि संशोधन गरे । त्यसबेला दिङ्लाका आबाल ब्रह्माचारी षडानन्दले पनि कर्मकाण्डमा र औपदेशिक नीतिनिर्णयमा उनैलाई अधि सार्दथे । उनले सही मानेकोलाई सही र गल्ती मानेकोलाई गल्ती नै मानिदिन्थे । यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा वैयाकरण एक कुशल उपदेशक र नीतिनिर्णयका निर्णायक थिए भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।^{१६}

३.२.२.१० औषधिमूलोका उपचारकर्ता

वैयाकरण नेपालले विविध क्षेत्रमा रुचि राख्ने भएको हुँदा उनका व्यक्तित्वका पाटाहरू पनि छरिएका छन् । उनी औषधिमूलोको काम पनि गर्दथे । उनले केही औषधिका अनुपानहरू पनि जानेका थिए । नेपाली परम्परामा चलिआएका दावादल शाहहरूका जस्ता ओखती बनाउने विधि र प्रयोग पनि उनले लेखेर राखेका थिए । एकपल्ट सुवर्ण बनाउने असफल उद्योगमा उनले निकै मिहिनेत र धन खर्च गरेका थिए । यसबाट उनी औषधिमूलोका वैद्य थिए भन्न सकिन्छ ।^{१७}

३.२.२.११ सम्पादक व्यक्तित्व

वैयाकरणले काशीमा अध्ययन सकेर आएपछि कर्मकाण्डसम्बन्धी चलनचल्तीमा रहेको अति रुढिवादी र अन्धविश्वासी कुराहरूमा संशोधन ल्याउने काम गरे । उनले कर्मकाण्डमा समेत शुद्धता ल्याउने काम गरे । उनले कर्मकाण्डमा नपाइने कति पुस्तकहरूमा उपयोगी विधि समावेश गरी सम्पादन गरेका थिए । सम्पादित र सङ्ग्रहित कति पुस्तक आफैले लेखी र कति अरूलाई लेखाई तयार पारेका प्रत्येक कर्मका लेखोट पुस्तकहरू आजसम्म पनि काम दिँदैछन् । यसबाट उनको सम्पादकीय व्यक्तित्वको पुष्टि हुन आउँछ ।^{१८}

३.२.२.१२ सङ्कलनकर्ता/सङ्ग्रहकर्ता

वैयाकरणका पिताले पनि विविध पुस्तकहरूको सङ्कलनमा रुचि राख्दथे । पिताको यो गुण वैयाकरणमा पनि सरेको पाइन्छ । उनले रामायण, महाभारत, केही पुराण र अरू कर्मकाण्डसम्बन्धी धार्मिक पुस्तकहरूको सङ्कलन गरेका थिए । पुस्तक किन्नमा उनी कति लोभ गर्दैनथे । नयाँ-नयाँ र दुर्लभ मानिने पुस्तकहरूको बेलैमा

^{१६} ऐजन, पृ. १० ।

^{१७} ऐजन, पृ. १६ ।

^{१८} ज्ञानमणि नेपाल, पुराना कविता, पूर्ववत्, पृ. ८ ।

उनी सङ्ग्रह गर्दथे । उनले किनेका र अध्ययन गरेका कैयौं पुस्तकहरू ज्ञानमणि नेपालको घरमा अद्यापि जस्ताका तस्तै छन् ।^{१९}

३.२.२.१३ भाषिक ज्ञान

वैयाकरण नेपाल बहुभाषाका ज्ञाता थिए । उनी नेपाली, संस्कृत र हिन्दी भाषा राम्रोसँग जान्दथे । उनको मातृभाषा र लेखनको भाषा नेपाली, अध्ययनको भाषा संस्कृत र काशीबस्दाको बोलीचालीको भाषा हिन्दी थियो । उनलाई न्यून रूपमा अङ्ग्रेजी भाषाले पनि प्रभाव पारेको पाइन्छ ।^{२०}

३.२.२.१४ गद्यकार

वैयाकरण नेपाल मूलतः पद्यकार हुन् । ज्ञानमणि नेपालका अनुसार उनले गद्यमा पनि कलम चलाएको कुराको जानकारी पाइन्छ । काशीमा पढेर आएपछि उनले कर्मकाण्डमा चलिआएको अन्धविश्वासलाई हटाई त्यसलाई संशोधन गरी थप्ने काम गरे । उनले कसैका चिना पद्यमा र कसैका चिना गद्यमा पनि लेखेका थिए । उनले औषधि बनाउने विधि र प्रयोग पनि लेखेको पाइन्छ ।

३.२.२.१५ अनुवादक व्यक्तित्व

वैयाकरण नेपाल रामका भक्त थिए । आफ्नो भक्ति राममा लागोस् भन्ने हेतुले र साधारण जनताले पनि रामको महत्व बुझेर रामको भक्ति गरून्, भन्ने हेतुले उनले वाल्मीकि रामायण, किष्किन्धाकाण्डको अनुवाद गरेका थिए । उनको अनुवाद निकै सशक्त, सरस र सरल देखिन्छ । उनको भाषा परिमार्जित र विशुद्ध नेपालीपनको छ । यसरी उनको अनुवाद गर्ने सीप र कलालाई विचार गर्दा उनी अनुवाद गर्ने तत्कालीन परिपाटीका निकै श्रेष्ठ कवि थिए भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।^{२१}

३.२.२.१६ मौलिक रचनाकार

वैयाकरण नेपाल अनुवादकका साथसाथै मौलिक रचनाकार पनि हुन् । तत्कालीन समयमा उनले नेपाली साहित्यमा अनूदित र मौलिक दुवै कृतिको रचना गरी नेपाली साहित्यलाई निकै समृद्ध तुल्याएका छन् । उनका 'अश्वलक्षण', 'तर्कारीकल्प', 'टक्सारवर्णन' र 'पुण्यशिक्षा' नितान्त मौलिक कृतिहरू हुन् । यस्ता मौलिक कृतिहरूको रचना गर्न सक्नु उनको प्रखर कवि व्यक्तित्वको उपज हो ।

^{१९} , किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, पूर्ववत्, पृ. २१ ।

^{२०} ऐजन, पृ. २१ ।

^{२१} कोषराज न्यौपाने, "कवि वैयाकरण : एक परिचय" नेपाली (पूर्णाङ्क ६५, २०३२), पृ. १९ ।

३.३ निष्कर्ष

माध्यमिककालीन नेपाली कविताको सुरुदेखि अन्त्यसम्म देखापरेका कवि वैयाकरण नेपालभित्र व्यक्तित्वका अनेक पाटाहरू अटाएका छन् । माथि चर्चा गरिएका विविध व्यक्तित्वका पाटाहरूलाई हेर्दा उनी कवि, कूटकवि, भक्तिरसका कवि, पण्डित, ज्योतिषी, गुरु, संस्कृत व्याकरणका ज्ञाता, गृहस्थी, उपदेश-नीतिनिर्णयका निर्णायक, औषधिमूलोका उपचारकर्ता, सम्पादक, सङ्कलनकर्ता/सङ्ग्रहकर्ता, बहुभाषाका ज्ञाता जस्ता अनेकौँ व्यक्तित्वले ओतप्रोत भएका महान् व्यक्ति हुन् ।

आफ्नो पाण्डित्य र असल कर्मको कुशलताले उनी त्यस समयमा त्यस भेगका अति प्रसिद्ध र अति प्रतिष्ठित व्यक्ति बन्न पुगेका थिए । आजसम्म पनि त्यहाँका मानिसहरूले उनको व्यक्तित्व र चरित्रको तारिफ गर्दै उनीप्रति श्रद्धा प्रकट गरि नै रहेको पाइन्छ ।^{२२}

^{२२} ज्ञानमणि नेपाल, पुराना कविता, पूर्ववत्, पृ. ५ ।

चौथो परिच्छेद

वैयाकरण नेपालको कृतित्वको अध्ययन

प्रस्तुत 'वैयाकरण नेपालको कृतित्वको अध्ययन' नामक चौथो परिच्छेदमा क्रमशः, वैयाकरणको साहित्यिकयात्रा, 'किष्किन्धाकाण्ड' रामायणको सङ्क्षिप्त अध्ययन, 'पुण्यशिक्षा' काव्यको विवेचना, 'अश्वलक्षण' काव्यको विवेचना, 'तर्कारीकल्प' काव्यको विवेचना, 'लङ्गावर्णन' काव्यको विवेचना, 'टक्सारवर्णन' काव्यको विवेचना, कूट-श्लोकको विवेचना, वैयाकरणका काव्यगत प्रवृत्ति, वैयाकरण नेपाल र उनका अग्रज, समवर्ती तथा परवर्ती कविहरूका बीच सङ्क्षिप्त तुलनात्मक अध्ययन र युगीन पृष्ठभूमिमा वैयाकरण नेपालबारे चर्चा गरिएको छ ।

४.१ वैयाकरण नेपालको साहित्यिक यात्रा:

साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये कविता एक महत्वपूर्ण र प्राचीन विधा हो । यसमा लयात्मकता हुन्छ । वैयाकरण नेपालले यसै विधालाई आफ्नो रुचिक्षेत्र बनाएको पाइन्छ । कविता विधाबाहेक उनका अन्य विधाका एउटा पनि कृतिहरू फेला परेका छैनन् । लगभग सात दशक लामो जीवनयात्राका केही दशक उनले साहित्य सिर्जनातिर खर्चेको पाइन्छ । उनले यही समयदेखि साहित्यसिर्जना गर्न लागेका हुन् भनेर ठ्याक्कै भन्न सकिने ठोस प्रमाण अझै फेला पार्न सकिएको छैन । अनुमान वा सम्बद्ध व्यक्तिहरूबाट सुनेका भरमा मात्र उनको साहित्यिक सिर्जनाको समय र सृजनयात्रालाई उल्लेख गर्न सकिन्छ । जसअनुसार उनको प्रथम कृति 'किष्किन्धाकाण्ड' (रामायण) वि.सं. १९४८ मा रचना भएको मानिन्छ । उनले फुटकर रचनादेखि लिएर महाकाव्यात्मक ढाँचाका काव्यकृतिको रचना गरेको देखिन्छ । उनले अनूदित र मौलिक दुवै थरी कृतिको रचना गरेको पाइन्छ ।^१ उनको काव्यसाधनालाई मोटामोटी रूपमा निम्नलिखित दुई अवस्थामा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ:

(क) सक्रियावस्था (वि.सं. १९४८-१९६१) मोटामोटी

(ख) शैथिल्यावस्था (वि.सं. १९६२-१९७९) मोटामोटी

अब क्रमशः यी दुई चरणका बारेमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरिन्छ:

(क) सक्रियावस्था

वैयाकरण नेपालले आफ्नो साहित्यिक यात्राको आरम्भ कुन रचनाबाट गरेका हुन भन्ने कुरा बिना प्रमाण यसै भन्न गाह्रो छ । कुनै पनि स्रष्टाले आफूलाई उक्त विधामा स्थापित गराउनु वा कृतिगत रचना सृजना गर्नुभन्दा अगाडि केही समय

^१ ज्ञानमणि नेपालका अनुसार ।

अभ्यासकालीन अवस्थामा बिताएकै हुन्छ । जन्मैदेखि जान्ने र पोख्त भएर कोही पनि आएको हुँदैन । प्रतिभा, व्युत्पत्ति र अभ्यासको परस्पर सम्बन्धबाट व्यक्ति एउटा स्रष्टा भएर निस्कन्छ । वैयाकरण नेपालको अभ्यासकालीन समयका कुनै पनि फुटकर रचनाहरू पाइएका छैनन् भने कृतिगत संरचनामा संरचित वाल्मीकीय रामायण किष्किन्धाकाण्डको नेपाली भाषामा श्लोकबद्ध अनुवाद गरिएको उनको महाकाव्यात्मक कृति 'किष्किन्धाकाण्ड' रामायणमा पनि कुनै तिथिमिति लेखिएको पाइँदैन । उनको पारिवारिक स्रोतअनुसार मोरङ छोडेर आएका बर्ष खुट्टामा घाउ भएर हिँडडुल गर्न नसक्ने भएपछि उनले घरमा बसेर उक्त कृतिको अनुवाद गरेको भन्ने पाइन्छ । उनले मोरङ वि.सं. १९४७ को आखिरीतिर छोडेका थिए । त्यसैले उक्त कृतिको रचना वि.सं. १९४८ मा भएको हो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । उनी सानैदेखि कविताप्रेमी भएकाले काठमाडौँ र काशीमा अध्ययन गर्दा कविता रचना गरेनन् भन्न पनि सकिँदैन । अझ त्यतिबेला उनको अध्ययनको भाषा संस्कृत भएकोले र नेपाली कविता-श्लोकप्रति हुरुक हुने भएकोले उनले दुवै भाषामा थुप्रै फुटकर रचना रचे कि भन्ने अडकलसमेत काट्न सकिन्छ ।^१ यसबाट उनको पहिलो कृति वाल्मीकीय रामायण किष्किन्धाकाण्डको नेपालीमा श्लोकबद्ध अनुवाद गरिएको 'किष्किन्धाकाण्ड' रामायण भएको पुष्टि हुन्छ ।

उनको यस काललाई सृजनात्मक लेखनको सक्रियावस्था मान्न सकिन्छ । उनले यस अवधिमा महाकाव्यात्मक ढाँचाको एउटा 'किष्किन्धाकाण्ड' रामायणको अनुवाद, खण्डकाव्यात्मक स्तरको मौलिक कृति 'पुण्यशिक्षा' (व्रतमाला) र अर्को पनि खण्डकाव्यात्मक स्तरकै मौलिक कृति 'शालिहोत्र' (अश्वगुणदोष निरूपण) को रचना गरेका छन् ।

उनले 'पुण्यशिक्षा' को रचना भने वि.सं. १९६१ मा नै गरेका हुन् भनेर ठोकुवा गर्न सकिन्छ । यसको अन्त्यमा स्वयम् लेखकले नै तिथिमिति उल्लेख गरेका छन् । उनीद्वारा रचित अनेकौँ कृतिहरूमध्ये तिथिमिति उल्लेख भएको कृति यही एउटा मात्रै हो । अरू सब अनुमानको भरमा पत्ता लगाउनुपरेको देखिन्छ ।^२

यसै अवधिमा रचना गरिएको मानिने उनको खण्डकाव्यात्मक स्तरको अर्को कृति 'शालिहोत्र' (अश्वलक्षण) हो । भूपहरि पौडेलले 'नेपालको विद्वत्परम्परा' नामक कृतिमा वैयाकरणको यस कृतिको रचना वि.सं. १९६१ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।^३ यसरी यस चरणमा उनले संस्कृत भाषाको धार्मिक विषयवस्तुको नेपाली अनुवाद र

^१ ऐजन् ।

^२ ज्ञानमणि नेपाल, किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, पूर्ववत्, पृ. ३४ ।

^३ डा. भूपहरि पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ४८९ ।

मौलिक काव्यकृतिको समेत रचना गर्ने प्रवृत्ति देखाएका छन् । यसर्थ उनको यो काव्ययात्राको उपलब्धिमूलक चरणका रूपमा देखापर्दछ ।

(ख) शैथिल्यावस्था

वैयाकरण नेपालको अनुमानित यस समयावधिलाई शिथिल अवस्थाको रूपमा मान्न सकिन्छ । वि.सं. १९६१ मा 'पुण्यशिक्षा' को रचना गरेका उनी यसपछि लामो समयसम्म अस्ताएको देखिन्छ । यसपछि उनको अर्को कृति 'तर्कारीकल्प' (४१ श्लोकको) नामक वि.सं. १९७२/७३ तिरको मानिन्छ ।^{१३} यसको मूल पाण्डुलिपि प्राप्त छैन तर सारिएको प्रतिभा भने वि.सं. १९७६ भनेर उल्लेख गरेको पाइन्छ । यो मौलिक कृति हो । यसमा विविध किसिमका असल, कमसल तरकारी र तिनको बनाउने-पकाउने विधिको वर्णन गरिएको छ ।

उनका अन्य रचित कृतिहरूमध्ये 'लङ्कावर्णन', 'टक्सारवर्णन' र 'विराटवर्णन' हुन् । यी कुनै पनि कृतिको मितिथि उल्लेख्य छैन । 'लङ्कावर्णन' (३५ श्लोकको) पनि वाल्मीकीय रामायणको आधारमा रचना गरिएको कृति हो । 'टक्सारवर्णन' को पाण्डुलिपि प्राप्त नभए पनि अरूले सुनाएकै भरमा ४/५ श्लोक नमुनाका रूपमा मात्र प्राप्त छ भने 'विराटवर्णन' को नाम मात्र सुनिएको पाइन्छ । यसको पाण्डुलिपिको कुनै अत्तोपत्तो नै छैन । उपर्युक्त यी कृतिहरूलाई अनुमानकै आधारमा यस चरणमा समावेश गरिएको हो । यसैगरी उनका केही कृतश्लोकहरू पनि प्राप्त भएका छन् । यिनीहरूको तिथिमिति पनि कतै उल्लेख भएको पाइँदैन । यस बखतका मानिएका यिनका उपर्युक्त कृतिहरू सबै मौलिक मानिन्छन् । शारीरिक वृद्धावस्थाका कारणले होला उनको यस अवधिमा सृजनयात्रा अत्यन्त शिथिल भएको देखिन्छ ।

४.१.१ 'किष्किन्धाकाण्ड' रामायणको सङ्क्षिप्त अध्ययन

(क) परिचय

माध्यमिककालीन नेपाली कविताको रामभक्तिधाराका साथै विविध विषयवस्तुमा कलम चलाउने वैयाकरण नेपालको मुख्य क्षेत्र कविता नै हो । उनले लौकिक र अलौकिक दुवै विषयवस्तुसँग सम्बद्ध कृतिको रचना गरेका छन् ।

वैयाकरण नेपालको कवितायात्राको पहिलो चरण सक्रियावस्थाको पहिलो कृति हो 'किष्किन्धाकाण्ड रामायण' । वि.सं. १९४८ मा लेखिएको मानिने उक्त कृतिले मुद्रणको अभावमा प्रकाशित हुने अवसर पाएन । यस कृतिलाई वि.सं. २०३४ मा ज्ञानमणि नेपालले साभ्ना प्रकाशन काठमाडौँबाट 'किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा'

^{१३} ऐजन् ।

नाम दिएर प्रकाशित गरेका छन् । यसै कृतिभित्र उनको अर्को कृति 'पुण्यशिक्षा' (व्रतमाला) पनि समावेश छ ।

ने.भा.प्र. समितिबाट पुराना कवि र कविताको खोजी गर्ने प्रसङ्ग चलेको कुरा गुरु नयराज पन्तद्वारा थाहा पाएपछि पं. लक्ष्मीप्रसादले पं. भानुभक्त नेपालबाट वैयाकरणका कविताकृति पाएसम्म पाण्डुलिपि जम्मा गरेर समितिमा पुऱ्याएकोमा इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यद्वारा सम्पादित भई समितिबाट प्रकाशित हुने किताब 'पुराना कवि र कविता' मा यी कविता अटाउन नसक्ने भएकोले उनका कृति प्रकाशनको मुखबाट वञ्चित हुन पुगेका छन् ।^६

वैयाकरणद्वारा रचित 'किष्किन्धाकाण्ड' रामायण वाल्मीकीय रामायण किष्किन्धाकाण्डको नेपाली भाषामा श्लोकबद्ध पद्यानुवाद रचना हो । उनी रामका परम् भक्त थिए । उनले रचना गरेका कृतिहरूमा पहिलो र ठूलो पनि यही रामायण नै हो ।

त्यतिबेलाका अपठित साधारण जनताहरूलाई संस्कृत भाषा बुझ्न गाह्रो भएको महसुस वैयाकरणले गरेका थिए । त्यसैले सर्वसाधारणले बुझ्न सक्ने सजिलो मातृभाषा नेपालीमा गद्यपद्य बनाउनुपर्छ भन्ने उनको मान्यता थियो । यसै विचारले उनले रामायण अनुवाद गर्न थाले ।^७

संस्कृतका आदिकवि वाल्मीकिको रामायण विश्वप्रसिद्ध कृतिका साथै हिन्दूहरूको लागि एउटा उत्तम धार्मिक ग्रन्थ नै हो । यसलाई विभिन्न विद्वान्ले विभिन्न भाषामा विभिन्न रूपले रूपान्तरण गरेका छन् । हिन्दी भाषाका आदिकवि भक्तशिरोमणि तुलसीदासले सबैले बुझ्न सकून् भनेर त्यसबेलाको जनभाषामा 'रामचरितमानस' बनाइदिए । नेपाली साहित्यका आदिकवि भानुभक्त आचार्यले पनि भक्तिरसपूर्ण अध्यात्मरामायणको नेपाली भाषामा रसिलो र सजिलो अनुवाद गरेर निकै ठूलो उपकार गरिदिए तर मूल वाल्मीकीय रामायण संस्कृतमा भएकोले सर्वसाधारणले पढ्न-बुझ्न नसकिने थियो । यसमा कुनै कविको दृष्टि परेको थिएन । वाल्मीकीय रामायण नै नेपाली सरल र सुबोध भाषामा हुनुपर्छ, त्यसो भयो भने मात्र साधारण जनताले रामायण बुझी राममा भक्ति लगाउन सक्छन् भनेर वैयाकरणले किष्किन्धाकाण्डलाई नेपाली भाषामा श्लोकबद्ध गरेको ठहर हुन्छ ।^८

भानुभक्तले पनि सुरुमा बालकाण्ड मात्रै लेखेका थिए र अन्य काण्ड चाहिँ एक-एक गरी केही वर्षपछि लेखेका थिए । त्यसैगरी रघुनाथले पनि सुन्दरकाण्ड मात्रै

^६ ज्ञानमणि नेपाल, किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, पूर्ववत्, पृ. २८ ।

^७ पुराना कविता, पूर्ववत्, पृ. ६ ।

^८ ऐजन पृ. २२ ।

लेखेका थिए । यिनैका प्रेरणाले गर्दा वैयाकरणले पनि सात काण्डमध्ये 'किष्किन्धाकाण्ड' लाई मुख्य मानेर त्यसैमा कलम चलाएका हुन् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।^९

कवि वैयाकरणद्वारा रचित 'किष्किन्धाकाण्ड' रामायणको तीनवटा प्रति उपलब्ध भएको कुरा ज्ञानमणि नेपालले उल्लेख गरेका छन् । ती तीन पाण्डुलिपिहरूमा पं. छविलाल न्यौपानेले सारेर तयार पारेको र उनका नाति जयप्रसाद न्यौपानेबाट प्राप्त भएको एक प्रति घरमा नै फेला पारिएको अर्को प्रति र पैयाँपानीबाट ल्याएर काठमाडौँ पठाएकोमा त्यहाँ छापिन नसकी पछि नयराज पन्तबाट नै फिर्ता पाइएको अर्को प्रति हुन् । अहिले तीनै प्रति ज्ञानमणि नेपालको सङ्ग्रहमा छन् । तीनै प्रति पुस्तक नेपाली कागतमा मालिङ्गाका कलमले खयरको मसीले लेखिएका छन् । पं. भानुभक्तले पैयाँपानीबाट ल्याएको प्रति चाहिँ सबैभन्दा राम्रो तरिकासँग लेखिएको र पुस्तकाकारको रूपमा छ । पं. छविलाल नेउपानेबाट प्राप्त पाण्डुलिपिको लेखाइसँग यो पाण्डुलिपि प्रायः मिल्दोजुल्दो छ । घरमा रहेको प्रतिलिपि चाहिँ नेपाली कागजमा लम्बाइपट्टि पट्याएर लेखेको हुँदा सवाहात लामो किताब बनेको छ । नेउपानेबाट प्राप्त पाण्डुलिपिका अक्षर लामालामा छन् । अरूभन्दा केही शुद्ध, पूर्ण र श्लोक पनि बढी भएकोले पैयाँपानीबाट ल्याएको पाण्डुलिपिलाई नै प्रमाणित मानी ज्ञानमणि नेपालले त्यसैलाई सम्पादन गरेका छन् र अन्य पाण्डुलिपिलाई पाठान्तरका रूपमा टिप्पणी दिएका छन् ।^{१०}

हालसम्म प्राप्त जानकारीअनुसार काठमाडौँ र काशीमा गरी केही वर्ष व्याकरण, साहित्य र ज्योतिष धर्मशास्त्र अध्ययन गरी फर्केका वैयाकरण नेपालको प्रथम रचित वा अनूदित कृति नै 'किष्किन्धाकाण्ड' रामायण भएको पुष्टि हुन्छ ।

'किष्किन्धाकाण्ड'को अन्त्यमा वैयाकरणले केही श्लोकमा नै आफ्नो र आफ्नो जन्मस्थलको र यसकाण्ड रचना गर्नुको प्रयोजन पनि उल्लेख गरेका छन् ।

(ख) विषयवस्तु

'किष्किन्धाकाण्ड' रामायण वैयाकरण नेपालको साहित्ययात्राको प्रथम रचित कृति मानिएको पाइन्छ । वाल्मीकीय रामायणको सात काण्डमध्ये उनले एउटा मात्र काण्ड 'किष्किन्धाकाण्ड' लाई मुख्य मानी श्लोकबद्ध रूपमा अनुवाद गरेका छन् । यो कुरा उनैले यस महाकाव्यका अन्तमा लेखेका केही श्लोकहरूबाट प्रस्ट हुन्छ । तीमध्ये एक श्लोकः

^९ ज्ञानमणि नेपाल, किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, पूर्ववत्, पृ. ५५ ।

^{१०} ऐजन, पृ. २८-३० ।

श्रेष्ठै ता कसरि भयो भनि भन्या सीता खबर्को त वीज्
जउं काण्डमहाँ भयो त यो त उहि हो सब् काण्डमाको त चीज् ।
येस्तो चीज्कन जानि सब् कहिदिया भाषासिलोक्ले गरि
येही काण्ड पढेर प्राणिहरू सब् जानान्ति संसार्तरि (१२) ॥

(किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, श्लो ७७८, पृ. १५८)

यस अनूदित काण्डको आरम्भ कविले 'स्वस्ति श्रीगणेशायनमः' भनेर गरेका
छन् । त्यसपछि उनको पहिलो श्लोक यस्तो छ :

गुरु सरस्वति गणेश्कन चित्त धर्छु ।
किष्किन्ध्यकाण्ड महिमा म प्रकास गर्छु ।
जश्ले निरन्तर गरीकन भन्छु सुन्छन् ।
तेस्ता पुरुष प्रभुजिका अतिप्रीय हुन्छन् ॥१॥

(पूर्ववत्, श्लो. १, पृ. १) ।

यस काण्डमा रामले सीताको खोजी गर्नका लागि सुग्रीवसँग मितेरी लाउनु,
सुग्रीव र बालीको लडाइँ हुनु, उक्त लडाइँमा रामको वाणप्रहारबाट बालीको मृत्यु हुनु,
रामले सीतालाई सम्भेर अति बिलौना गर्नु, सुग्रीवको राज्याभिषेक हुनु, हनूमान, अङ्गद
र जाम्बवान जस्ता पराक्रमीहरू सीताको खोजीमा चारैतिर डुल्नु, सीता कतै पनि
नभेटिनु, सम्पातीद्वारा सीता लङ्कामा भएको जानकारी पाइनु, हनुमान् सीता खोज्नकै
लागि समुद्रपारि लङ्कातर्फ प्रस्थान गर्नु सम्मका घटनाहरूलाई विषयवस्तु बनाइएको
छ ।

(ग) सर्ग वा अध्याय विभाजन

'किष्किन्धाकाण्ड' महाकाव्य वाल्मीकि रामायणको एउटा मात्र काण्ड अनूदित
भएकोले अनुवादको क्रममा वैयाकरण नेपालले सर्ग वा अध्यायमा छुट्याएको पाइँदैन ।
उनले सुरदेखि अन्त्यसम्म नै नरोकीकन लगातार अनुवाद गरेको पाइन्छ । यस
काण्डको अनुवादको क्रमिक सिलसिलालाई यो श्लोकद्वारा यसरी अन्त्य गरिएको छ:

अन्तस्करण्मा धरि राम आत्मा
वायूसमां भै हनुमान् महात्मा ।
आंट्या त लंकापुरि जानलाइ
ताहाँ हनुमान् मनले चिताइ ॥ (पूर्ववत्, श्लो ७६६, पृ. १५६)

यस अनूदित रामायणमा वैयाकरण नेपालले ७८३ वटा श्लोकको रचना गरेका छन् । वरु '॥ इति किस्किन्ध्याकाण्ड समाप्तं ॥' भनेर अन्त्य गरिसकेपछि उनले आफ्नो मौलिक सिर्जनाबाट सत्र श्लोक थप गरी ती श्लोकमा आफ्नो, आफ्नो जन्मस्थलको र यस काण्ड रचना गर्नुको प्रयोजन उल्लेख गरेका छन् । यसको अन्त्य पनि '॥ समाप्तः किस्किन्ध्याकाण्डः ॥' भनेर अन्त्य गरिएको छ ।

(घ) रस

रस काव्यको अति आवश्यक तत्त्व हो । यसले काव्यलाई आस्वाद्य र रोचक बनाउँछ । यस महाकाव्यमा पनि साहित्यका विभिन्न रसहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसमा शृङ्गार, करुण, वीर, भयानक, वीभत्स, अद्भुत, हास्य, रौद्र र शान्त जस्ता सबै नवरसको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस महाकाव्यको केन्द्रीय रस करुण रस हो । अरू रसहरूले करुण रसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । यसै महाकाव्यबाट तल केही रसहरूको उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छः

शृङ्गार रसको उदाहरणः

संयोग शृङ्गारः

हे भाई हेर चक्रवाकि वकुली हंसी मुयूरी पनि
 चूचाले पतिलाई चुम्बन गरी नाचेर घुम्छन् अनि ॥
 चूचाले पखेटा कनाई पर गै नाचतै फिरी आउँदछन्
 भ्रंतंछं पतिले र भोग गरदा प्रेम्ले रमन् पाउँदछन् ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ९, पृ. २)

वियोग शृङ्गार

जाहां छं ति सिता तहाँ पनि भयो होला वसन्तै रितु
 मै भैँ स्वक् गरी भंदि हुन् जनकजा काम्देव् कसोरी जितु ॥
 कमलनेत्र मधुर बोलि भयकी मेरी पियारी सिता
 म देखी त विछोड् हुँदा विरहले प्राण् त्याग् गरिन्पो कि ता ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ११, पृ. ३)

माथिको पद्यमा रामले पम्पा तलाउनिरको मनमोहक प्राकृतिक दृश्यलाई देखेर आफ्नी प्राणप्यारी सीतालाई सम्भन पुगेका हुन् ।

करुण रसको उदाहरण:

वानर्वीह्ररुले अनेक् तरहले विलाप गय्याथ्या जसै
तारा रानि पनी बहुत् विरहले गिरिं भुमीमा तसै ।
पतीका मुखमा त हेरिकन खुप् विलाप गर्छिन् तहाँ
हा राजन् कसरी यो खाली भुमिमा सुत्नूभयो क्या अहाँ ॥

(पूर्ववत्, श्लोक २५४, पृ. ५२)

माथिको पद्यमा ताराले आफ्नो पति बालिको मृत्यु भएपछि गरेको बिलौनाको उद्घाटन गरिएको छ ।

वीर रसको उदाहरण:

भाई हो त पनी त्यो सत्रु हुनगो दया कसोरी गरुं
सत्रुको जति हाक् सुनी जिउनुधिक् मर्नु निको हो वरु ।
तेस्को हाक सूनी सुनीकन म ता सक्तीन टिकनै अहाँ
हे प्यारी नडराउ जित्छु सहजै जान्छु म अैल्ट्यै तहाँ ॥

(पूर्ववत्, श्लोक १९२, पृ. ४०)

माथिको पद्यमा सुग्रीवले वालीलाई हाँक दिएपछि वालीमा उब्जेको मनोदशा व्यक्त भएको छ ।

भयानक रसको उदाहरण :

देख्या श्री रघुनाथ् लक्ष्मणजीलाइ आसर्ज्य मान्या पनि
देख्या सुन्दररूप् डराये मनमा बालीको छल्को हो भनि ।
धनुर्वाण धरी मुनि रूप गरी गरी चिर्वस्त्र छन् गाथमा
बल्दा अग्नि समान तेज रूपले शस्त्रास्त्र फेर्हातमा ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ३२, पृ. ७)

माथिको पद्यमा सुग्रीवले एक्कासि राम र लक्ष्मणलाई आफ्नो गिरिमा देखेपछि वालीले कसैलाई मुनिको रूप गरेर फेरि शस्त्र लिएर आफूलाई मार्न पठाएको पो हो कि भनेर डराएको कुरा व्यक्त भएको छ ।

वीभत्स रसको उदाहरणः

ताराका त विलाप् सुनीकन त वाण् भिकी दियाथ्या जसै
बालीका त सरीरदेखि त गिच्या धारा रगत्का तसै ।
रगत्मा डुबेका पतीकन देखि तारानि साह्रै रुंदि
हा स्वामी भनी आसुपूर्ण गरि ती छिंछिंमा विह्वल् हुँदी ।

(पूर्ववत्, श्लोक २५८, पृ. ५३)

माथिको पद्यमा ताराको विलाप सुनेपछि श्रीरामले बालीका शरीरबाट आफूले हानेको वाण भिकिदिएको र वाण भिक्दा रगतका धारा बगेको कुरा व्यक्त भएको छ ।

अद्भुत रसको उदाहरणः

सूर्येको उदये भयो उहिबखत् देख्यौ तिमीले अनी
पाक्याको फल ठानि सुर्जेकन ता टिपेर खान्छू भनी ।
उफ्यौ पर्वतदेखि बाह्र सय कोस् आकासतल्मा गयौ
पाजी चार्सय कोसमा त तिमी क्या यस्तो डराउन्या भयौ ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ७४९, पृ. १५९)

माथिको पद्यमा श्रीजाम्बवान्ले हनुमान्को आश्चर्यजनक कार्यको महिमागान गरेका छन् ।

रौद्र रसको उदाहरणः

थर्थथर्थरि कंपि नारि निमोठि रिस्का त वशमा रही
कट् कट् कट् कटि दांत्कटायेर उठ्यो अग्नी समान्को भई ।
भट् भट् भट् भटि पाउ चलाइकन वीर्वली हिडेथ्यो जसै
पट् पट् पट् पटि ओठ् पटाइकन पो भंछिन् ति तारा तसै ॥

(पूर्ववत्, श्लोक १८२, पृ. ३८)

माथिको पद्यमा सुग्रीवले हाँक दिएपछि प्रतिशोध गर्न उठेको वालीको अवस्थालाई चित्रण गरिएको छ ।

शान्त रसको उदाहरणः

वाली मार्ने म हैन कारण जहाँ कालै हो कारण् अनी
कालै कारण भै त काठोर्यरूपको बनिन्छ, संसार पनि ।
संसार भन्नु त यै सरिर्बुभू तिमी येस्मा त आत्मा भई
येकै इश्वर बस्छ प्राणि सबका अन्तस्करण्मा रहि ॥

(पूर्ववत्, श्लोक २८२, पृ. ५८)

माथिको पद्यमा रामले सुग्रीवलाई सम्झाउने क्रममा मानिसको भौतिक शरीर नाशवान् हुन्छ, आत्मा भने अमर हुन्छ भन्दै मानिसले भौतिक शरीरमाथि होइन अमर आत्मामाथि विश्वास गर्नुपर्छ भन्ने कुरा व्यक्त गर्न खोजेका छन् ।

हास्य रसको उदाहरणः

रावण्लाइ सहज् मथन् गरि सिता ल्याउन्त्याछु येकलै म ता
आर्को भन्दछ क्यान दुःख तिमिलाइ मै जाइ ल्याउछु सिता ।
आर्को भन्छ यो दुःख वेर्थ सवलाइ वशन् हवस् सव् भनि
येकलै गैकन ल्याउन्त्या छु ति सिता पाताल् भयाता पनि ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ५८३, पृ. ११९)

माथिको पद्यमा सीता खोज्न जाने बेलामा सैन्य वानरहरूले आफ्नो-आफ्नो बलको घमण्ड गरेको कुरा व्यक्त भएको छ ।

(ड) अलङ्कार

अलङ्कारले काव्यमा शोभा बढाउने काम गर्दछ । यो काव्यको गहना हो । यस 'किष्किन्धाकाण्ड' रामायणमा विभिन्न शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारहरूको संयोजन रहेको पाइन्छ । यस्ता केही अलङ्कारहरूको उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएको छः

आद्यानुप्रासः

वर्षा चार् महिना त वशन् पुरिमा राज्यादि सुख भोग् गरि
वर्षा वित्छ जसै हे सुग्रीव सखे खोज् गर्नुपर्ला अरि ॥

(पूर्ववत्, श्लोक २९५, पृ. ६१)

यस पद्यमा पहिलो र दोस्रो पङ्क्तिमा नै 'वर्षा' भन्ने शब्द दोहोरिन गएकोले आद्यानुप्रास अलङ्कार प्रयोग भएको छ ।

मद्यानुप्रासः

सुर्ज्ये चन्द्र समान तेज भयेका अग्नीसमांका कति
रक्षा तेस् वनको गरेर बसेका गंधर्वका हुं पति ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ५२१, पृ. १०६)

यस पद्यमा पहिलो र दोस्रो पङ्क्तिमा बीचमा रहेका 'भयेका' र 'बसेका' भन्ने शब्दको अन्तिमका अक्षर मिलेकाले मधनुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

अन्त्यानुप्रासः

को हुन् ती कहाँ देखि आये अनि फेर जान्या रहेछं कहाँ
के मन्सुव् गरि त्यो सबै वनमहाँ घुमेर डुल्छं तहाँ ।
मनमा सुद्ध छ छैन बुभन्तु पहिले आफू अगाडी सरि
चेष्टाले रूपले अवर्तरहले बोली वचंले गरि ॥ (पूर्ववत्, श्लोक ४०, पृ. ९)

यस पद्यमा एक पङ्क्तिको अन्तिम अक्षर अर्को पङ्क्तिको अन्तिम अक्षरसँग ठ्याम्मै मिलेकोले अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । यस काव्यमा अन्त्यानुप्रासको सफल प्रयोग भएको पाइन्छ ।

वृत्यनुप्रासः

थर्थथर्थरि कपि नारी निमोठि रिस्का त वशमा रही
कट् कट् कट् कटि दांत्कटायेर उठ्यो अग्नी समान्को भई ॥

(पूर्ववत्, श्लोक १८२, पृ. ३८)

यस पद्यमा एउटै वर्णको अनेक पटक आवृत्ति भएकोले वृत्यनुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

उपमाः

हे लक्ष्मण् रमणीय मानसरवर् माफिक्को चारौं तरफ्
कल्पैवृक्ष सरी अनेक वनको देखिन्छ नाना हरफ ॥५॥

यस पक्षमा 'कल्पवृक्ष' उपमान, 'वन' उपमेय, 'सरि' वाचक र 'देखिनु' धर्म भएकोले उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । यहाँ उपमेय र उपमानका बीच वा 'वन' र 'कल्पवृक्ष'का बीच गुणमा समानता देखाइएको छ ।

स्मरणः

देख्छू नीलकमल त्ति जानकिजिका आँखा भञ्जी ठान्दछु
खुश्वी लीकन वायु चल्छु यो सिताको स्वास भँँ मान्दछु ।

(पूर्ववत्, श्लोक १५, पृ. ४)

यस पद्यमा उपमान नीलकमल र वायुलाई लिएर उपमेय सीताको आँखा र श्वासको सम्भना गरिएकोले स्मरण अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

स्वभावोक्तिः

नाना वृक्ष अनेक जन्तु वनका फल्फुल् अनेकै जहां
सिला चित्र विचित्र छं वरिपरी येस्तो गुफा येक तहां ।

(पूर्ववत्, श्लोक ३०६, पृ. ६३)

यस पद्यमा प्रश्रवण गिरिको यथार्थ चित्र उतारिएकोले स्वभावोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

सन्देहः

कमलनेत्र मधूर बोलि भयकी मेरी पियारी सिता
म देखी त विछोड् हुंदा विरहले प्राण् त्याग् गरिन्यो कि ता ।

(पूर्ववत्, श्लोक ११, पृ. ३)

यस पद्यमा सीताको आँखा र कमलबीच समानता देखाई नायकको विछोडमा प्राण त्याग गरिन् कि भन्ने सन्देह व्यक्त भएकोले सन्देह अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

उत्प्रेक्षाः

तपाइँहरू चन्द्र सूर्य सरिका मनुष्यको रूप धरि
घौता पो कोहि हौ कि देख्छु धनु इन्द्रैको वज्रै सरि ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ४४५, पृ. १०)

यस पद्यमा प्रस्तुत राम लक्ष्मणहरूमा अप्रस्तुत देवता वा इन्द्रधनुषको शोभाको कल्पना गरिएकोले उत्प्रेक्षा अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

सम्बोधनः

सुग्रीवको समचार बत्ताइ सब ताप् हाम्रा हय्यौ हे कपि
इच्छा जो मनमा छ सो गरियेला हवैन फिक्का रति ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ५३, पृ. ११)

यस पद्यमा लक्ष्मणले हनुमानलाई सम्बोधन गरी यथार्थ कुरा बुझेको हुँदा सम्बोधन अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

भविष्योक्तिः

हजुर्कि पृथपत्निलाइ हरन्या त्यो दुष्ट बाली अहां
मान्याछु म अवस्य हे कपिपते त्यो पाजि जाला कहां ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ७७, पृ. १६)

यस पद्यमा रामले भविष्यमा बालीलाई मारेरै छोड्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको हुनाले भविष्योक्ति अलङ्कारले प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अतिशयोक्तिः

आकास्मा यदि छन् सीता इ सब लोक चौधै भवन्मा जहां
ताहीं गैकन ल्याउन्या छु सब स्वक् त्याग् गर्नुहोला अहा ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ८१, पृ. १७)

यस पद्यमा सीतालाई आकाशमा वा चौधै भुवनमा डुलेर पनि खोज्ने सुग्रीवको प्रतिबद्धतामा अतिशय भावुकता भएको हुनाले अतिशयोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

प्रश्नालङ्कारः

यो बालीसित वैरभाव हजुरका कुं कारणैले पय्यो
फेरी क्या रिसले त बालि विरले पत्नी हजुर्की हय्यो ॥

(पूर्ववत्, श्लोक १०१, पृ. २१)

यस पद्यमा रामले सुग्रीवको बालिसँग वैरत्व पर्नाको कारण र पत्नी हरणको कारण स्वयम् सुग्रीवसँग सोधेकोले प्रश्नालङ्कार अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अपह्नुति:

राजा हुइन म दास हौं हजुरको क्षेमा ममाथी रहोस्
पंखा छत्र चवर् सहित हजुरको राज्गद्दि लीनुहवस् ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ११४, पृ. २४)

यस पद्यमा वालिको अनुपस्थितिमा राजा भएको सुग्रीवले वालि गुफाबाट फर्केपछि म राजा होइन हजुरको दास हुँ राजगद्दी लीनुहोस् भनी आफूलाई दास बनाएकोले अपह्नुति अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

रूपक:

कैलास् पर्वतका सिखर् भञ्जि प्रकास् हेर्नुहवस् यो यहां
त्यै हो दुन्दुभिको सरिति सब हाड हुन् भल्कन्या सव् तहाँ ॥

(पूर्ववत्, श्लोक १४७, पृ. ३१)

यस पद्यमा लडाइँको वर्णन गर्दा वालि नै दुन्दुभिको शरीर हो भनेर आरोप गरिएको छ भने भल्कने चीज नै हाड हुन् भनेर आरोपित गरिएकाले रूपक अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

वीप्सा:

भट् भट् भट् भटि पाउ चलाइकन वीर्वाली हिडेथ्यो जसै
पट् पट् पट् पटि ओठ पटाइकन पो भंछिन् ति तारा तसै ॥

(पूर्ववत्, श्लोक १८२, पृ. ३८)

यस पद्यमा सुरुतिर दोहोरिएका 'भट्' र 'पट्' शब्दको पुनरावृत्तिले गर्दा वीप्सा अलङ्कार भएको पाइन्छ ।

परिकर:

धर्मात्मा करुणा दया गुण निधान् छन् श्रश्च रघुनाथ् भनी
भंथ्या लोकमहां निसापि भनि खुप् गाउथ्या बहुत ज्येस् पनि ॥

(पूर्ववत्, श्लोक २०४, पृ. ४२)

यस पद्यमा 'धर्मात्मा', 'करुणा', 'दया', 'गुण' जस्ता भावपूर्ण विशेषणहरूको आधिक्य देखिएकाले परिकर अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

(च) भाषा, शैली र लय

संस्कृतका आदिकवि वाल्मीकिले संस्कृत भाषामा रचना गरेको 'किष्किन्धाकाण्ड' रामायणलाई कवि वैयाकरण नेपालले नेपाली भाषामा श्लोकवद्ध अनुवाद गरेका हुन् । यसै क्रममा कवि नेपालले भनेका पनि छन्:

यो सात् काण्ड पनी अगम् छ नरमा जो संस्कृतीमा पनि
भाका श्लोक बनाइदिया हुदि सहज् पढनान् सबैले भनि ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ७७६, पृ. १५८)

वैयाकरणको यस कृतिमा विभिन्न स्रोतका शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसमा पनि संस्कृतबाट अनूदित ग्रन्थ भएकोले यसमा अत्यधिक मात्रामा संस्कृत शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । अर्को कुरा नेपाली भाषाको माउ भाषा पनि संस्कृत नै हो । यस कृतिमा लेख्य र कथ्य दुवै भाषाको प्रयोग पाइन्छ । यस काव्यमा प्रयुक्त शब्दहरूलाई स्रोतका आधारमा जस्ताको तस्तै यसरी देखाउन सकिन्छ:

१. मौलिक शब्द:

- (क) तत्समः प्रकाश, पर्वत, जल, दण्ड, निन्दा, सागर, नमस्कार, आदि ।
- (ख) तद्भवः गाइ, भाइ, भैंसी, विजुलि, आँप, रगत, गाउँ, काम, सय, आदि ।
- (ग) भ्रूः थर्थरि, वग्वग्, भट्टपट्ट आदि ।

२. आगन्तुक शब्द:

- (क) अरबी : लाल, नजर, हुकुम, इरादा, फजिती, मालुम, मतलव, जल्दि, विदा, फौज, मालिक, हाजिर, हिसाप, जबर, खबर, मियाद्, मतलव, कयेद् आदि ।
- (ख) हिन्दी: बहुत आदि ।
- (ग) फारसी : किनार, दर्द, दर्बार, बाबू, खरायो, महिना, रस्ता, सर्दार, हवेलि, हजार, दिल, तज्बीज, सहर, रेसम्, तहकित्, वदर, कम्सल, जमिन आदि ।
- (घ) अङ्ग्रेजी: ब्रदर आदि ।
- (ङ) नेवारी: पर्खाल, कौसी आदि ।
- (च) तुर्की : सौगात आदि ।
- (छ) मलयालम: राजधानी आदि ।

(ज) बङ्गाली: माछा आदि ।

(झ) मैथिली: जन आदि ।

यस काव्यमा कथ्य भाषाको प्रयोग अधिक मात्रामा पाइन्छ । छन्द संयोजन गर्ने सिलसिलामा यस्तो भाषाको प्रयोग हुन आएको पाइन्छ । नमुनाका लागि:

नीस्यै ? निश्चय नै

फेर्विति ? फेरि बिन्ती

रद्दीन ? रातदिन

नीसाप ? निसाफ

कम्सल् ? कमसल

निपातको प्रयोग:

त, ता, पो, नि, लौ, र, कि, न आदि ।

यस काव्यमा कविको शैली पक्षलाई हेर्दा कतै उनी सललल बगेका देखिन्छन् भने कतै उनी अड्किन खोजेको देखिन्छ । समग्रमा यस काव्यमा उनको शैली सरल, सहज र प्रवाहात्मक रूपमा अगाडि बढेको छ ।

यो काव्य पद्यात्मक भएकोले यसमा लयात्मक तीव्रता पाइन्छ । अभ् छन्दहरूमध्येको सर्वोत्कृष्ट मानिने शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचिएकोले यसबाट भन् मिठास थपिएको पाइन्छ । यस बाहेक यस रामायणको पहिलो श्लोक वसन्ततिलका छन्दमा रचिएको छ । यसको उदाहरण:

गुरु सरस्वति गणेश्कन चित्त धर्छु

किष्किन्धाकाण्ड महिमा म प्रकाश गर्छु ।

जश्ले निरन्तर गरीकन भन्छ सुन्छन्

तेस्ता पुरुष प्रभुजिका अतिप्रीय हुन्छन् ॥ (पूर्ववत्, श्लोक १, पृ. ६१)

त्यसपछि बीचमा चार श्लोक (२४६, २४७, २४८, ७६६) इन्द्रवज्रा छन्दमा रचिएको छ । फेरि बीचमा नै तीनवटा श्लोक (५७०, ५७१, २७२) शिखरिणी छन्दमा रचिएका छन् । यसैगरी ७१६ देखि ७२३ सम्मका श्लोक पनि शिखरिणी छन्दमा नै रचिएका छन् । यस काव्यमा २७० श्लोक देखि २७७ श्लोकसम्म इन्दिरा छन्दको प्रयोग भएको छ । इन्दिरा छन्दको उदाहरण:

सुनन हे प्रभो धर्म धारन्या
हजुर हौ सबै लोक पालन्या ।

क्षत्री रूपले धनुरवाण धरि

नर शरिर् धरी घुम्दछौ हरि ॥ (पूर्ववत्, श्लोक २७०, पृ. ५६)

(छ) वाल्मीकिकृत 'किष्किन्धाकाण्ड' र वैयाकरणद्वारा अनूदित 'किष्किन्धाकाण्ड' बीच सङ्क्षिप्त तुलना

वैयाकरण नेपालले वाल्मीकीय रामायण 'किष्किन्धाकाण्ड' लाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरेका हुन् । यस क्रममा कविले कतै बढाए र कतै घटाए पनि भाव र शृङ्खलालाई भने टुटाएका छैनन् । वाल्मीकिले रामलाई 'महापुरुष' का रूपमा वर्णन गरेका छन् भने वैयाकरणले 'हरि', 'प्रभु', 'भगवान्' भन्ने विशेषण दिएका छन् । यी दुई ग्रन्थबीचको तुलना श्लोकबद्धरूपमा यसरी देखाउन सकिन्छ:

ऋष्यमूक पर्वतमा रामलक्ष्मणलाई भेटेर हनुमान् सुग्रीव बसेका ठाउँमा गएर भन्दछन् :

भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ. रामलक्ष्मणौ ।

प्रगृहा चार्चयस्वेतौ पूजनीयतमावुभौ ॥ (वाल्मीकि)

मानिसको रूप मात्र यो छ इ त हुन् चौधै भुवन्का धनी ।

चाँडै गै अतिनम्र भैकन पूजा गर्नु हवस् लौ भनी ॥६८॥ (वैयाकरण)

पहिलो भेटमा नै हनुमान् शुद्ध संस्कृत बोलेको सुन्दा रामले आश्चर्य मानी प्रशंसा गर्दै लक्ष्मणलाई भन्दछन्:

नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः ।

ना सामवेदविदुषः शक्यमेवं विभाषितुम् ॥३॥२८॥

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम्

बहु व्याहरतानेन न किञ्चिदपशब्दितम् ॥३॥२९॥ (वाल्मीकि)

न ऋग्वेद पठ्या न साम इनले पठ्या यजुर्वेद भन्

पाउंथ्या पढ्न कहाँ इ वेद नपढी येस्ता त ज्ञानी इ छन् ।

व्याकर्णै त समग्र इनले सुनेछन् विद्याको यस्तो छ फल्

न उच्चा न निचा छ वाणि इनको मध्यम् छ स्वर, खुप् असल् ॥५१॥

(वैयाकरण)

रामसंग मितेरी लगाएपछि सुग्रीव आफ्नो दुःख पोख्दै भन्छन्:

वाल्लिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥५॥२३॥ (वाल्मीकि)

कर्मैको गति हेर हे रघुपते दाजू त शत्रू भयो ॥७४॥ (वैयाकरण)

दाजूलाई मर्यादावशमा परेर केही नगरेको कुरा सुग्रीव रामलाई यसरी भन्छन्:

निग्रहे च समर्थस्य तं पापं प्रति राघव ।

न प्रावर्तत मे बुद्धि भ्रातृगौरवयन्त्रिता ॥९॥२४॥ (वाल्मीकि)

लस्कर हात थियो त उस्बखतमा वाध्न्या थियाँ मै पनि ।

क्यारु पितृ समान दाजु इ मेरा भन्या मति भो तसै ॥१११॥ (वैयाकरण)

सुग्रीवले आफूलाई वालिले निकालेको गुनासो यसरी गर्दछन्:

एवमुक्त्वा तु मां तत्र बस्त्रैणैकेन वानरः।

तदा निर्वासयामास वाली विगतसाध्वसः ॥ (वाल्मीकि)

यस्ता दुष्ट वचन् गरेर भगवान् सर्वस्व मेरो गरी ।

मेरी पत्नी पनी हरीकन लियो यस्तो गयो मन्परी ॥११९॥ (वैयाकरण)

बाली मने बेलामा सुग्रीवलाई अह्नाउँदै भन्छन्:

सुषेण दुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये ।

औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥

यदेषा साध्विति ब्रूयात् कार्यं तन्मुक्तसंशयम् ।

नहि तारामतं किञ्चिदन्यथा परिवर्तते ॥२२॥१३९४ (वाल्मीकि)

हे सुग्रीव कपे सुषेण विरकी छोरी यि ताराजिता ।

उत्पात् केहि हुन्या विचार पहिल्यै सब जान्दछिन् पो इ ता ॥

ताराका त वचन् कदापि तिमिले लंघन् नगर्नु अहाँ ।

राम्को कार्यमहाँ त तत्पर भया सीताजि खोज्दा महा ॥२४४॥ (वैयाकरण)

यही प्रसङ्गलाई वैयाकरणले अलि बढाएर यसरी लेखेका छन्:

देवर्लाई त दोष छैन रतिभर भाउजूसितैको गमन्

गर्नुवेश् खुशि भै त भाई तिमिले तारासितैको रमण् ॥२४५॥

वाली मने बेलामा अङ्गदलाई उपदेश दिदै भन्दछन्:

न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयञ्च ते ।

उभयं हि महादोषं तस्मादन्तरदृग् भव ॥२२॥२३

आत्यासत्तिर्विनाशाय त्वतिदूरं तु निष्फलम् ।

सेवामध्यमभावेन राजवन्धिगुरुस्त्रियाम् ॥ (वाल्मीकि)

राजा अग्नि गुरु स्त्री चार यिनको सेवा त गर्दा महाँ ।

आसक्तै अति भै नगिच् हुन गया नास् हुन्छ चाँडै यहाँ ॥

टाढा ज्यादि भया त निष्फल हुन्या हे पुत्र येस्तो बुभी

माभैमा रहि नम्र भैकन वस्या सेवा त गर्दा हुँदी ॥२५०॥ (वैयाकरण)

वर्षाकालीन वर्णनको अभिव्यक्ति:

मेघकृष्णजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः ।

मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥२६१०॥ (वाल्मीकि)

काला मेघमहाँ सपेत जलका धारा त जहाँ तही

कृशनाजिं धरन्या द्विजातिहरूले जनै लगाया भई ॥ ३१७॥ (वैयाकरण)

वाल्मीकि रामायणमा वर्षाकालको वर्णन विस्तृत रूपमा गरिएको छ भने वैयाकरणले अति सङ्क्षेपमा यसलाई सकेका छन् । यसैगरी शरद् ऋतुको वर्णन पनि वैयाकरणले सङ्क्षेपमा नै गरेका छन् ।

सुग्रीवले सीता खोजखबरको कुरा बिसेपछि लक्ष्मण रिसाएर तारालाई भन्छन्:

पानादर्थेव कामेव धर्मेव परिहीयते ॥३३४६॥ (वाल्मीकि)

सुग्रीव् क्यान यसोरि काम् विषयमा भूलेर श्रीरामको

कार्यै नष्ट गच्या अधर्मि रहेछं याद् छैन क्या कामको ॥३८९॥ (वैयाकरण)

वाल्मीकि रामायणमा चर्चा नभए पनि वैयाकरणले चर्चा गरेको अभिव्यक्ति:

त्यो साल् पौषमहां पच्यो र क्षयमास् फल् फूल चाँडै फुल्या

त्यो देखीकन वानरादि विर सव् आसर्ज्ये मानी भुल्या ॥६४१॥

वाल्मीकि रामायणमा सम्पाति र जटायु दुई गिद्ध दाजुभाइको प्रसङ्ग अति विस्तृत रूपमा उल्लेख भएको छ, तर वैयाकरणले आफ्नो काव्यमा यस प्रसङ्गलाई अति सङ्क्षिप्त रूपले छोएको मात्र देखिन्छ, जुन यस्तो छ:

प्रतिज्ञा दुइ भाइले पनि गय्यौं श्रीसुर्ज्येका साथमा

अस्ताचल् गिरिसम्म पुग्नु त भनी उडिउ (यो) आकासमा ॥७०५॥

सुर्ज्येका रथका नजिक् जब पुग्यौं श्री सूर्जेका ताप गढ्या

प्वांख्ले ढांकिदिजा र भाइ त वच्या मेरा पो प्वांख् सब डढ्या ॥७०६॥

यसरी उपर्युक्त तुलनात्मक अध्ययनबाट के प्रस्ट हुन्छ भने वैयाकरण नेपालले वाल्मीकिको 'किष्किन्धाकाण्ड' को मात्र अनुवाद गरेका हुन् । वाल्मीकिको समयमा लोकभाषा नै संस्कृत रहेकोले उनले रामायणको रचना संस्कृत भाषामा नै गरे । त्यसैगरी वैयाकरणले आफ्नो समयमा नेपाली भाषा जनस्तरको भाषा भएकोले साधारण जनतालाई रामभक्तिसम्बन्धी चेतना जगाउन उक्त वाल्मीकीकृत रामायणको एक काण्ड 'किष्किन्धाकाण्ड' लाई नेपाली भाषामा भावानुवाद गरे । दुवै रामायणको विषयवस्तु रामकथामा आधारित छ । वाल्मीकीकृत रामायण पूरै अनुष्टुप छन्दमा छ भने वैयाकरणले आफ्नो अनूदित ग्रन्थमा शार्दूलविक्रीडित, वसन्ततिलका, इन्द्रवज्रा, शिखरिणी आदि विविध छन्दको प्रयोग गरेका छन् । अनुवाद गर्ने सिलसिलामा वैयाकरणले कुनै प्रसङ्गलाई छोट्याउने र कुनै प्रसङ्गलाई लम्ब्याउने गरेको देखिन्छ । उनले आफ्नो मौलिक श्लोकहरूको पनि छिटपुट प्रयोग गरेको पाइन्छ । अति सरल, सहज र सम्प्रेष्य शैलीमा उनले यस काण्डको अनुवाद गरेका छन् । भावलाई भने कतै पनि मर्न वा खज्मजिन दिएका छैनन् । उनी भानुभक्तबाट अति प्रेरित र प्रभावित कवि भएकोले वाल्मीकि रामायणबाट विषयवस्तु लिई उनले भानुभक्तीय शैलीमा यस काण्डको अनुवाद गर्न पुगेका छन् । अनूदित कृतिलाई पनि माधुर्य, सम्प्रेष्य र बोध्य बनाउन सक्नु उनको प्रमुख काव्यात्मक विशेषता हो भन्न सकिन्छ ।

(ज) निष्कर्ष

माध्यमिककालीन नेपाली साहित्यका एक होनहार कवि वैयाकरण नेपालले वाल्मीकि रामायणको 'किष्किन्धाकाण्ड' लाई अनुवाद गरेर नेपाली साहित्यमा अनुवाद परम्परालाई टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ । यस काव्यमार्फत् कविले मर्यादपुरुषोत्तम राम र लक्ष्मणको साहसिक यात्रा, मितेरी सम्बन्धको प्रगाढता र रामको पत्नीवियोगको पीडालाई प्रस्तुत गर्न खोजेका छन् । जीवनमा जस्तो परे पनि भोग्नुपर्छ, आत्तिनु हुँदैन तर त्यसका लागि पर्याप्त सहनशीलता र धैर्यको आवश्यकता पर्छ भन्ने कुरा यस काण्डको निष्कर्ष रहेको छ ।

वैयाकरणले यस 'किष्किन्धाकाण्ड' नामक अनूदित काव्यमा विभिन्न रस, अलङ्कार र छन्दको प्रयोग गरेका छन् । यस काव्यको केन्द्रीय रस करुण रस हो भने यसमा प्रयुक्त मुख्य छन्द शार्दूलविक्रीडित हो । यस काव्यमा कथ्य र लेख्य दुवै भाषाको प्रयोग पाइन्छ । यसलाई अनुवाद गर्ने क्रममा कविले विभिन्न स्रोतका शब्दहरूको समेत प्रयोग गर्न पुगेका छन् । यसमा कतै-कतै छन्दको गडबडी चाहिँ नभएको होइन तर पनि संस्कृतमा रचित उक्त काव्य नेपालीमा अनुवाद गर्दा पनि मीठो, रसिलो, सरल, सहज, बोध्य र पूर्ण लयात्मकता हुनु यस काव्यको मूल विशेषता हो भन्न सकिन्छ ।

४.१.२ 'पुण्यशिक्षा' काव्यको विवेचना

(क) परिचय

वैयाकरण नेपालको कवितायात्राको सक्रिय अवस्थाकै अर्को कृति 'पुण्यशिक्षा' हो । यो काव्य वि.सं. १९६१ मा लेखिएको हो । यो कुरा स्वयम् कविले नै पाण्डुलिपिको अन्त्यमा उल्लेख गरेका छन् । मुद्रणको अभावले गर्दा तत्कालीन समयमा यो कृतिले प्रकाशित हुने अवसर पाएन । वि.सं. २०३४ मा ज्ञानमणि नेपालले वैयाकरण कविको 'किष्किन्धाकाण्ड' र 'पुण्यशिक्षा' लाई एउटै पुस्तकाकारका रूपमा साभा प्रकाशनबाट प्रकाशित गराएका छन् ।

इतिहासकार ज्ञानमणि नेपालले 'पुराना कविता' नामक पुस्तकमा 'पुण्यशिक्षा' लाई 'व्रतमाला' भनि नामोल्लेख गरेका छन् । पछि गुरु नयराजबाट 'पुण्यशिक्षा' कै पाण्डुलिपि पाउँदा 'व्रतमाला' भन्ने अर्कै कृति हो कि भन्ने शङ्का लागे तापनि पछि खोजतलासबाट त्यही पुस्तकको नाम 'व्रतमाला' नभएर 'पुण्यशिक्षा' रहेछ भन्ने पुष्टि भयो । पं. गोविन्दप्रसादको सम्पादकत्वमा ने.भा.प्र. समितिबाट यो कृति छापिन तयार पारिए तापनि पछि छापिन चाहिँ सकेन ।^{११}

वैयाकरणको यो मौलिक कृति हो । यसमा विशेष गरेर एकादशी माहात्म्यको वर्णन गरिएको छ । यस काव्यको अन्त्यमा कविको कथन यस्तो छ:

विक्रम् सम्बत उन्नइस् सय उपसाल् येक सष्टीमहा
 मार्गैसिर्षमहा त पच्चिस गते दिन् सोमवारो जहाँ ।
 सब् लोकको उपकार हवस् भनि दया भक्ती उपमाधरी
 वैयाकर्ण कवीजिले रचिदिया शरन् हरीकै गरी ॥

(किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, श्लो. ११६, पृ. १८०)

^{११} ज्ञानमणि नेपाल, वनका फूल, (भोजपुर: नेपाल इतिहास विकास समिति, २०२५), पृ. २६ ।

(ख) विषयवस्तु

यो काव्य धार्मिक उद्देश्यले लेखिएको हुनाले यसको विषयवस्तु धर्मकर्मसम्बन्धी नै रहेको पाइन्छ । चौबीस वटा एकादशीको नेपाली भाषामा महात्म्य उल्लेख हुनु यसको मूल विषयवस्तु हो । कुन एकादशीमा कसरी व्रत गर्नुपर्छ, त्यसबाट के लाभ मिल्छ, उक्त एकादशीको उत्पत्ति कसरी भयो भन्ने कुरा यस काव्यमा उल्लेख छ । यो कुरा कविले अर्जुन र युधिष्ठिरलाई सुन्न लगाएर श्रीकृष्णका मुखबाट व्यक्त गरेका छन् । यसबाहेक विभिन्न पूर्णिमा र औँसीको उत्पत्ति, महिमा र देवताको पूजाआजा, दानधर्म आदिका बारेमा चाहिँ स्वयम् कविले नै व्यक्त गरेका छन् । कुन-कुन पूर्णिमामा कुन-कुन भगवान्को पूजा के-कसरी गर्ने भन्ने कुरा यसमा उल्लिखित छ । एकादशीको उत्पत्तिसम्बन्धी र यसको व्रतसम्बन्धी श्रीकृष्णले अर्जुनलाई लामो कथा सुनाएका छन् ।

(ग) शीर्षकको सार्थकता

यो काव्यको शीर्षक विषयवस्तुअनुसार राखिएको छ । यो ईश्वरीय भक्तिप्रति आस्था प्रकट गर्ने पूर्ण आध्यात्मिक काव्य हो । मान्छेका पाप र पुण्य गरी दुईवटा कार्य हुन्छन् । प्रत्येक मानिस आफूले गरेका पापहरू नाश गरेर पुण्य कमाउनतिर लागेको हुन्छ । धर्म गर्नेहरू स्वर्ग र पाप गर्नेहरू नर्क जान्छन् भन्ने दृष्टिकोण हाम्रो शास्त्र र समाजमा व्याप्त छ । यस काव्यमा पुण्य प्राप्तिको लागि विभिन्न औँसी, पूर्णिमा र एकादशीहरूमा के-कसरी व्रत बस्ने, क-कसको पूजा गर्ने, व्रत बस्ने तरिका, पूजा गर्ने विधि र त्यसबाट प्राप्त शुभाशुभ फलको बारेमा विशद् चर्चा गरिएको छ । त्यसैले यस कृतिको उद्देश्य नै पुण्य प्राप्तिको शिक्षा दिने रहेकोले यसको शीर्षक उद्देश्य र विषयवस्तुअनुसार अत्यन्त सार्थक र सान्दर्भिक देखिन्छ । यसबाहेक कवि स्वयम्ले पनि यस काव्यको थालनी 'अथापुण्यशिक्षा श्लोक ॥' बाट प्रारम्भ गरेकोले शीर्षक सार्थकताको थप पुष्टि हुन आउँछ ।

(घ) चरित्रचित्रणः

कथावस्तुलाई गतिशील र रोचक पाराले अघि बढाउन चरित्रचित्रणको आवश्यकता पर्दछ । सूक्ष्म वा भिनो कथानक भएका खण्डकाव्यमा चरित्रको प्रबल प्रधानता रहेको हुँदैन । चरित्रचित्रणका दृष्टिबाट 'पुण्यशिक्षा' दुर्बल नै देखिन्छ । यस काव्यमा स्वयम् कवि, भगवान् श्रीकृष्ण, अर्जुन, युधिष्ठिर, एकादशी र केही देवता र राक्षसहरूको उपस्थिति देखिन्छ । काव्यमा कवि आफैँले औँसी र पूर्णिमाको महिमागान गरेका छन् भने श्रीकृष्ण, अर्जुन र युधिष्ठिरलाई क्रमशः एकादशी उत्पत्तिसम्बन्धी कथाको वक्ता पात्र र श्रोता पात्रका रूपमा उपस्थित गराएर एकादशीको महिमागान गरेका छन् । एकादशी महिमाकै बारेमा कविले व्यक्त गरेको एक नमुनाः

अधी क्वै दिनमा त अर्जुनजिले श्रीकृष्णजीथै गई
संवोधन् गरि विंति यै गरिलिया अतन्त नमृत् भई ।
सव् ब्रतका विचमा एकादसि समान् ब्रत् छैन दोश्रो भनि
भनू भो अरू ब्रत् तिरिण् सरि गरी जाहा हजुर्ले पनि ।

(पूर्ववत्, श्लो. २७, पृ. १६५)

(ड) संरचना

‘पुण्यशिक्षा’ पूर्ण आकारको तर भिनो कथानक भएको खण्डकाव्य हो । यसमा विविध छन्दमा रचिएका ११६ वटा श्लोकहरू छन् । यस काव्यमा एकादशी, औंसी र पूर्णिमाको ब्रतविषयक महिमागान गरिएको छ । महिनैपिच्छे पर्ने यी पर्वहरूको क्रमिकरूपले वर्णन यस काव्यमा पाइन्छ । कविले यस काव्यमा कुनै खण्ड वा अध्यायहरू छुट्याएका छैनन् । कविले यस काव्यका प्रायःजसो सबै श्लोकहरू शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचना गरेका छन् भने कतै-कतै छिटपुट रूपमा इन्द्रवज्रा र वसन्ततिलका छन्दको प्रयोग गरेको पनि पाइन्छ ।

(च) भाषाशैली

वैयाकरण नेपालले यस ‘पुण्यशिक्षा’ नामक काव्यमा सरल, सहज र श्रुतिमधुर भाषाको प्रयोग गरेका छन् । अर्कोतिर तत्सम शब्दको अधिक प्रयोगले केही अपठ्यारो नबनाएको चाहिँ भने होइन । रचनाका क्रममा उनले मौलिक, आगन्तुक र नेपाली कथ्य भाषाको शब्दसमेत प्रयोग गर्न पुगेका छन् । केही नमुना यसप्रकार छः

१. तत्सम शब्दः ईश्वर, गुरु, ब्रत, पूर्णिमा आदि ।

२. आगन्तुक शब्दः

मैथिली : जन आदि ।

हिन्दी : करे, बहुत आदि ।

अरबी: फौज, फजिती, कैद, साफ आदि ।

फारसी: सहर, जमिन, किनार, हजार, महिना आदि ।

३. कथ्य शब्दः

लक्षिमि ? लक्ष्मी

निठ्ठुर ? निष्ठुर

प्रत्यक्ष ? प्रत्यक्ष

पतीक्ष्यौ ? पति छेउ

योनि ? जुनी

यस काव्यमा कविले सरल, सरस र वर्णनात्मक शैलीको उचित प्रवाहात्मक किसिमले प्रयोग गरेका छन् ।

(छ) रस

रस काव्यको आत्मा हो । यसले काव्यलाई आस्वाद्य बनाउँछ । रसले पाठकलाई सन्तुष्टि प्रदान गर्छ । यस 'पुण्यशिक्षा' काव्यमा कविले काव्यका विभिन्न रसहरूको प्रयोग गरेका छन् । पुण्य वा धर्म प्राप्तिका लागि ब्रतालुहरूलाई दिइएको शिक्षा हुनाले यसको केन्द्रीय रस शान्त रस बन्न पुगेको पाइन्छ । यस काव्यमा प्रयुक्त केही रसहरूको नमुना यसप्रकार छः

करुण रसको उदाहरणः

धेर्वीर् मय्या जव तहाँ सब देवलाइ

टिकनै कठिन् परिगयो अतिचोट खाइ ।

सव् दैत्य वीर्घुमि घुमी जब हान्न लाग्या

सव् देवतागणहरू रण छोडि भाग्या ॥ (पूर्ववत्, श्लोक. ४१, पृ. १६७)

माथिको पद्यमा श्रीकृष्णले अर्जुनलाई एकादशी उत्पत्तिको प्रसङ्गमा देवता र राक्षसहरू बीच घमासान लडाइँ हुँदा राक्षसहरूले देवताहरूलाई निर्ममपूर्वक मारेको घटनाको मार्मिक चित्रणको उद्घाटन भएको छ ।

शान्त रसको उदाहरणः

येस्ता सर्वरूपी हजुर्कन सदा गछौं नमस्कार् पनि

दैत्यको पिरलाइ खप्न नसकी छुट्लाकि आपद् भनि ।

दैत्येले सब यो हरन् गरिलियो स्वर्गादिको राज् पनि ।

रक्ष्या गर्नुहवोस् दया गुण निधान् आया सरन्मा भनि ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ३४, पृ. १६६)

माथिको पद्यमा राक्षसहरूले इन्द्र आदि देवताहरूलाई जितेर भगाएपछि शिवसहितका देवताहरूले भगवान् विष्णुसमक्ष गरेको प्रार्थनाको उद्घाटन गरिएको छ ।

अद्भुत रसको उदाहरणः

तेस्कै पुत्र मरु छ त्यै असुरले सव् देवको तेज् हय्यो

पूरी चन्द्रवतीमहा वसिकनै तित् लोक् वसैमा गय्यो ।
दस् दिक्पाल् जिति चन्द्रलोक् जितिलियो फेसूर्ज्ये लोकमा गई
जित्यो सुर्ज्ये प्रकास गर्दछ जगत् श्री सूर्ज्य आफै भई ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ३६, पृ. १६६)

माथिको पद्यमा नाडिजंघ नामको दानवपुत्र मरुले देवताको तेज हरेको, तीनै लोक वशमा पारेको, चन्द्रलोक जितेको र सूर्ज्यको प्रकाश जितेर आफै सूर्ज्य भएको जस्ता आश्चर्यजनक घटना भएकोले अद्भुत रसको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

रौद्र रसको उदाहरणः

इन्द्रैका इ वचन् सुनेर भगवान् रिस्ले त आकुल् भई
हुकुम्भो नडराउ मार्छु सहजै त्यो दुष्ट आफै गई ।
तेस्को चन्द्रवती पुरी नगरिमा लौ जाऊँ आजै भनि
अगाडी भगवान् पछी पछि चल्या सव् देवतागण् पनि ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ३८, पृ. १६७)

माथिको पद्यमा इन्द्रको आराधना सुनेर भगवान् रिसाई राक्षसलाई मार्न हिँडेको कुराको चित्रण गरिएको छ ।

वीर रसको उदाहरणः

दानव्का अति तेजले हरिजिका सव्सस्त्र निस्फल् भया
वाहु युद्धे गरेर मार्दछु भनी उस्कै अगाडी गया ।
दैत्येले पनि वाहु युद्धे गरन्या मन्सुव् गरेथ्यो जसै
कुस्ताकुस्ति गरी दुवै वीरहरू खुप् लड्न लाग्या तसै ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ४६, पृ. १६७)

माथिको पद्यमा दानवको तेजले भगवान् हरिको सबै शस्त्र काम नलाग्ने भएपछि पनि बाहुबलले नै भए पनि दानवलाई मार्छु भनेर हरि अगाडि सरेको र दुवैमा घमासान लडाइँ भएको कुराको चित्रण उत्साहपूर्ण ढङ्गले व्यक्त भएको छ ।

भयानक रसको उदाहरणः

वायूका सरि वेगले म त पुण्यां वद्रीका आश्रम्महां
नाम्को हैमवती गुफा एक थियो चौसठ्ठी कोस्को तहां ।
पस्यां तेहि गुफामहां र डरले सुत्यां परिश्रम् परि
त्यो दान्त्व पनि फेमेंरा पछिपछी पूगेछ तेसै घरि ॥

(पूर्ववत्, श्लोक ४८, पृ. १६८)

माथिको पद्यमा भगवान् स्वयम् भागेर चौसठ्ठी कोस परको गुफामा गएर सुत्दा पनि दानव पछि-पछि पुगेको र आफूलाई डर लागेको कुराको चित्रण गरिएको छ ।

(ज) कथनपद्धति

कवि वैयाकरण नेपालले 'पुण्यशिक्षा' नामक काव्यमा मिश्रित कथनढाँचाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यस काव्यमा उनले सुरुतिर औंसी र पूर्णिमाको उत्पत्ति र महिमागान आफैंद्वारा प्रस्तुत गरेकोले कविप्रौढोक्ति कथनढाँचाको प्रयोग भएको पाइन्छ भने काव्यका अन्त्यतिर एकादशीको उत्पत्ति, महिमा र व्रतका प्रसङ्गमा देवता र दानवबीचको लडाइँलाई ल्याउन श्रीकृष्णलाई वक्ताको रूपमा र अर्जुन र युधिष्ठिरलाई श्रोताको रूपमा प्रस्तुत गरेकोले कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति कथनढाँचाको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसरी दुवै कथनढाँचाको प्रयोग भएकोले यस काव्यमा मिश्रित कथनपद्धति रहेको छ भन्ने कुरा पुष्टि गर्न सकिन्छ । कविले यस काव्यको उठान कविप्रौढोक्ति कथनढाँचाबाट गरेका छन् । यसको नमुनाः

श्री श्री श्री गुरुका चरण् कमलमा दण्डोत् निरन्तर्गरी
सीता श्रीरघुनाथजीकन सदा अन्तस्करण्मा धरी ।
पुण्यात्मा जति छन् जगत्भरमहाँ तिनको गरौं हित्भनी
सास्त्रैमा कहेका त पर्वजति हुन् वताइ दिन्छू अनी ॥१॥

(पूर्ववत्, प्रथम श्लोक, पृ. १६०)

(झ) केन्द्रीय कथ्य

कुनै पनि कृति रचनाको एउटा न एउटा उद्देश्य हुन्छ, त्यो नै उक्त कृतिको केन्द्रीय कथ्य हो । यस्तै उद्देश्य 'पुण्यशिक्षा' मा पनि पाइन्छ । वर्ष भरिमा बारम्बार परिरहने औंसी, पूर्णिमा र एकादशीका उत्पत्ति र महत्वका बारेमा बताई व्रतालुहरूलाई विधिपूर्वक व्रत बस्ने सल्लाह दिनु र मानिसहरूलाई धर्मप्रति आस्था जगाउनु नै यस

कृतिको केन्द्रीय कथ्य रहेको पाइन्छ । आफूले यस काव्य लोकको उपकारका लागि लेखेको भन्ने स्वयम् कविको कथन छ । काव्यको अन्तिम श्लोकमा कवि भन्छन्:

विक्रमम् सम्वत उन्नइस् सय उपसाल् येक सट्टीमहा
मार्गैसिर्षमहा त पच्चिस गते दिन् सोमवारो जहां ।
सब् लोकको उपकार् हवस् भनि दया भक्ती उपर्माधरी
वैयाकर्ण कवीजिले रचिदिया शरन् हरीकै गरी ॥

(पूर्ववत्, अन्तिम श्लोक, पृ. १८०)

उपर्युक्त श्लोकबाट यस काव्य रचनाको मुख्य उद्देश्य र काव्य रचिएको समय (वि.सं. १९६१ मंसीर २५ गते सोमबार) समेत प्रस्ट हुन आउँछ ।

ब. अलङ्कार

काव्यलाई सुशोभित, रमणीय र सम्प्रेष्य बनाउन अलङ्कारको आवश्यकता पर्दछ । त्यसैले अलङ्कार काव्यको गहना हो । वैयाकरण नेपालको यस 'पुण्यशिक्षा' काव्यमा अलङ्कारको प्रयोग न्यून देखिन्छ । फाट्टफुट्ट रूपमा मात्र केही अलङ्कारहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । केही उदाहरणहरू :

आद्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरण:

पूजाको फुल ल्याउन्या धनदको एक हेममाली थियो
पूजाको त बखत् विताइ कोहि दिन् फुल् गाथि ल्याई दियो ।

(पूर्ववत्, श्लो. ८४, पृ. १७५)

माथिको पद्यमा पहिलो र दोस्रो पङ्क्तिको सुरुमा नै उस्तै शब्द 'पूजा' आएकोले यहाँ आद्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

मद्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरण:

ब्रह्मा विश्नु महेस् भनी छल गरी तिन् रूप् हजुर धर्दछौ
सन्सार्को रचना र पालन गरी संहार् पछी गर्दछौ ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ३२, पृ. १६६)

माथिको पद्यमा पहिलो र दोस्रो पङ्क्तिको बीचमा 'गरी' भन्ने शब्द आएकोले मद्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरणः

फाल्गुन् कृश्न एकादसी तिथिमहां श्रीरामजीले पनि
लंका जित्त्न निमित्त व्रत् गरिलिया सागर्किनामा अनि ।
यै व्रत्का त प्रभावले प्रभुजिले संग्राम् जित्याथ्या जसै
वीज०या भनि नाम् प्रकास् हुन गयो एकादसीको तसै ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ७७, पृ. १७३)

माथिको पद्यमा एक पङ्क्तिको अन्तिम अक्षर अर्को पङ्क्तिको अन्तिम अक्षरसँग
मिल्न पुगेकोले अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको सफल प्रयोग भएको पाइन्छ ।

उपमा अलङ्कारको प्रयोगको उदाहरणः

रानी पद्मिनिलाई गर्भ हुन गो व्रत्का प्रभावले गरि
जन्म्या पुत्र श्रीकार्तवी०र्य बलवान् साक्ष्यात् जगन्नाथ् सरी ।

(पूर्ववत्, श्लो. १०८, पृ. १७९)

माथिको पद्यमा 'जगन्नाथ' उपमेय, 'श्रीकार्तवी०र्य' उपमान, 'सरि'
सादृश्यवाचक र 'जन्मन्' धर्म भएकोले उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।
यहाँ उपमेय र उपमानका बीच वा 'जगन्नाथ' र 'श्रीकार्तवी०र्य' का बीचमा बलमा
समानता देखाइएको छ ।

मालारूपक अलङ्कारको उदाहरण :

इन्द्राग्नि यम निर्ऋति वरुण फेर्वायू कुवेर्जी अनी
ईशान् सूर्ये र चन्द्र सव् हजुर हौ धाता विधाता पनि ।

(पूर्ववत्, श्लो. ३३, पृ. १६६)

माथिको पद्यमा उपमान शङ्करमा उपमेय इन्द्र, अग्नि, यम, निर्ऋति, वरुण, वायु,
कुवेर, सूर्य, चन्द्र, धाता-विधाताको आरोप गरिएकोले मालारूपक अलङ्कारको प्रयोग
भएको पाइन्छ ।

(ट) निष्कर्ष

माध्यमिककालिक नेपाली कवितासाहित्यमा ओभ्केलमा परेका कवि वैयाकरण
नेपालद्वारा रचित 'पुण्यशिक्षा' नामक काव्य धार्मिक नीति-नियम र निष्ठाले भरिपूर्ण
भएको कृति हो । यस काव्यको रचना गरेर कविले माध्यमिककालिक नीति-

उपदेशमूलक काव्यलेखन परम्परालाई टेवा दिएको देखिन्छ । यस काव्यमा कविले वर्षभरिमा आइरहने एकादशी, औंसी र पूर्णिमाको उत्पत्ति, महत्व, व्रत गर्ने विधि र त्यसबाट प्राप्त फलका बारेमा स्पष्ट पार्न खोजेका छन् । यस्ता शास्त्रमा उल्लिखित पर्वहरूमा विधिपूर्वक ब्रतालुहरूलाई व्रत बस्ने आग्रह गर्नु र मानिसलाई धार्मिक अनुष्ठानप्रति आस्था जगाउनु यस काव्यको मूल मर्म रहेको छ ।

वैयाकरणले यस कृतिमा विभिन्न रस, केही अलङ्कार र छन्दको प्रयोग गरेका छन् । धार्मिक अनुष्ठानसम्बन्धी कृति भएकोले यसको मूल रस शान्त रहेको पाइन्छ । छिटपुट रूपमा अन्य केही छन्दको प्रयोग भए तापनि यो मूलतः शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचित काव्य हो । यसमा कविले विभिन्न स्रोतका भाषाका शब्द साथै कथ्यरूपको पनि प्रयोग गरेका छन् । यसमा प्रयुक्त भाषा केही क्लिष्ट नै देखिन्छ । रोचक पारामा विभिन्न चाडपर्वहरूको विशेष पहिचान दिनु यस काव्यको मुख्य विशेषता हो भन्न सकिन्छ ।

४.१.३ 'अश्वलक्षण' काव्यको विवेचना

(क) परिचय

वैयाकरण नेपालको मोटामोटी कवितायात्राको सक्रिय अवस्थामै अर्को कृति 'अश्वलक्षण' हो । यो काव्यको अनुमानित लेखन समय वि.सं. १९६१ लाई मानिएको छ । यस कृतिको लेखन समयका बारेमा स्वयम् लेखकले भने कहींकतै केही पनि उल्लेख गरेका छैनन् । सम्पादक ज्ञानमणि नेपालले यस काव्यलाई वि.सं. २०२५ सालमा प्रकाशित 'वनका फूल' नामक ग्रन्थमा सम्पादन गर्न पुगेका छन् । सम्पादक नेपालले 'पुराना कविता' (२०१८) मा 'शालिहोत्र' को नामले चर्चा गरेको कृति नै 'अश्वलक्षण' हो भन्ने कुरा उनले यसको सम्पादनका क्रममा व्यक्त गरेका छन् ।^{१२}

सम्पादक ज्ञानमणि नेपालका अनुसार आफ्ना पिता पं. भानुभक्त नेपालका हातबाट 'किष्किन्धाकाण्ड', 'अश्वलक्षण' र 'पुण्यशिक्षा' का मूल कापी पं. लक्ष्मीप्रसादले काठमाडौं लगेकामा 'अश्वलक्षण' चाहिँ 'अश्वगुणदोषनिरूपण' का नामले र 'पुण्यशिक्षा' चाहिँ पं. गोविन्दप्रसादको सम्पादकत्वमा ने.भा.प्र. समितिबाट छापिन तयार पारिए तापनि पछि छापिन सकेनन् ।^{१३}

यो खण्डकाव्य वैयाकरण नेपालको लौकिक विषयवस्तुमा आधारित मौलिक कृति हो । यस काव्यमा कवि नेपालले घोडाको उत्पत्तिसम्बन्धी छोटो कथा र त्यसपछि

^{१२} ऐजन, पृ. २६ ।

^{१३} ऐजन, पृ. २६ ।

घोडा खरिद गर्दा राम्रो र नराम्रो छुट्याउन सक्ने उपायको बारेमा र घोडाको विशेषतासहित लाभ र हानिको बारेमा व्यापक जानकारी दिएका छन् ।

कवि वि.सं. १९६०/६१ तिर कथावाचन गर्नको लागि नेपाल सरकारको वरिष्ठ अधिकारीको आग्रहबाट ओलाङचुङगोलामा गई बसे । त्यो ठाउँ तिब्बतबाट घोडा, राडी-पाखी र गलैँचा निकासी हुने ठाउँ थियो । त्यहाँ बस्दा कवि घोडाको विशेष सम्पर्कमा थिए । यो कुरा थाहा पाएपछि अरू मानिसहरूले कविलाई घोडा छानिदिने कुरामा दुःख दिन थाले । यसैको फलस्वरूप उनले यस 'अश्वलक्षण' काव्यको रचना गर्न पुगेका छन् । त्यसैले यस कृतिको रचना उक्त समयतिरै भएको मानिन्छ ।^{१४}

(ख) विषयवस्तु

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा घोडाका गुणदोषका साथै यसका विशेषताहरूका बारेमा व्यापक चर्चा गरिएको छ । ईश्वरको इच्छाले नै घोडाको सृष्टि भएको हो । सबै घोडाहरू गन्धर्वका पुत्र हुन् । वायुघोडाहरू चराचुरुङ्गी भैं उड्दथे । घोडाको बिजुलीजस्तो वेग देखेर बाहन बनाउनका लागि इन्द्रले छोप्ने प्रयास गर्दा नसकेपछि भगवान् (मुनि) कहाँ गई लाखौं बिन्ती गरेपछि मुनिले घोडाको गतिवान् वेग काटिदिए । आफ्नो वेग काटिएपछि घोडाहरू मुनिकहाँ गई विनम्र बिन्ती गरी विनाकारण हामीलाई किन सजायँ दिइयो भनेपछि मुनिले अबदेखि तिमीहरू सबै देवता र पृथ्वीका राजाहरूको बाहन भएर बस्नुपर्छ भनिदिए । यसरी घोडाहरू खुशी हुँदै देवराजका बाहन भए र कोही स्वर्ग गए भने कोही पृथ्वीमा गए । घोडाको राम्रो पालन गर्नेका घरमा लक्ष्मीले बास गर्छिन् । भूत-प्रेतको भय हुँदैन । घोडा नहुनेले भित्तामा चित्र वा तस्वीर भए पनि टाँस्नुपर्छ भनेर घोडाको उत्पत्ति र महत्वलाई दर्साइएको छ । यसको एउटा नमुना यस्तो छ :

छैनन् जस् घरमा त अश्व तिनका धर्का त भित्तामहाँ
घोडाको रूप चित्रकार मुरती लेखेर राखुन् तहाँ ।
पालन् पोषणले अती खुसि भई घोडा रहन्छन् जहाँ
भूतादी सब प्रेतको भय पनी हुँदैन त्यो घर्महां ॥

(वनका फूल, 'अश्वलक्षण', श्लो. ९, पृ. ३२)

राजाका आत्मीय र असल मित्र भनेका घोडा हुन् । घोडाका पनि ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शुद्र गरी चार जात हुन्छन् । ब्राह्मण सेतो, क्षेत्री रातो, वैश्य कालो र शुद्र वर्ण शङ्कर रङको हुन्छ । ब्राह्मण जातको सुग्घरी, क्षेत्री जातको शूरो, वैश्यजातको

^{१४} ऐजन्, पृ. २८ ।

दुष्ट स्वभावको र शूद्र जातको काँतर हुन्छ । सुगन्धित फूलभैँ सुवास भएको ब्राह्मण जातको घोडा हो भने धूपजस्तो सुवास भएको क्षेत्री जातको, घ्यूको जस्तो बास्ना भएको वैश्य जातको र माछा जस्तै गन्हाउने शूद्र जातको घोडा हो भनेर घोडाको वर्गविभाजन गरिएको छ । यसको एउटा नमुना यस्तो छ:

सूगन्धी फूल भैँ सुवास भयको त्यो अश्व हो ब्रह्म जात्
क्षेत्री जात तुरंगको त अगुरु धुप्का त जस्तो सुवास् ।
घ्यूका माफिक वास आउँछ जउन् त्यो वैश्यजात्को अनि
माछा भैँ त गन्हाउन्या हय चिनून् हो शुद्रजात्को भनी ॥

(पूर्ववत्, श्लो. १४, पृ. ३३)

यसरी नै पुण्य काममा जाँदा ब्राह्मण जातको, सङ्ग्राममा जाँदा क्षेत्री जातको, व्यापार गर्न जाँदा वैश्य जातको र व्यभिचारी काममा जाँदा शूद्र जातको घोडामा सवारी गर्नु राम्रो हुन्छ भनिएको छ । घोडाको ओठ, च्यापु, जिब्रो, तालु, दाँत, हाड, गाला, आँखा, निधार, शिर, कान, घाँटी, काँध, काखी, तिघ्रा, घुँडा, मासु, पाँसुला, खुर, कोखा, पेट, हर, पुच्छर, अण्ड, लिङ्ग र रौँ आदि अङ्गहरूको विस्तारपूर्वक वर्णन गरी कुन अङ्ग के-कस्तो र के-कत्रो भएमा घोडा फाप-अफाप, बूढो-कलिलो, शान्त-छुच्चो हुने कुराको व्यापक चर्चा गरिएको छ । यसको एउटा नमुना यस्तो छ :

काला दाँत भया त जान्नु हय त्यो हो तेह्र वर्षे भनि
पहेला अनि फेरि दाँत् हुन गया हो चौध वर्षे पनि ।
पन्द्रै वर्ष भनेर जान्नु जसका ज्यादी सपेद् दाँत् छ ता
काँचैका सरि रड छ दाँत जसका हो सोह्र वर्षे उ ता ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ६९, पृ. ४४)

यसैगरी कस्ता घोडाले घरमा शुभ हुने, कस्ता घोडाले अशुभ हुने, घोडामाथि कसरी चढ्ने, यसलाई कसरी पिट्ने, हिँडाउने, खुवाउने, घोडाको आनीबानी कसरी बुझ्ने, कुन अङ्गमा हिर्काउने, कति वर्षको कसरी चिन्ने, कस्तो घोडाको कति आयु हुने, विरामी भएमा यसको औषधिमूलो कसरी गर्ने आदि घोडापालनसम्बन्धी सम्पूर्ण वृत्तान्त यस खण्डकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसको एउटा नमुना यस्तो छ:

हान्या ठाउँ नजानि जो जहाँतहाँ कुट्छन् त घोडा अति
ती घोडा त रोगाउँछन् दिनदिनै उब्जन्छ दोष् जो जति ।
घोडा पालि त बाँधि राख्दछ सधैं चढ्दैन कैल्यै पनि

बेर्था हुन्छ उ अश्व फेर अति चढ्या रोगाउँछ घोडा अनी ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ६१, पृ. ४३)

यसरी प्रस्तुत खण्डकाव्यमा घोडासम्बन्धी विविध विषयका बारेमा अति गहिराइपूर्ण ढङ्गले व्याख्या-विश्लेषण गरिएको पाइन्छ ।

(ग) शीर्षकको सार्थकता

प्रस्तुत खण्डकाव्यको शीर्षक 'अश्वलक्षण' भन्ने जुन नामाकरण गरिएको छ, त्यसले यसभित्र वर्णित विषयवस्तुसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राखेको पाइन्छ । एक प्राणीविशेष घोडाजातिको गुण-अवगुणसहित असल घोडा पहिचान गर्ने विशेष उपाय वा तरिका यस काव्यले प्रदान गरेको छ । यस कृतिको लेखनको शुभारम्भमा नै कविले शीर्षकीय शब्दको प्रयोग गर्न पुगेका छन् । कवि लेख्दछन्:

‘श्री गणेशाय नम । अथ अश्वलक्षण शालिहोत्र ॥’

यस काव्यभित्र 'अश्व' भन्ने शब्द नै सत्ताइसवटा श्लोकमा प्रयोग हुन आएको पाइन्छ । तीमध्ये एउटा श्लोकको नमुना:

थूत्नामा पनि अश्वका बहुत छन् लामा अखण्डित बनी

रेखा छन्त भन्या उ अश्व बुझनू पूरा छ आयू भनी ।

रेखा जो थुतुनाको अश्वहरूका खण्डित उ आधी छ ता

येस्ता लक्षणले त युक्त छ भन्या दसू वर्ष बाँच्ला उ ता ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ७५, पृ. ४५)

यस काव्यको शीर्षकले दिएको अर्थ (घोडाको गुणअवगुण) मा नै केन्द्रित भएर यस कृतिका सम्पूर्ण श्लोकहरू रचना गरिएको छ । शीर्षककै सम्बन्धमा सम्पादक ज्ञानमणि नेपालले कतै-कतै यही काव्यकै शीर्षक 'शालिहोत्र' पनि देखिएको भन्ने कुराको चर्चा गरेका छन् ।^{१४} जे होस् यस खण्डकाव्यको शीर्षकविधान यसमा वर्णित विषयवस्तुका आधारमा उपयुक्त नै देखिन्छ भने यसमा अँगालिएको वर्णनात्मक शैलीका आधारमा पनि यो शीर्षक सार्थक नै देखिन्छ ।

(घ) संरचना

प्रस्तुत खण्डकाव्य एकै सर्ग भएको खण्डकाव्य हो तर 'श्री गणेशाय नमः । अथ अश्वलक्षण शालिहोत्र ॥' बाट प्रारम्भ गरिएको प्रस्तुत खण्डकाव्यको ३१ औं श्लोकपछि एउटा सानो उपशीर्षक 'भुवरी विचार' दिएर पुनः विषयवस्तु अघि बढाइएको छ ।

^{१४} ऐजन्, पृ. २६ ।

यसरी यहाँ उपशीर्षक दिनुको कुनै औचित्य देखिँदैन । यसरी अधि बढाउँदा प्रसङ्ग, विषयवस्तु र भाव भने आफ्नै गतिमा बढेको पाइन्छ । त्यसैले यसलाई एकसर्गे खण्डकाव्य भनिएको हो । यसमा जम्मा ९२ वटा श्लोकहरू छन् । खण्डकाव्यको मान्यताअनुसार कम्तीमा १०० श्लोक हुनुपर्नेमा यस खण्डकाव्यले खण्डकाव्यको मानक लमाइ पनि पूरा गर्न सकेको देखिँदैन । त्यसैले यसलाई मभौला खण्डकाव्यअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । सम्पादक ज्ञानमणि नेपालद्वारा वि.सं. २०२५ मा सम्पादित 'वनका फूल' नामक पुस्तकमा यो काव्य सङ्गृहीत भएको छ । उक्त सम्पादित पुस्तकभित्र यो काव्यका श्लोकहरू २० पृष्ठभित्र नै अटाएका छन् । यस खण्डकाव्यले जीवनको अंशको झलक दिने कुनै खास स्थूल आख्यानात्मक विषयवस्तुको अभिव्यक्तिको सट्टा घोडा प्राणीविशेषको जीवनको एक अंशको झलक दिने अश्वगुणदोषसम्बन्धी विषयको भिनो आख्यानात्मक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेको छ । यस सूक्ष्माख्यानलाई अधि बढाउन प्रकृति, अध्यात्म, पुराण, संस्कृति, धर्म, इतिहास, समाज आदि विभिन्न क्षेत्रका सन्दर्भ-बिम्बहरूको प्रयोगले सुदृढ र सुगठित बनाएको छ ।

प्रस्तुत काव्य ९२ वटा श्लोकमा प्रसारित बद्ध लयात्मक कृति हो । मूलतः यसमा शार्दूलविक्रीडित छन्दको नै अधिक प्रयोग पाइन्छ । शार्दूलविक्रीडित छन्दको चतुष्पदी श्लोकठाँचा कै प्रयोग गरिए तापनि प्रथम श्लोकदेखि ८६ औँ श्लोकसम्म यो ठाँचा निरन्तर अगाडि बढेको छ भने ८७ औँ श्लोकमा चाहिँ यसै छन्दको दुई हरफ मात्र प्रस्तुत हुन पुगेको देखिन्छ । यस श्लोकमा अरू दुई हरफ मेटियो, हरायो वा कविले नै अधूरो छोडे यो यसै भन्न सकिन्न तर यसको नमुना भने यस्तो छः

यौटा नेत्र सपेत वर्ण छ भन्या त्यो टाँकि दोष् हो अनि

दूवै स्तन् अतिपुष्ट छन् भनि भन्या जान्नु थुनीलो भनि ॥

×

×

×

(पूर्ववत्, श्लो. ८७, पृ. ४८)

यस काव्यको क्रमशः ८८, ८९ र ९० औँ गरी जम्मा तीन श्लोकमा उपजाति छन्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यसको एउटा नमुना यस्तो छः

च्यापू उपल्लो छ त ज्यादि कालो

प्राण्घात गर्न्या हो त कृष्णतालो ।

टेढो पुच्छर् सानु छ वक्र जस्को

करालिका प्राणविघात तस्को ।

(पूर्ववत्, श्लो ८८, पृ. ४८)

यसैगरी यस काव्यभिन्न एक श्लोकमा मात्र मालिनी छन्दको प्रयोग भएको पाइन्छ, जसको नमुना यस्तो छ:

भुवरि बुभु पछाडीका फिलामा छ जस्का
धनकन पनि हर्न्या यस उजान्या छ तस्का ।
भुवरि जुन तुरङ्का छातिमाहाँ भयाको
सुतकन हरन्या त्यो हिर्दयै साल् कट्याको ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ८४, पृ. ४७)

यस काव्यमा प्रयुक्त श्लोकहरूमा भाषिक वर्णयोजनाको तहमा आन्तरिक अनुप्रासका साथै अन्तयानुप्रासको त्यस्तो सुगठित र नियमित प्रयोग पाइन्छ, जसले यस काव्यमा शार्दूलविक्रीडित उपजाति र मालिनी छन्दको गतिलाई छरितो र मीठो बनाएको छ ।

(ड) भाषाशैली

पुराना कविका कविता पढ्दा नेपाली भाषाका रूपको व्यवस्थाप्रति ध्यान दिनुपर्छ किनभने त्यतिबेलाको (प्राचीन) नेपाली भाषा र अहिलेको नेपाली भाषामा निकै अन्तर आइसकेको छ । त्यतिबेला नेपाली भाषाको व्याकरण बनेको थिएन । भाषाको स्वरूप निर्धारित भइसकेको थिएन । कविता रचना गर्दा उच्चारणका अनुसार शब्द लेखिन्थे । बोल्दाखेरि जिब्रोले सजिलो खोज्ने हुनाले शब्दहरू छोटिन्थे । यसो गर्दा हलन्त चाहिँ अजन्त र अजन्त चाहिँ हलन्त हुन जान्थे । यसैगरी ह्रस्व-दीर्घ पनि उच्चारणकै आधारमा लेखिन्थे । नेपाली भाषाको उच्चारण तरिकालाई विचार गरेर पढे मात्रै त्यतिबेलाका कविता बुझ्न सकिन्छ ।^{१६} यो काव्य पनि यिनै अवस्थामा लेखिएको हुनाले यसमा पनि केही समस्याहरू देखिन आउँछन् । सम्पादक ज्ञानमणि नेपालका अनुसार छन्दानुसार शब्दको प्रयोग अशुद्ध नभई नेपाली कवि परम्पराको अनुकूल भएको हुँदा त्यसलाई सच्याउनु उचित नठहराई जस्ताको तस्तै सम्पादन गरेको, छन्दका अनुरोधले खुट्टा काट्ने, नकाट्ने, ह्रस्व-दीर्घसम्ममा विचार गरेको र 'ष' वर्णलाई 'ख' चाहिँ पारेको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।^{१७}

यस काव्यमा कथ्य भाषिक प्रयोग पनि पाइन्छ । सामान्य बोलीचालीको भाषाप्रयोगले गर्दा पनि यो काव्य अत्यन्त बोध्य हुन पुगेको छ । कवि संस्कृतका

^{१६} ज्ञानमणि नेपाल, पुराना कविता, पूर्ववत्, पृ. १७ ।

^{१७} , वनका फूल, पूर्ववत्, पृ. २७ ।

धुरन्धर विद्वान् भएकाले र काशीमा गई अध्ययन गरेकाले तत्सम शब्दहरूको अत्यधिक प्रयोग पाइनुका साथै तद्भव र छिटपुटरूपमा आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग पनि यस काव्यमा प्रयोग भएको देख्न सकिन्छ । यस्ता शब्दहरूका केही नमुना यसप्रकार छन् :

१. तत्सम शब्द:

सुगन्ध, दोषी, दण्ड, सिन्दुर, शालिहोत्र आदि ।

२. आगन्तुक शब्द:

अरबी: मुलुक, असल, लाल, मालिक, सपेद् आदि ।

फारसी: दाना, बराबर, पिशाव, सवार, तलास, चलाकि आदि ।

बङ्गाली: माछा आदि ।

मैथिली : जन आदि ।

हिन्दी : बहुत आदि ।

३. कथ्यरूप:

मन्परि ? मनपरि

घर्का ? घरका

लक्षिन् ? लक्षण

जमान ? जवान

पूछर्मा ? पुच्छरमा

विभिन्न स्रोतका शब्दहरूको प्रयोग भएपनि यस काव्यको भाषा सरल, सहज र बोध्य छ । कण्ठस्थ गर्न सकिने मीठो र सरल शैलीमा यस काव्यको रचना भएको छ । घोडाका विभिन्न विशेषता सरल र सोभो पाराले बताइएकाले यस काव्यमा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग पाइन्छ । जे होस् यो काव्य सुललित र कोमल पदावलीले भरिपूर्ण छ । वाचनका क्रममा छन्दभङ्ग वा श्रुतिकटुता कहीं कतै फेला पार्न सकिँदैन । सरल, सरस र सहज बोधगम्य पद-पदावलीको प्रयोग यसमा पाइन्छ । भानुभक्तिय शैलीको एकनास प्रवाहमा यो काव्य सरल गतिमा सललल बगेको पाइन्छ । सरल भाषा-शैलीकै प्रयोगले गर्दा त्यतिबेलाको जनमानसको जिब्रोमा भुण्डिन पुग्नु यस काव्यको भाषाशैलीगत विशेषता हो भन्न सकिन्छ ।

च. कथनपद्धति

प्रस्तुत काव्यका सबै श्लोकहरू कविकथनका रूपमा आएका छन् र त्यो कविकथन वर्णनात्मक किसिमको रहेको कुराको सङ्केत यस खण्डकाव्यको शीर्षकबाटै अवगत हुन्छ । यहाँ कवि स्वयम्ले देखेको-भोगेको घोडासम्बन्धी गुण-दोषको प्रत्यक्ष अनुभवको वर्णन गरिएको छ । त्यस क्रममा अश्वशुभअशुभसम्बन्धी विषय तथा भावलाई व्यक्त गर्दा अनेकथरी विम्बसन्दर्भहरूको प्रयोग गरी कविले आफ्नो वर्णनात्मक कथनलाई प्रशस्तै सौन्दर्ययुक्त र कलात्मक पनि बनाएका छन् । कविले यस काव्यको उठान कवि कथन वा कविप्रौढोक्ति ढाँचाबाट नै गरेका छन् । यसको नमुना यस्तो छ:

घोडा ई जति छन् सबै मुलुकमा तिन्का त लक्षण् पनि
 म भन्छू सबलाई लौ सुन यहाँ फेरि कुलक्षण् पनि ।
 इच्छा ईश्वरको हुँदाहुँदि अघी श्रीष्टी भयाका जउन्
 घोडा छन् जति जातका इ त सबै गन्धर्वका पुत्र हुन् ॥

(पूर्ववत्, श्लो. १, पृ. ३०)

विषयवस्तुअनुसारको ओजस्वी शब्द र वाक्यको विन्यास, पदलालित्य र प्रवाहपूर्ण छन्दविधानले गर्दा यस काव्यको कथनपद्धति निकै रोचक र प्रभावकारी बन्न पुगेको पाइन्छ ।

(घ) केन्द्रीय कथ्य

हरेक कृति रचना गर्नुको पछाडि एउटा मुख्य उद्देश्य वा विचार हुन्छ, त्यो नै उक्त कृतिको केन्द्रीय कथ्य बन्न जान्छ । यसैले प्रस्तुत 'अश्वलक्षण' काव्यको पनि आफ्नै उद्देश्य छ । तात्कालिक समयको चाहना र आवश्यकतालाई बुझेर कविले घोडाको गुणदोषसम्बन्धी काव्यको नै रचना गरिदिएबाट लोकको नै उपकार गरेको कुरा ठहरिन आउँछ । त्यतिबेला सवारीको साधन र मालसामान ओसारपसारको साधन नै घोडा भएको कुरा यस काव्यबाट अवगत हुन जान्छ । घोडा हरेक दृष्टिले लाभदायक प्राणी हो । जसरी हिन्दू समाजमा गाईको आफ्नो छुट्टै स्थान छ, त्यसरी नै घोडाको पनि आफ्नो छुट्टै स्थान छ । हिन्दू धर्ममा घोडाको मृत्यु हुँदासमेत घोडामालिकले काजक्रिया गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको पाइन्छ । अलि असल र राम्रो घोडा पाल्ने मानिस त्यतिबेला धनी र उच्च वर्गको ठहरिने कुराबाट यस काव्यभित्र तत्कालीन समाजको वर्गीय ढाँचाको मसिनो झलकसमेत पाउन सकिन्छ । घोडा खरिद गर्ने क्रममा असल र कमसल सजिलै छुट्याउन सकियोस् भनेर घोडाको विशेषताका बारेमा विस्तृत ज्ञान लोकलाई अवगत गराउनु नै यस काव्यको केन्द्रीय कथ्य हो भन्न सकिन्छ । यस बारेमा स्वयम् कविको भनाइ यस्तो छ :

वैयाकरण कवीजिले रचिदिया यो शालिहोत्रै भनि
घोडाका सब उत्पती सहितका लक्षण्, कुलक्षण् पनि ।
जानून् सब् जनले भनेर मनमा दया निरन्तर् गरि
भाषावद्ध गरीदियाँ मकन लौ रक्षा गन्या हे हरि ॥

(पूर्ववत्, अन्तिम श्लोक, पृ. ४९)

(ज) रस

रस काव्यको अनिवार्य तत्व हो । यसले पाठकलाई कृति पढ्ने रुचि जगाउँछ । रस काव्यको अनिवार्य तत्व भए तापनि कुनै काव्यमा यसको उपस्थिति अधिक देखिन्छ भने कुनै काव्यमा न्यून देखिन्छ । वैयाकरण नेपालको प्रस्तुत 'अश्वलक्षण' काव्य साहित्यिक रसका दृष्टिले दुर्बल नै देखिन्छ । यस काव्यमा उल्लेख्यरूपमा रस आस्वादित हुन पुगेको छैन । सामान्य प्राणीविशेष घोडाको विशेषताको सोभो वर्णनले गर्दा नै यस काव्यमा साहित्यिक रसको पक्ष कमजोर बन्न पुगेको देखिन्छ तर सरल भाषा, मधुर शैली र घोडाको शारीरिक सुगठन, आनीबानी आदि जस्ता क्रमिक वर्णनात्मक विषयले गर्दा भने काव्य रोचक बन्न पुगेको देखिन्छ । रसको क्षेत्र कमजोर हुँदाहुँदै पनि यस काव्यमा छिटपुट केही रसको प्रयोग भने अवश्य नै पाइन्छ । ती यसप्रकार छन्:

अद्भुत रसको उदाहरण:

घोडाका सब वेग् थिया र अधिता पन्छी उड्याभैँ गरि
वायूका सरि अन्तरिक्षविचमा घुम्थ्या सदा मन्परि ।
कोही दिन् अधि इन्द्रले त मनमा वीचार गन्याछन् अनि
ई घोडाहरू पक्रनाकन सक्या वाहान् हुँदा हुन् भनि ॥

(पूर्ववत्, श्लो. २, पृ. ३१)

माथिको पद्यमा घोडाहरू पहिले पन्छीभैँ उड्ने र हावाभैँ अन्तरिक्षमा मनपरि घुम्ने कुराको आश्चर्यजनक वर्णन भएकोले अद्भुत रसको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

करुण रसको उदाहरण:

मन्त्रैका त प्रभावले त इषिका अस्त्रै बनीगो जसै
घोडाका सब वेग त्यै बखतमा काटी खसायो तसै ।
काटीया जब वेग अश्वहरू सब् आकासदेखी भरी
लाग्या गर्न त विन्ति सब्ति मुनिथैँ रोयेर पाउमा परी ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ४, पृ. ३१)

माथिको पद्यमा आफ्नो वेग काटिएका घोडाहरू आकाशदेखि तल झरेर ऋषि (मुनि) कहाँ गई रोईकराई बिन्ती गर्न लागेको कारुणिक प्रसङ्गको उद्घाटन हुन पुगेकोले करुण रसको प्रयोग हुन पुगेको देखिन्छ ।

वीभत्स रसको उदाहरण :

वारंवार पिशाप गर्छ हयले हिँड्नुया वखत्मा अनि
भाडा फिर्छ अधोमुखै गरि बहुत् गीराउँछ आँसू पनि ।
जान्नु सज्जनले तुरङ्गहरूका चेष्टा सबै ई पनि
सत्रूको जय हुन्छ यस् वखतमा जित् छैन हाम्रो भनि ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ४७, पृ. ४०)

माथिको पद्यमा लडाइँमा हिँड्ने बेलामा दिशापिसाव गर्ने, अधोमुख गर्ने र आँसू भार्ने घोडाबाट कहिल्यै जीत हुँदैन भनी घोडाको घृणित स्वभावको उद्घाटन भएकाले वीभत्स रसको प्रयोग हुन पुगेको देखिन्छ ।

(भ) अलङ्कार

अलङ्कार काव्यको शोभायमान तत्व हो । प्रस्तुत 'अश्वलक्षण' काव्यभिन्न पनि शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुवैको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्ता अलङ्कारहरूको उदाहरण यसप्रकार छन् :

आद्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरण:

वस्छन् छातिमहाँ त अश्विनीकुमार सिका भुवोरीमहाँ
वस्छन् सुर्य र चन्द्र विश्नु शिवजी अगाडि कोखामहाँ ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ३३, पृ. ३७)

माथिको पद्यमा पहिलो र दोस्रो दुवै पङ्क्तिमा 'वस्छन्' भन्ने शब्द अगाडिपट्टि नै दोहोरिन गएकोले आद्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

मद्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरण:

घोडा ज्यादि रिसायको छ त भन्या हान्नु पुछर्मा अनि
भ्रान्ती भै भिमलाइ रहन्छ त भन्या हान्नु घुँडामा भनि ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ६०, पृ. ४२)

माथिको पद्यमा पहिलो र दोस्रो दुवै पङ्क्तिमा एउटै मिलेका शब्द 'त भन्या हान्नु' पङ्क्तिको माभ्रमा पर्न गएकोले मद्यानुप्रास अलङ्कारको राम्रो संयोजन हुन पुगेको पाइन्छ ।

अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरण:

तस्मात् कारण जान्ने प्राणिहरूले घोडा निरन्तर गरी
मताप् राखि त फेरनु दिन दिनै उस्कै पराक्रम सरी ।
घोडाका गतिलाइ ता मुनिहरू भन्छन् ति धारा भनि
पाँच धारा गति छन् त ई पृथिविका घोडाहरूमा पनि ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ६२, पृ. ४३)

माथिको पद्यमा एक पङ्क्तिको अन्तिम अक्षर अर्को पङ्क्तिको अन्तिम अक्षरसँग मिलेकोले यहाँ अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको सफल प्रयोग भएको पाइन्छ ।

वृत्यनुप्रास अलङ्कारको उदाहरण:

हान्या ठाउँ नजानि जो जहाँतहाँ कुट्छन् त घोडा अति
ती घोडा त रोगाउँछन् दिनदिनै उब्जन्छ दोष जो जति ।
घोडा पालि त बाँधि राख्छ सधैं चढ्दै न कैल्यै पनी
वेर्था हुन्छ उ अश्व फेर अति चढ्या रोगाउँछ घोडा अनी ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ६१, पृ. ४३)

माथिको पद्यमा एउटै शब्द 'घोडा' को अनेक पटक आवृत्ति भएकोले वृत्यनुप्रास अलङ्कार प्रयोग भएको पाइन्छ ।

उपमा अलङ्कारको उदाहरण:

महका सरि फेरि दाँत हुन गया हो सत्र वर्षे अनि
संखै तुल्य सपेत दाँत छ भन्या अठार वर्षे भनि ।

(पूर्ववत्, श्लो. ७०, पृ. ४४)

माथिको पद्यमा 'मह' र 'सङ्ख' उपमान, 'दाँत' उपमेय, 'सरि' वाचक र 'हुनु' धर्म भएकाले उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । यहाँ उपमान र उपमेयका बीच गुणमा समानता देखाइएको छ ।

परिणाम अलङ्कारको उदाहरण:

काटीया जब वेग अश्वहरू सब् आकासदेखी भरी
लाग्या गर्न त विन्ति सव्ति मुनिथै रोयेर पाउमा परी ।

(पूर्ववत्, श्लो. ४, पृ. ३१)

माथिको पद्यमा पन्धी उडेभै उड्ने घोडाको वेग मुनिका मन्त्रले काटिएपछि सबै घोडाहरू आकाशबाट तल भरेको कुरा उल्लेख भएकाले परिणाम अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अर्थान्तरन्यास अलङ्कारको उदाहरण:

च्यापू उपल्लो छ त ज्यादि कालो
प्राणघात गर्न्या हो त कृष्णतालो ।
टेढो पुछ्छर् सानु छ वक्र जस्को
करालिका प्राणविघात तस्को ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ८८, पृ. ४८)

माथिको पद्यमा माथिल्ला पङ्क्तिहरूले तल्ला प्रंक्तिहरूको भावलाई नै निरन्तरता दिएको हुनाले यहाँ अर्थान्तरन्यास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

(ज) निष्कर्ष

वैयाकरण नेपालले प्रस्तुत 'अश्वलक्षण' काव्य आफू ओलाङ्चुङगोलामा जाँदा घोडा खरिदबिक्रीमा मानिसहरूले दुःख दिन थालेपछि वि.सं. १९६१ तिर रचना गरेको मानिन्छ । यो लौकिक विषयमा रचित मौलिक काव्य हो । कुनै स्थूल आख्यान नअँगाली भिनो आख्यानात्मक संरचनामा यो कृतिको रचना गरिएको छ । घोडा एक पशुविशेषका विविध शुभाशुभ लक्षण र विशेषताहरूलाई वर्णनात्मक शैलीमा व्यक्त गरिएकाले यस काव्यलाई पशुकाव्य पनि भन्न सकिन्छ । विषयवस्तु र यसमा व्यक्त विचारका दृष्टिकोणले यसको शीर्षक औधी सार्थक रहन गएको छ । खण्डकाव्यको मानक लमाइलाई यसले चुम्न सकेको छैन । यो काव्य जम्मा ९२ वटा श्लोकमा विस्तारित छ । यो काव्यलाई खण्डकाव्य समकक्षी मभौला आयाम भएको काव्यका रूपमा मान्न सकिन्छ । प्रथम पुरुषीय वर्णनात्मक कथनपद्धतिमा यो काव्य संरचित छ । यसमा शार्दूलविक्रीडित छन्दको सफल प्रयोग पाइन्छ । यसमा प्रयुक्त भाषाशैली सरल, सरस, सहज, सुबोध र ललितमय छ । विभिन्न रस तथा बिम्बालङ्कारको संयोजनले यसमा भन्नु उत्कर्षता थपेको छ । सुन्दर र कोमल पद-पदावलीहरूको

प्रयोगले लयगत माधुर्य र श्रुतिमधुरतामा प्रबलता थपेको छ । घोडाको उत्पत्ति लगायत यसका शुभअशुभ तथा लक्षणहरूको विशेष जानकारी दिनु यस काव्यको मुख्य विशेषता हो भन्न सकिन्छ ।

४.१.४ 'तर्कारीकल्प' काव्यको विवेचना

(क) परिचय

वैयाकरण नेपालको कवितायात्राको सक्रियावस्था र शैथिल्यावस्थामध्ये अन्तिम अवस्था (शैथिल्यावस्था)को एउटा कृति हो- 'तर्कारीकल्प' । यस काव्यको रचनाकालको सन्दर्भमा भने कुनै आधिकारिक मितिथि फेला पार्न सकिएको छैन । अनुमानका आधारमा भन्नुपर्दा यो काव्य वि.सं. १९७२/७३ तिर रचना भएको मान्न सकिन्छ । यसको मूल पाण्डुलिपि पनि हालसम्म अप्राप्त नै छ, तर सारिएको प्रतिमा भने यसको समय 'इति सम्बत् १९७६ साल माघ २६ गते बार ५ शुभम्' भनेर उल्लेख गरिएको छ । सम्पादक ज्ञानमणि नेपालले यस काव्यलाई वि.सं. २०१८ सालमा प्रकाशित 'पुराना कविता' नामक ग्रन्थभित्र सम्पादन गरेका छन् ।

यो काव्य कविकै प्रतिभाको प्रस्फुरणमा रचित लौकिक विषयवस्तुमा आधारित मौलिक काव्य हो । यस काव्यमार्फत् कविले विविध किसिमका असल कमसल तरकारीको परिचयका साथै तिनको बनाउने-पकाउने विधिबारे विस्तृत वर्णन गरेका छन् ।^{१८}

कवि काशी र काठमाडौँमा पढ्न बस्दा अनेक किसिमका तरकारीहरू देखेको र तिनको विभिन्न परिकार बनाएर खाएको हुँदा पछि घर आएपछि सोहीअनुसारको तरकारी नपाएको र घरमा बनाएर दिएको पनि मीठो नभएकाले यो कृतिको रचना गर्न बाध्य भएको देखिन्छ ।^{१९}

(ख) विषयवस्तु

वैयाकरण नेपालको प्रस्तुत काव्य लौकिक तथा मौलिक विषयवस्तुमा रचिएको काव्य हो । यस काव्यमा पहिले दश श्लोकले आचारको महिमा, धार्मिक विचारअनुसार भक्ष्याभक्ष्य विवेक गरी उत्तम चीजको सेवन गर्नु असल हो भन्दै तरकारीकल्पको प्रस्तावना गरिएको छ । त्यसपछि तर्कारीहरूलाई बादशाह, राजा, मन्त्री, अफिसर, दुनियाँ जातमा विभक्त गरी तिनको दर्जा छुट्याइएको छ । अति मीठा तर्कारी र तिनको पकाउने तरिका भन्दै दश किसिमका तरकारीको वर्णन गरिएको छ । उत्तम, मध्यम र अधम तर्कारीमध्ये मध्यम र विशेष गरेर अधम चीज त्याग्नु राम्रो हो भन्दै

^{१८} , पुराना कविता, पूर्ववत्, पृ. ३७ ।

^{१९} ऐजन्, पृ. ३६ ।

मुख्य-मुख्य तरकारी बनाउने र मीठो स्वादिलो पार्ने तरिकाको वर्णनका साथै अचार बनाउने तरिकासमेत उल्लेख गरिएको छ ।^{१९} विभिन्न किसिमका तरकारीहरूको वर्गीकरण गरी तिनलाई पकाउने विधिसमेत उल्लेख गर्नु यस काव्यको मूल विषयवस्तु देखिन आउँछ । यसको एउटा नमुना यस्तो छ:

कच्चा जो कटहर् छ कोमल अती ताछ्नु त साफी गरी
ओखर्का त प्रमाण-गराइ टुकुरा हाल्नु ठुला थाल् भरी ।
हर्दी नुन् मसला असल् दहि समेत् तेल् घ्यू दुवै चिज् धरी
पाक् हून्या गरि घीउ हालिकन लौ मल्लू त साफी गरी ॥

(पुराना कविता, 'तर्कारीकल्प', श्लो. ३१, पृ. ४४)

(ग) शीर्षकको सार्थकता

प्रस्तुत काव्यको शीर्षक 'तर्कारीकल्प' ले काव्यभित्रको विषयवस्तुसँग सोभो सम्बन्ध राखेको पाइन्छ । अनेकौँ तरकारीहरूको नामोल्लेख सहित तिनलाई पकाउने विधि वा तरिका यस काव्यभित्र पाइन्छ । यस काव्यको प्रथम श्लोकमा नै यस शीर्षकको शब्द प्रयोग भएको छ । जस्तै :

गुरु सरस्वतिकनै मनमा त धारी
तर्कारीकल्प दस साग बुझी विचारी ।
लोकलाइ सिक्षे गरन्या कविबुद्धि कस्को
वैया अगाडि पछि कर्ण छ नाउँ जस्को ॥ (पूर्ववत्, प्रथम श्लोक, पृ. ३८)

प्रस्तुत काव्यको शीर्षकभित्र केन्द्रित रहेर नै विषयवस्तुको आयोजना गरिएको छ । काव्यभित्रका प्रत्येक श्लोकले शीर्षकलाई नै प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ । त्यसैले यस काव्यको विषयवस्तु र शीर्षकबीच अभिन्न सम्बन्ध देखिएकोले उक्त शीर्षक औधी सार्थक रहेको देखिन्छ ।

(घ) संरचना

'तर्कारीकल्प' लघु आकारको काव्य हो । यो काव्य ४१ श्लोकमा संरचित छ । कविताभन्दा लामो र खण्डकाव्यभन्दा छोटो भएकोले यसलाई लघुकाव्य भन्न सकिन्छ । यस काव्यको रचना प्रक्रियामा कविले कुनै सर्ग वा अध्यायको विभाजन गरेका छैनन् । शुरुदेखि अन्त्यसम्म श्लोकसङ्ख्या दिएर यस काव्यको रचना भएको छ । यो आख्यानविहीन काव्य हो । यस काव्यमा विभिन्न तरकारीहरूको नाम उल्लेख गरी

^{१९} ऐजन, पृ. ३७-३८ ।

तिनलाई मीठो गरी पकाउने तरिका मात्र दिइएको छ । त्यसैले यो एउटा पाकशिक्षासम्बन्धी काव्य हो भन्दा पनि फरक पर्दैन ।

प्रस्तुत काव्य ४१ श्लोकमा रचित लयात्मक काव्य हो । यो काव्य मूलतः शार्दूलविक्रीडित छन्दमा विरचित वृत्त । यसबाहेक यसमा स्रग्धरा र वसन्ततिलका छन्दको समेत प्रयोग भएको पाइन्छ । काव्यको प्रथम र अन्तिम श्लोक वसन्ततिलका छन्दमा रचिएको छ भने एघारौँ र बाह्रौँ श्लोक स्रग्धरा छन्दमा रचिएको छ । अन्य सबै श्लोकहरू शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचिएका छन् । काव्यको प्रारम्भ यसरी भएको छ :

गुरु सरस्वतिकनै मनमा त धारी

तर्कारिकल्प दस साग बुझी विचारी ।

लोक्लाइ सिक्ने गरन्या कविबुद्धि कस्को

वैया अगाडि पछि कर्ण छ नाउँ जस्को ॥ (पूर्ववत्, प्रथम श्लोक, पृ. ३८)

(ड) भाषाशैली

वैयाकरण नेपालले प्रस्तुत 'तर्कारीकल्प' काव्यभित्र सरल र सहज भाषाको प्रयोग गर्ने प्रयास गरेका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि छन्दसंयोजन गर्ने क्रममा कतिपय शब्दलाई भाँच्नु नपरेको चाहिँ होइन । यसबाहेक यस काव्यमा तत्सम, आगन्तुक र नेपाली कथ्यभाषाको समेत प्रयोग हुन पुगेको छ ।

यस काव्यको सम्पादन गर्ने क्रममा एक ठाउँमा ज्ञानमणि नेपालको भनाइ यस्तो छ: "यो तर्कारीकल्पको मूल लेखोटप्रति ग्रन्थकर्ताकै हातबाट लेखिएको प्रति चाहिँ पाइएको छैन । वि.सं. १९७३ मा कसैले सारेको लेखोट मैले पाएको हुँ । एउटै नेपाली काँचो कागतमा काइते अक्षरमा ह्रस्व, दीर्घ, मोर्नु, छुट्याउनु, खुट्टा काट्नु, नकाट्नु केही विचार नगरी कलम दौडाएकोले जस्ताको तस्तै छाप्टा पढ्न अन्योल पर्ने हुनाले छन्दका अनुरोधले ह्रस्व, दीर्घ, खुट्टा काट्ने, नकाट्ने विचार गरी मैले सच्याएको छु ।"^{४९}

यस काव्यमा प्रयुक्त जस्ताको तस्तै केही तत्सम, आगन्तुक र कथ्यरूपको नमुना यस्तो छ:

१. तत्सम शब्द:

भ्रष्ट, निर्णय, समान, प्रमाण, विभाग, आपद आदि ।

२. आगन्तुक शब्द:

फारसी: तर्कारी, चीज, बात्साहा, तजविज, अचार आदि ।

^{४९} ऐजन, पृ. ३४ ।

अङ्ग्रेजी: अफिसर आदि ।

अरबी: मसला, दुनियाँ, तर्खिप, असल, कवाफ, साफी, मालिक, लायक आदि ।

हिन्दी: आपस, बहुत, कटहर आदि ।

मैथिली: जन आदि ।

३. कथ्यरूपः

क्वैको ? कोहीको

पाप्लाइ ? पापलाई

क्यै ? केही

यै ? यही

त्यै ? त्यही

अन्य स्रोतका शब्दहरूको प्रयोग भए पनि यो काव्यको भाषा सरल, सहज र सम्प्रेष्य छ, मीठो र सुमधुर शैलीमा कण्ठस्थ गर्न सकिने तरिकाले यस काव्यको रचना भएको छ । विभिन्न किसिमका तरकारीहरूको पकाउने तरिकालाई आज्ञार्थक भावमा व्यक्त गरिएको छ । यो कृति गृहिणीहरूका लागि लेखिएकोले यसमा व्यावहारिक शैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ । यो काव्य सुललित र कोमल पद-पदावलीले युक्त छ । लोकहितका लागि लेखिएकोले त्यतिबेला पनि चाख हुनेले सारेर लैजानु र कण्ठस्थ गर्नु यस काव्यको भाषाशैलीगत विशेषता हो भन्न सकिन्छ ।

(च) कथनपद्धति

प्रस्तुत काव्य 'तर्कारीकल्प' को कथनढाँचालाई हेर्दा यस काव्यमा कविकथन ढाँचा/पद्धति नै रहेको देखिन्छ । यसमा भएका सबै श्लोकहरू स्वयम् कविबाटै कथित छन् । त्यो कविकथन आज्ञार्थक भावमा रचित सन्देशमूलक/शिक्षामूलक रहेको पाइन्छ । यहाँ कवि स्वयम् काठमाडौँ र काशीमा बस्दा देखेको र खाएको तरकारीसम्बन्धी वर्णन र तिनलाई पकाउने विभिन्न तरिकाहरूको बारेमा सिकाइएको छ । कविको कथनपद्धति यस काव्यमा सौन्दर्ययुक्त र कलात्मक रहेको देखिन्छ । यस काव्यको उठान कविले यसरी गरेका छन्:

गुरु सरस्वतिकनै मनमा त धारी

तर्कारिकल्प दस साग बुझी विचारी ।

लोकलाई सिक्ने गरन्या कविवुद्धि कस्को

वैया अगाडि पछि कर्ण छ नाउँ जस्को ॥

(पूर्ववत्, प्रथम श्लोक, पृ. ३८)

व्यावहारिक विषयवस्तुअनुसार सरल शब्द र पदको संयोजन, प्रवाहपूर्ण लयात्मक छन्दविधान र पदलालित्यले गर्दा यस काव्यको कथनपद्धति निकै मधुर बन्न पुगेको देखिन्छ ।

(छ) केन्द्रीय कथ्य

कृतिरचना कुनै पनि कविले एउटा न एउटा उद्देश्य लिएर गरेको हुन्छ । कविले आफ्नो विचार उक्त कृतिमा प्रस्तुत गरेको हुन्छ । यसैले प्रस्तुत 'तर्कारीकल्प' काव्यको पनि आफ्नै उद्देश्य छ । कवि आफू काठमाडौं र काशीमा बस्दा देखेका र खाएका तरकारीहरूको वर्गीकरणसहित तिनलाई के-कसरी पकाउँदा अझ स्वादिष्ट बनाउन सकिन्छ भन्ने विधि यस काव्यभित्र पाइन्छ । यो काव्य आज्ञार्थक भावमा रचित छ । विशेष गरी भान्छामा काम गर्ने गृहिणीहरूका लागि यो काव्य सन्देशमूलक बनेको देखिन्छ । भोजनलाई स्वादिष्ट बनाएर परिवारलाई खुसी पार्न सकिन्छ भन्ने सन्देश यस काव्यमा पाइन्छ । व्यावहारिक र अति उपयोगी विषयवस्तुमा रचिई सम्पूर्ण लोकलाई नै शिक्षा दिनु यस काव्यको मूल केन्द्रीय कथ्य हो भन्न सकिन्छ । यस बारेमा स्वयम् कविको कथन यस्तो छ:

गुरु सरस्वतिकनै मनमा त धारी

तर्कारीकल्प दस साग बुझी विचारी ।

लोकलाई सिक्ने गरन्या कविबुद्धि कस्को

वैया अगाडि पछि कर्ण छ नाउँ जस्को ॥ (पूर्ववत्, प्रथम श्लोक, पृ. ३८)

(ज) रस

कुनै पनि काव्य पढ्दा पाठकलाई मनोरञ्जनका साथै सन्तुष्टि दिने तत्व रस हो । रस काव्यको आत्मा हो । यति हुँदाहुँदै पनि कुनै कृति रसाभावको चरमोत्कर्षमा पुगेको हुन्छ भने कुनै कृति रसास्वादनको अभावमा अड्केको हुन्छ । वैयाकरण नेपालको 'तर्कारीकल्प' नामक काव्यमा रसको उपस्थिति अति न्यूनमात्रामा देखापर्छ । अर्को शब्दमा यस काव्यभित्र रसको उपस्थिति शून्य देखिन्छ । तरकारी पकाउने विधिको सरसर्ती वर्णन भएकोले यस काव्यमा कुनै पनि रसको उल्लेख्य उपस्थिति हुन सकेको छैन । सरल भाषा, मधुर शैली र व्यावहारिक विषयवस्तुका कारण रसको उपस्थिति नभएपनि यो काव्य पठनीय र रोचक बन्न पुगेको पाइन्छ । रसको अति न्यूनता हुँदाहुँदै पनि भिनोरूपमा रसको सङ्केत केही श्लोकमा भेट्न पाइन्छ । ती हुन्:

वीभत्स रसको उदाहरणः

यो चिज् खानु नखानु यो चिज भनी जान्दैन जस्ले रति
जाने ता पनि लोभका बस परी खान्छन् अधम् चिज् जति ।
येस्ता मूर्ख खरापि जो द्विजहरू पसू समान्कै भई
दिन् दिन्को सब पुण्य भ्रष्ट गरि ती डुब्छन् नरक्मा गई ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ५, पृ. ३९)

माथिको पद्यमा कुन चीज खाने र कुन चीज नखाने भनेर जाने पनि लोभका मोहमा परेर खाने मूर्खहरू पशुसमानका हुन्छन् र तिनले आफ्नो धर्म नाश गरी नरकमा बास गर्न जान्छन् भनेर अधम चीज खानेलाई पशुसँग तुलना गरी तिनको घृणास्पद स्वभावलाई झल्काइएकाले यहाँ वीभत्स रसको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

शान्त रसको उदाहरण

येस्तो कारण सब् बुझेर द्विजले राखी धरम्मै मति
खाने चीज नखाने चीजहरूको विवेक राखोस् अति ।
संसारको थिति यै छ यै बुझिलिनू चौधै भुवन्मा पनि
आमा बाबु नभै त उत्पति जनम् हुँदैन क्वैको पनि ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ८, पृ. ३९)

माथिको पद्यमा खान हुने र नहुने चीजलाई स्वविवेकले बुझ्नुपर्छ, संसार चलनका लागि सृष्टि हुनुपर्छ, सृष्टि हुनका लागि आमाबाबु नै चाहिन्छ भनेर संसारको नित्यता र अनित्यताको भाव झल्काएकाले शान्त रसको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

(झ) अलङ्कार

अलङ्कार काव्यको गहना हो । यसले काव्यमा शोभा बढाउँछ । प्रस्तुत 'तर्कारीकल्प' काव्यमा पनि विभिन्न अलङ्कारहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यस्ता अलङ्कारहरूमध्ये केही उदाहरण यसप्रकार छन् :

आद्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरणः

संका लाग्छ भनेर शिष्यहरूले प्रश्नै गन्याथ्या जसै
संखा नष्ट हुन्या त निर्णय भिकी भन्छन् मुनी फेर तसै ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ६, पृ. ३९)

माथिको पद्यमा पहिलो र दोस्रो दुवै पङ्क्तिमा 'संका/संखा' भन्ने शब्द अगाडिपट्टि नै दोहोरिन आएकोले आद्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

मद्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरण:

ब्राह्मण, क्षेत्रिय वैश्य शूद्रहरूमा उत्तम् र मध्यम् अधम्
तस्तै हो सब खाने चीजहरूमा तीनै प्रकारको छ क्रम् ।

(पूर्ववत्, श्लो. २, पृ. ३८)

माथिको पद्यमा पहिलो र दोस्रो दुवै पङ्क्तिमा एउटै मिलेका शब्द 'हरूमा' पङ्क्तिको माभ्रमा पर्न गएकोले मद्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरण :

यो कारण् बुभ्रि लोभ त्याग गरिद्यौ उत्पत्ति पाप्को भनि
कस्तै स्वाद हवोस् नखानु बुभ्रिल्यौ निच् जातको चिज् पनि ।
यस्तो तत्व बुभी जगत्भरमहाँ जो छौ धरम्का पुरा
भक्षाभक्ष विवेक् हुन्या त नितिका सुन्नूहवोस् सब् कुरा ॥

(पूर्ववत्, श्लोक १०, पृ. ४०)

माथिको पद्यमा एक पङ्क्तिको अन्तिम अक्षर अर्को पङ्क्तिको अन्तिम अक्षरसँग मिलेकोले अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

सन्देह अलङ्कारको उदाहरण:

भोजन्मा निच जातका अधम चिज् एक् बेर खाँदा पनि
महात्माहरूको त धर्म कसरी होला त नष्टै भनि ।
संका लाग्छ भनेर शिष्यहरूले प्रश्नै गय्याथ्या जसै
संखा नष्ट हुन्या त निर्णय भिकी भन्छन् मुनी फेर तसै ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ६, पृ. ३९)

माथिको पद्यमा शिष्यहरूले भोजनमा नीच जातको चीज एकचोटि खाँदैमा महात्माहरूको धर्म नष्ट हुन्छ र ? भनी शङ्का व्यक्त गरेकाले सन्देह अलङ्कारको प्रयोग हुन पुगेको छ ।

तुल्ययोगिता अलङ्कारको उदाहरण:

तर्कारीमध्य उत्तम् जउन चिजहरू फेरि मध्यम् अधम् जुन्
जस्तै राजा र मन्त्री अफिसर दुनियाँ उत्तमाधम् कहिन्छन् ।

(पूर्ववत्, श्लो. ११, पृ. ४०)

माथिको पद्यमा तरकारीमा उत्तम, मध्यम र अधम, गुण छन् त्यस्तै राजा, मन्त्री, अफिसर र दुनियाँ पनि उत्तम, मध्यम र अधम नै हुन्छन् भनी दुवै पक्षको एउटै धर्म देखाएकोले तुल्ययोगिता अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

(ज) निष्कर्ष

माध्यमिककालीन नेपाली कविता साहित्यमा त्यति ज्यादै प्रकाशमा आउन नसकेका कवि वैयाकरण नेपालद्वारा रचित 'तर्कारीकल्प' नामक काव्य व्यावहारिक विषयमा आधारित ज्ञान र अनुभवले मिश्रित कृति हो । यस काव्यको मूल लेखन थाहा नपाइए पनि प्रतिलिपिलेखन भने वि.सं. १९७६ सालको भेटिएको छ । विशेषतः पाकशिक्षासम्बन्धी लेखिएको यो आख्यानविहीन काव्य हो । यस काव्यमा कविले विभिन्न किसिमका तरकारीहरूको वर्गीकरण मानिसका जातअनुसार गरी ती तरकारीहरूलाई पकाउने उपयुक्त विधिको चर्चा गरेका छन् ।

यो काव्य कविकथन ढाँचामा आज्ञार्थक भावमा रचित छ । यसमा केही मात्र श्लोक वसन्ततिलका छन्दमा र अन्य सबै श्लोकहरू शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचिएका छन् । विभिन्न स्रोतका भाषाका साथै कथ्यरूपको पनि प्रयोग यसमा पाइन्छ । व्यावहारिक ज्ञानका लागि वा विशेषतः गृहिणीहरूका लागि रचिएको यस काव्यको भाषा अति सरल, सहज, कोमल र सम्प्रेष्य छ । केही रस र केही अलङ्कारको छिटपुट प्रयोगले यस काव्यमा अभूँ रोचकता र माधुर्य थपेको पाइन्छ । यसमा प्रयुक्त पद-पदावलीहरू कोमल र ललित छन् जसले गर्दा कविता कण्ठस्थ गर्न पनि सकिने खालको छ । पाठकहरूमा व्यावहारिक ज्ञान हासिल गराउनु यस काव्यको आफ्नै छुट्टै विशेषता हो भन्न सकिन्छ ।

४.१.५ 'लङ्कावर्णन' काव्यको विवेचना

(क) परिचय

वैयाकरण नेपालको कवितायात्राको अन्तिम चरण शैथिल्यावस्थाको अर्को कृति हो— 'लङ्कावर्णन' । यस काव्यको रचनाकालका सन्दर्भमा कुनै सत्यतथ्य तिथिमिति फेला पर्न सकेको छैन । अध्ययनको यसै सिलसिलामा उनको यो काव्यलाई यस चरण अन्तर्गत राखिएको हो । सम्पादक ज्ञानमणि नेपालले यस काव्यलाई वि.सं. २०१८ सालमा प्रकाशित 'पुराना कविता' नामक ग्रन्थभित्र सम्पादन गरेका छन् ।

यो काव्य रामायणकै आधारमा लेखिएको छ । हनुमानले सीतालाई लङ्कामा भेटेर आएपछि रामलाई लङ्कामा भएको कुराको बयान गरेका छन् । यस काव्यमा उल्लेख गरिएको रावणको फौज सैन्यवर्णन वाल्मीकीय रामायणको लङ्काकाण्डको तेस्रो

अध्यायको आधारमा भएको हो । हनुमान्ले लङ्कामा गरेको पुरुषार्थ र लङ्का डढाएको वर्णन सुन्दरकाण्डकै आधारमा रचना गरिएको छ ।^{२२}

(ख) कथावस्तु

कवि वैयाकरणद्वारा रचित 'लङ्कावर्णन' काव्यको कथावस्तु वाल्मीकीय रामायणबाट लिइएको हो । जसअनुसार हनुमान्ले सीतालाई लङ्कामा भेटेर आएपछि रामलाई लङ्कामा भएको कुराको बयान गरेका छन् । हनुमान्ले लङ्का जलाएपछि उनी सीताछेउ जान्छन् र रामलाई लिएर आउने वचन दिन्छन् । त्यसपछि हनुमान् आकाशको बाटो गरी समुद्र तरेर उत्तर किनारामा अङ्गद भएको ठाउँमा जान्छन् र अङ्गदलाई नमस्कार गरेर सीताको खबर बताउँछन् । अङ्गदलाई अगाडि लगाएर हनुमान् रामका नजिकमा पुगेर रामका पाउमा परी जानकीलाई भेटेको खबर सुनाउँछन् । लङ्कामा अशोकको वनमा राक्षसले चारैतिरबाट घेरिएर अति चिन्तित भई सीता बसेको कुरा बताउँछन् । हनुमान्ले सीताले दिएको चिनो (मणि) रामलाई दिन्छन् । चिनो लिएपछि रामले अति विलाप गर्छन् र रामलाई सुग्रीवले सम्झाउँछन् । त्यसपछि रामले हनुमान्सँग लङ्का कस्तो रहेछ भनी सोध्दछन् । हनुमान्ले रामलाई लङ्कामा आफूले देखेको-सुनेको-भोगेको सारा कुराको बेलीविस्तारसहित आफूले लङ्कामा गरेको पुरुषार्थको र लङ्का डढाएको बयान सुनाउँछन् । लङ्कामा भए-गरेका कामकारबाहीको विस्तृत वर्णन भएकोले यसको नाम नै 'लङ्कावर्णन' रहेको हो ।

(ग) शीर्षकको सार्थकता

कुनै पनि साहित्यिक कृतिहरूको रचनापछि त्यस कृतिलाई अन्य कृतिहरूका माझबाट चिनाउन एउटा नाम दिने गरिन्छ । त्यो नै उक्त कृतिको शीर्षक हुन्छ । यस्तो शीर्षक मुख्यपात्रका नामबाट वा विषयवस्तुका आधारमा राख्ने गरिन्छ । यस्तो शीर्षकले उक्त कृतिको सम्पूर्ण भाव बोकेको हुन्छ । यो प्रतीकात्मक पनि हुन सक्छ ।

प्रस्तुत काव्य 'लङ्कावर्णन' को शीर्षक विषयवस्तुका आधारमा राखिएको छ । हनुमान् सीता खोज्न भनी लङ्का जाँदा त्यहाँ गएर गरेका कार्यहरूको वर्णन यस काव्यमा पाइन्छ । यसका साथै लङ्काको वस्तुस्थितिको वर्णनसमेत भएकोले यस काव्यको शीर्षक 'लङ्कावर्णन' राख्नु सान्दर्भिक र विषयानुकूल देखिन्छ । अन्त्यमा भन्नुपर्दा 'लङ्कावर्णन' भन्ने शीर्षक काव्यको विषयवस्तुअनुरूप भएकोले अति सार्थक र उपयुक्त देखिन्छ ।

^{२२} ऐजन, पृ. ४७ ।

(घ) चरित्रचित्रण

चरित्रले कथावस्तुलाई अगाडि बढाउँछ । यसले घटनालाई रोचक र गतिशील तुल्याउँछ । यस 'लङ्कावर्णन' काव्यका प्रमुख पात्र राम हुन् । रामको सम्पूर्ण कार्यभार सहायक पात्र हनुमान्ले वहन गरेका छन् । हनुमान् वायुका छोरा र रामका दूत हुन् । सीतालाई खोज्ने क्रममा उनी लङ्का पुगे । चारैतिर खोजेपछि सीतालाई अशोकका वनमा राक्षसले घेरिएर रहेको अवस्थामा पाए । राक्षसहरूसँग लडाइँ गरे । अन्त्यमा लङ्का डढाएपछि सीता छेउ गई रामलाई लिएर आउने वचन दिई उनी फर्के । लङ्काबाट फर्केपछि आफूले गरेका कार्यहरूको विवरण रामलाई बताउन लागे । उनले लङ्कामा रावणलाई आफ्नो आक्रोश यसरी पोख्दछन्:

तेरो मर्न्य बखत् भयो भनि बुझी बचाउँ तँलाई भनि
वाच्या औसधि केहि घौँ भनि त हेर् आयाँ म ऐले अनि ।
सीताजी लिइ भट्ट यै बखतमा रामका सरन्मा गया
वाच्या छस् त अवस्य येहि बुझिले औसध् तँ वाच्या भया ॥

(पुराना कविता 'लङ्कावर्णन', श्लो. २६, पृ. ५३)

प्रस्तुत काव्यको अध्ययन गर्दा हनुमान् यस काव्यका सशक्त सहायक पात्र हुन् र आफ्नो जिम्मेवारीलाई ज्यान दिएर पूरा गरी छाड्ने उनी एक असल, सहयोगी, विश्वासी र दृढ चरित्र हुन् भन्ने कुरा पुष्टि गर्न सकिन्छ ।

(ङ) संरचना

'लङ्कावर्णन' पैँतीस श्लोकमा रचित भावानुवाद गरिएको लघुकाव्य हो । यो लघु आकारको भएर पनि सूक्ष्म कथानकले पूर्णता प्राप्त गरेको र मार्मिक कथानकले भरिएको काव्य हो । यस काव्यका कविता रामायणकै आधारमा लेखिएका छन् । यस काव्यमा हनुमान्ले सीतालाई लङ्कामा भेटेर आएपछि रामलाई लङ्कामा भएको र गरेको कार्यको विस्तृत वर्णन सुनाउने काम गरिएको छ । पहिले लङ्काबाट हनुमान् फर्केर आई रामसँग भेटि सीताको मणि दिएको कुरा चारौँ श्लोकसम्म उल्लेख छ । पाँचौँ श्लोकमा रामले हनुमान्लाई लङ्का कस्तो छ भनी सोधेका छन् । छैटौँ श्लोकदेखि अन्त्यसम्म हनुमान्ले रामलाई लङ्काको बारेमा बताएका कुराको वयान उल्लिखित छ । यो रामायणको विषयवस्तुको आधारमा भावानुवाद गरिएको काव्य हो । कविले यस काव्यलाई कुनै सर्ग वा अध्यायमा छुट्याएका छैनन् । यस काव्यमा क्रमिक रूपमा श्लोकसङ्ख्या दिइएको छ ।

यस काव्यमा मुख्यतः शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग भएको छ । यसबाहेक यसमा वसन्ततिलका छन्दको समेत प्रयोग भएको पाइन्छ । काव्यको बीचका बीसौं, एक्काइसौं, बाइसौं, तेइसौं गरी जम्मा चारवटा श्लोक वसन्ततिलका छन्दमा रचिएका छन् भने अन्य सबै श्लोकहरू शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचिएका छन् ।

(च) कथनपद्धति

प्रस्तुत काव्य 'लङ्कावर्णन' मा प्रयुक्त कथनढाँचालाई हेर्दा यसमा कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति ढाँचा रहेको देखिन्छ । यस काव्यमा कविले बाहिरी पात्र राम र हनुमानलाई सम्वाद गराएर काव्यलाई गतिशील बनाएका छन् । यस काव्यमा प्रकट भएका दुःखसुखका कुराहरू हनुमान् लङ्का पुगी सीता भेटेर र लङ्का डढाएर फर्केपछि सविस्तार रामलाई सुनाएकाले यसमा कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति कथनपद्धतिको प्रयोग भएको पाइन्छ । काव्यको सक्रिय तथा सहायक पात्र हनुमानले आफूलाई 'म' भनेर प्रस्तुत गरेको हुनाले यस काव्यमा कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति कथनढाँचाको प्रयोग भएको छ भन्न सकिन्छ । यसको एउटा नमुना भएको छः

वायूको सुत रामको दुत म हुँ आज्ञां सिताका खबर
माकल् हुँ र उखेलि नास् गरिदियाँ तेरो वगैँचा जबर ।
तँ थैँ भेट् गरि अर्ति यै दिउँ भनी म ता बस्याको थियाँ
आफूलाइ त मार्न आउनेहरूलाइ मारी गिराई दियाँ ॥

(पूर्ववत्, श्लो. २७, पृ. ५३)

सुमधुर पदलालित्य र प्रवाहात्मक छन्दको लयात्मकताले गर्दा यस काव्यको कथनपद्धति निकै प्रभावकारी बन्न पुगेको देखिन्छ ।

(छ) केन्द्रीय कथ्य

कुनै पनि कृतिको मुख्य विचार नै उक्त कृतिको केन्द्रीय कथ्य हो । यस 'लङ्कावर्णन' काव्यको केन्द्रीय कथ्य आफ्नै खालको रहेको छ । यस काव्यमा हनुमानले रामको आज्ञा शिरोपर गरी आफ्नो कर्तव्यको पूर्ण पालना गरेका छन् । यसैले यस काव्यको केन्द्रीय कथ्य जसले पनि आफ्नो जिम्मेवारीमा आइपरेको काम इमान्दारीपूर्वक पूरा गर्नुपर्छ; आदर्श, नैतिक, कर्तव्यनिष्ठ र सच्चरित्रवान् बन्न सक्नुपर्छ; दुःखमा आत्तिने र सुखमा मात्तिने गर्नुहुन्छ, धीर र सहनशील हुनुपर्छ भन्ने रहेको देखिन्छ ।

(ज) भाषाशैली

प्रस्तुत 'लङ्कावर्णन' काव्यमा प्रयुक्त भाषा सरल किसिमको नै देखिन्छ । यति भएर पनि छन्द मिलाउने क्रममा कति शब्दहरू शब्दकोशीय ढाँचाअनुसार भाँचभुँच

हुन पुगेका छन् भने कतिपय शब्दहरू तत्सम र आगन्तुक पनि छन् । यसबाहेक यस काव्यमा कथ्यरूपको समेत प्रयोग हुन पुगेको देखिन्छ । यस काव्यमा प्रयुक्त तत्सम, आगन्तुक र कथ्यरूपको नमुना तल जस्ताको तस्तै उतारिएको छ :

१. तत्सम शब्द:

प्रभु, शोक, प्रणाम्, दुर्ग, सिखर, काँस, सकल, विरह आदि ।

२. आगन्तुक शब्द:

अरबी: विदा, फौज, किल्ला, विल्कुल, मज्जुति, बयान, तालिम, माफिक, सपेत, महल, साफ, लाल्, जवाफ्, तमास्, जल्दी आदि ।

फारसी: किनारा, दाखिल, लस्कर, दिल, सहर, सवारी, हबेली आदि ।

अङ्ग्रेजी: परेठ (परेड), लयेन् (लाइन) आदि ।

नेवारी : पसल् आदि ।

३. कथ्य रूप :

उपरी ? उफ्रेर

निस्यै ? निश्चय नै

कोइ ? कोही

चोभि ? डुबाएर

पैल्हे ? पहिले

विविध स्रोतका शब्दहरू प्रयोग भए पनि यस काव्यको भाषा सरल, सहज र बोध्य छ । लङ्काराज्यको र आफूले लङ्कामा गरेका-देखेका-भोगेका कार्यहरूको विस्तारपूर्वक हनुमान्ले वर्णन गरेकाले यो काव्य वर्णनात्मक शैलीमा रचित छ भन्न सकिन्छ । संस्कृत रामायणको भावानुवाद भएर पनि, सरल, सम्प्रेष्य र मधुर हुन सक्नु यस काव्यको भाषाशैलीगत विशेषता हो ।

(ॐ) रस

रस काव्यको आत्मा हो । यसले पाठकलाई आनन्द प्रदान गर्दछ । प्रस्तुत 'लङ्कावर्णन' काव्यमा विभिन्न रसहरूको मिश्रित प्रयोग भएको पाइन्छ । यस काव्यमा प्रयोग भएका केही रसहरूको नमुना यसप्रकार छ:

शृङ्गार (वियोग) रसको उदाहरण:

येती विन्ति गरी जसै मणि दिया लीया प्रभूले पनि
ज्यादी शोक् हुनगो विलाप गरि खुप् रोया अत्यन्तै अनि
सुग्रिवले त बुभाउँदा हुँदि बुभ्यो दिल् रामजीको जसै
सोध्नभो हनुमान्लाइ खुशि भै श्री रामजीले तसै ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ४, पृ. ४८)

माथिको श्लोकको अगाडिको दुई पाउमा लङ्गामा सीताले चिनोस्वरूप पठाएको मणि हनुमान्ले रामलाई दिएपछि रामले सीतालाई सम्भेर विलाप गरी रोएकोले यसमा वियोग शृङ्गार रसको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अद्भुत रसको उदाहरण :

श्रीराम्का इ वचन् सुनेर हनुमान् पश्री चरणमा परी
गर्छन् विन्ति अगाडि अंजलि धरी विल्कूल विस्तार गरी
हे राम्चन्द्र ! समुद्रको वरिपरी खावा छ वेष्टित् अनि
तेस्का भित्र सुवर्णको छ परखाल् आकास् समान्को पनि ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ६, पृ. ४८)

माथिको पद्यमा रामले हनुमान्लाई लङ्का कस्तो छ भनेर सोधेपछि हनुमान्ले लङ्काबारे सविस्तार बताउने क्रममा समुद्रको वरिपरि खम्बाले घेरिएको र त्यसको भित्र आकाशजत्रो सुनको पर्खाल रहेको भन्ने आश्चर्यलाग्दो वर्णन गरेकाले यहाँ अद्भुत रसको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

भयानक रसको उदाहरण:

डरलाग्दा अति वीर राक्षसहरू शस्त्रास्त्र हात्मा धरी
ढोकामा निशिदिन् खडा ति रहन्या आकाशदृष्टी गरी ।
घोडा हात्ति र सिंह व्याघ्रहरू ता को गिन्ति गर्ला तहाँ
दस् हज्जार फउज् छ राक्षसहरू त्यो पूर्व ढोकामहाँ ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ८, पृ. ४९)

माथिको पद्यमा हनुमान्ले लङ्काबयान गर्ने क्रममा अति डरलाग्दा वीर राक्षसहरू हतियार हातमा लिएर ढोकामा बसेका, पूर्व ढोकामा दशहजार राक्षस रहेका र त्यसमा

अभ्र घोडा, हात्ती र सिंह त भ्रन् अनगिन्ती रहेका भन्ने डरलाग्दो वर्णन गरेकाले यसमा भयानक रसको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

रौद्र रसको उदाहरणः

आयो र बाँधिकन रावणका समीपै
लैग्यो मलाइ म पनी त गयाँ खुसी भै ।
देख्यो मलाइ रिसले त बटारी नारी
लाल्-लाल् नजर् गरि भन्यो त जुँघा मुसारी ॥

(पूर्ववत्, श्लो. २३, पृ. ५२)

माथिको पद्यमा हनुमान् लङ्कामा पुगेपछि इन्द्रजीतले आफूलाई बाँधेर रावणका नजिक लगेको र रावण रिसले आगो भई राता-राता आँखा बनाई जुँघा मुसारेर पाखुरा सुकी कठोर वचन बोलेको प्रसङ्ग उल्लेख भएकाले रौद्र रसको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

वीर रसको उदाहरणः

त्यो देखीकन येहि काम् गरुँ भनी लाग्यो मलाई रहर्
उफ्री घर-घरमा चढी कुदि कुदी पोल्याँ त्यो सारा सहर् ।
लाग्यो बल्ल अघोर शब्द गरि खुप् धातू अनेकौँ गल्या
हजूकै त प्रतापले रघुपते पत्थर् पनी सब् गल्या ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ३१, पृ. ५४)

माथिको पद्यमा लङ्कामा राक्षसहरूले आफ्नो पुच्छरमा आगो लगाइदिएपछि हनुमान्ले उफ्री-उफ्री घर-घरमा आगो लगाउँदै हिँडेको र त्यहाँ धातुसमेत जल्ल पुगेको कुराको उल्लेख भएको हुँदा हनुमान्को पराक्रम र वीरताको उद्घाटन हुन पुगेकोले वीर रसको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

वीभत्स रसको उदाहरणः

हीरा मोति अनेक माणिकहरू डढ्दै गया खाग् भई
सुन चाँदी त गलेर पानि सरि भै मील्यो भुमीमा गई ।
रुन्ध्या राक्षस राक्षसी घर-घरै खुप छाति ठोकी तहाँ
बूढा बालकहेरु भाग्न नसकी बहुत् पन्या अग्निमा ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ३२, पृ. ५४)

माथिको पद्यमा हनुमान्ले लङ्गामा आगो लगाइदिएपछि त्यहाँका हीरा, मोती, मणि, सुन, चाँदी जस्ता धातुसमेत जलेर खाग भई ध्वस्त भएका, राक्षसहरू रोएका र भाग्न नसकेर बूढा र बालक राक्षसहरू आगोमा पोलिएर मरेका जस्ता दयनीय अवस्थाको चित्रण भएकोले वीभत्स रसको प्रयोग हुन पुगेको पाइन्छ ।

करुण रसको उदाहरणः

छोरा स्वास्नि बचाउनाकन तहाँ उद्योग् सबैले गय्या
उद्योग् केहि नलागि राक्षसहरू आफैं समेत् धेर मय्या ।
अग्नीमा परि कोइ पिसोलि मरेका आफ्ना पतीको गति
देखी राक्षसिहेरु खुप् विरहले फाल् हालि मर्थ्या कति ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ३३, पृ. ५४)

माथिको पद्यमा आगो लागेर लङ्गा ध्वस्त हुन लागेपछि जहान-परिवार बचाउन लाग्दा राक्षसहरू आफैं आगोमा परेका र आफ्ना पति मरेको देखी राक्षसी पत्नीहरूसमेत चिन्ताले व्याकुल भई आगोमा फाल् हाली मरेका जस्ता कारुणिक घटनाको चित्रण भएकाले करुण रसको प्रयोग हुन पुगेको देखिन्छ ।

(न) अलङ्कार

अलङ्कार काव्यको शोभाकारक तत्व हो । यसले काव्यलाई रमणीय बनाउँछ । प्रस्तुत 'लङ्कावर्णन' काव्यमा पनि विविध अलङ्कारहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यस्ता अलङ्कारहरूमध्ये केहीको नमुना यसप्रकार छः

आद्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरणः

लम्बा ज्योजन बाह्र लाख अनि फेर सात् लाख चौडामहाँ
लंकाको त प्रमाण् मलाइ भगवान् भन्थ्या ति राक्षस् वहाँ ॥

(पूर्ववत्, श्लो. १८, पृ. ५१)

माथिको पद्यमा पहिलो र दोस्रो दुवै पङ्क्तिको अगाडि 'लम्बा' र 'लंका' भन्ने समध्वनि वर्णहरूको आवृत्ति हुन आएकोले आद्यानुप्रास अलङ्कार प्रयोग भएको पाइन्छ ।

मद्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरणः

मन्त्रीका इ वचन् सुनी खुसि भई ल्याया कपडा पनि
धेरै तेल् घिउमा भिजाइकन त्यो बेह्या पुछ्मा अनि ।

(पूर्ववत्, श्लो. २९, पृ. ५३)

माथिको पद्यमा पहिलो र दोस्रो दुवै पङ्क्तिमा एउटै समध्वनि भएका 'ल्याया' र 'वेह्या' शब्दहरूको प्रयोग भएकोले मद्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरण:

यस्तो गुप्ति क्रिया रहेछ भगवान् किल्ला समान्को गढी
हेच्याँ मन्परि सब् घुमी घुमि तहाँ त्रीकुट् गीरीमा चढी ।
राक्षस्का घर ता गिरी शिखरमै उज्ज्वल् भयाका अति
शीखर्को घरको फरक् त मइले देखीन येकै रति ॥

(पूर्ववत्, श्लो. १२, पृ ५०)

माथिको पद्यमा एउटा पङ्क्तिको अन्तिम अक्षर अर्को पङ्क्तिको अन्तिम अक्षरसँग मिलेकोले अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

स्वभावोक्ति अलङ्कारको उदाहरण:

तेस्तै विर सब् शस्त्रधारि बस्यका शत्रू हटाउँला भनि
एक् लाख् राक्षसको फउज् छ महाराज् दक्षीण द्वार्मा पनि ।
हात्मा ढाल् तरबार् लिई खडिखडा पश्चीम ढोकामहाँ
दश् लाख् फौज बसेर गर्छ निशिदिन् रक्षा पुरीको तहाँ ॥

(पूर्ववत्, श्लो. ९, पृ. ४९)

माथिको पद्यमा रावणको राज्य लङ्गामा रावणका फौजहरू शस्त्रअस्त्रसहित हातमा ढाल, तरबार लिई सुरक्षार्थ बसेका भनेर त्यहाँको यथार्थ चित्रण गरिएकोले स्वभावोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

उपमा अलङ्कारको उदाहरण :

गेरु पर्वतका सिखर् भइँ प्रकाश् रातो छ ज्योती अनि
ताँवाको घर एक कोटि रहेछन् हेच्याँ सबै ती पनि ।

(पूर्ववत्, श्लो. १४, पृ. ५०)

माथिको पद्यमा 'तामाको घर' उपमान, 'गेरु पर्वत' उपमेय, वाचक शब्द 'भैँ' र समान धर्म 'रातो' रहेकोले उपमा अलङ्कार हुन पुगेको छ ।

अतिशयोक्ति अलङ्कारको उदाहरण:

हजूकै त प्रतापले रघुपते पत्थर्, पनी सब् गल्या ।

(पूर्ववत्, श्लो. ३१, पृ. ५४)

माथिको पद्यमा उपमान रामलाई बढाई-चढाई गरी रामको प्रतापले पत्थर गल्यो भनेकाले अतिशयोक्ति अलङ्कार प्रयोग भएको छ ।

(ट) निष्कर्ष

वैयाकरण नेपालको प्रस्तुत 'लङ्कावर्णन' काव्य अलौकिक विषयमा लेखिएको कृति हो । यस कृतिको स्रोतविन्दु भने वाल्मीकीय रामायण नै भएको देखिन्छ । यो काव्य कहिले रचिएको हो भनेर ठ्याक्कै भन्न मिल्ने तिथिमिति फेला पर्न सकेको छैन । स्थूल आख्यानान्तरमा यो काव्य रचिएको छ । यस काव्यमा हनुमानले रामसँग लङ्काको बारेमा व्यापक वर्णन गरेको पाइन्छ । यसमा प्रयुक्त विषयवस्तुका आधारमा यसको शीर्षक सार्थक नै देखिन्छ । लम्बाइका दृष्टिकोणले हेर्दा यो काव्य पैंतीस वटा श्लोकमा रचित छ । त्यसैले यसलाई लघुकाव्यको कोटिमा राख्न सकिन्छ । कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति कथनढाँचामा संरचित यस काव्यमा शार्दूलविक्रीडित छन्दको सफल प्रयोग पाइन्छ, भने वसन्ततिलका छन्दको समेत आंशिक प्रयोग पाइन्छ । विभिन्न स्रोतका भाषाका शब्दहरूको प्रयोग भए तापनि समग्रमा यस काव्यको भाषा सरल, सहज र सम्प्रेष्य छ । कथ्यरूपको समेत अधिक प्रयोग यस काव्यमा पाइन्छ । अनेकौँ रस तथा अलङ्कारको प्रयोगले गर्दा यो काव्य भन् हृदयसवेद्य बन्न पुगेको पाइन्छ । कोमल र ललित पदपदावलीहरूको प्रयोगले यो काव्य श्रुतिमधुरताको उत्कर्षतातिर लम्केको पाइन्छ । रावणको राज्य लङ्काको बारेमा विस्तृत वर्णन गर्नु नै यस काव्यको मुख्य विशेषता हो भन्न सकिन्छ ।

४.१.६ 'टक्सारवर्णन' काव्यको विवेचना

(क) परिचय

वैयाकरण नेपालको कवितायात्राको अन्तिम चरण मानिएको शैथिल्यावस्थाको अर्को कृति हो - 'टक्सारवर्णन' । यस कृतिको रचनाकालको त के कुरा आजसम्म यसको लिखित प्रतिसमेत पाउन सकिएको छैन । सम्पादक ज्ञानमणि नेपालले अरूको मुखबाट सुनेकै आधारमा भनेर यस कृतिको केही श्लोक आफ्नो सम्पादित कृति 'पुराना कविता' (२०१८) मा सङ्कलन गरेका छन् ।

यस कृतिको सम्पादन गर्ने क्रममा सम्पादक ज्ञानमणि नेपालको भनाइ यस्तो रहेको छ- "सात- आठ वर्ष अधिसम्म पनि टक्सारवर्णनका सिलोक कण्ठै पढ्ने मानिस पाइँदैं थिए । विवाहको जग्गेमा, अन्त प्रसङ्गमा अरू सिलोकका साथै यो मुखजावत पढेको सुनिँदैं थियो । बिस्तार-बिस्तार यी श्लोकहरू आफ्ना गलामै मिलाई लिइराखेका ती विज्ञपुरुष पनि सिद्धिदैं गइसकेछन्; सारेका लेखोट पनि सिलोकेका हाताहात हुँदैं सदैँ गएर कतै लुकिरहेका छन् वा सकिए भन्न सकिँदैन । यो 'टक्सारवर्णन' मुखाग्रे भन्नेमा सित्केल विर्तावासी मु. विष्णुप्रसाद नेपाल र मेटेलीबजार (भारत) वासी धनबहादुर नेपाली दुई पुरुषमात्र शेष रहेकामा पनि ज्यादैँ वृद्ध हुँदा उनीहरूको पनि पढे-जानेको कुरा विस्मृतिको खाडलमा गाडिसकेको रहेछ; उधिन्दा बल्लतल्ल उनीहरूका गलाबाट

टुक्राटाक्री छेस्का मात्र निकाल्न सकियो, सगल्टी यति चार ओटा श्लोक मात्र निकलेका हुन् ।”^{२३}

टक्सार भोजपुर जिल्लाको रमाइलो ठाउँ हो । यस कृतिमार्फत् कविले टक्सार-बजारको विस्तृत परिचय दिन खोजेको पाइन्छ । चतुर्मासामा पुराण भन्न बाँडागाउँमा बसेको बेलामा कवि वैयाकरणले यो कविताको रचना गरेको देखिन्छ ।^{२४} प्राप्त श्लोकअनुसार यस काव्यमार्फत् कविले टक्सारको कलाकृति र प्राकृतिक परिवेशसहित अर्थ-व्यवस्थाको व्यापक चर्चा गर्न खोजेकोले यो काव्य केही लामै रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

(ख) विषयवस्तु

वैयाकरण नेपालद्वारा रचित प्रस्तुत ‘टक्सारवर्णन’ काव्य मौलिक विषयवस्तुमा रचिएको काव्य हो । यस काव्यको पूर्ण अंश प्राप्त नभएकोले यसको विषयवस्तुबारे पूर्ण व्याख्या गर्न भने सकिन्न । प्राप्त केही श्लोकअनुसार यसको विषयवस्तु भोजपुर जिल्लाको रमणीय स्थल टक्सारबजारको परिचय र विशेषता दिनु रहेको देखिन्छ । टक्सारलाई बाँडा गाउँ पनि भन्ने गरिन्छ । यसको विषयवस्तुअनुसार वि.सं. १८७२ मा श्रीमहाराजले त्यहाँ टक्सार भन्ने अड्डा बसाएका थिए । टक्सार बसाएपछि अनेकौं व्यापारी-महाजनहरू व्यापार गर्न भनी त्यस ठाउँमा आए । बाटोको दोहोरा पसल खोल्ने गरी त्यहाँ सबैले घर बनाए । देश-विदेशका सामान ल्याई त्यस बजारबाट बेचबिखन गर्न थाले । त्यहाँका मानिसहरू अति राम्रा भाँडा बनाउने सिपालु कालिगड थिए । कतिले काँसको, कतिले ढलोटको त कतिले रड-रडका बुट्टा जोड्ने काम गर्दथे । त्यहाँ बनाइएका धारा, पाटी र धर्मशाला नारायणहिटीकै जस्ता देखिन्थे भन्ने रहेको छ । प्राप्त सम्पादित श्लोकहरूमध्ये पहिलो श्लोक यसप्रकार छ :

पर्वत्का बिचमा अती तखतको कीरात मध्ये महाँ

बन्याको रमणीय सुन्दर खिकामाछा भन्याको जहाँ ।

लक्ष्मीको तहिं दृष्टि पर्न जव गो बस्नू असल् हो भनी

इच्छा श्रीमहाराजको हुन गयो अड्डा बसाऊँ भनी ॥

(पुराना कविता ‘टक्सारवर्णन’, पृ. ५९)

^{२३} ऐजन्, पृ. ५६ ।

^{२४} ऐजन्, पृ. ५८ ।

(ग) शीर्षकको सार्थकता

प्रस्तुत काव्य 'टक्सारवर्णन' को प्राप्त केही श्लोकहरूको अध्ययन-विश्लेषणबाट हेर्दा यसको शीर्षक विषयवस्तुसँग मिल्न पुगेको पाइन्छ । यस काव्यमा कविले टक्सारको व्यापक परिचय दिन खोजेको सङ्केत पाइन्छ । त्यसैले यसको शीर्षक विषयवस्तुअनुसार सार्थक हुन सक्ने देखिन्छ । यस शीर्षकीय शब्दको प्रयोग श्लोकमा पनि भएको पाइन्छ । नमुनाका लागि :

विक्रम संवत्का अठार सयको साल भो बहत्तर जहाँ

पैसा काट्न भनेर श्रीनृपतिले टक्सार बनाया तहाँ ।

टक्सार बन्न गयो जसै त बनियाँ आया अनेक् फेर अरू

बेपार गर्न भनी रकम्-रकमका आया महाजन्हरू ॥ (पूर्ववत्, पृ. ५९)

(घ) संरचना

प्रस्तुत काव्य 'टक्सारवर्णन' को पाण्डुलिपि नै फेला पार्न नसकिएकाले यसको पूर्ण संरचना कस्तो थियो भन्नेबारे यसै भन्न सकिन्न तर अरूले भनेका भरमा प्राप्त आंशिक श्लोकहरूको अध्ययन गर्दा र कविले लिएको विषयवस्तुलाई हेर्दा यसको संरचना लामै रहेछ कि भन्न भने सकिन्छ ।

प्रस्तुत काव्यको पाँच वटा श्लोकमात्र अरूले भनेको आधारमा सम्पादक ज्ञानमणि नेपालले 'पुराना कविता' (२०१८) मा सङ्कलन गरेका छन् । उक्त श्लोकहरूलाई हेर्दा यो काव्य टक्सार स्थानविशेषको वर्णन गरी रचना गर्न लागिएको देखिन्छ । प्राप्त श्लोकहरूको लयढाँचालाई हेर्दा यो काव्य पनि शार्दूलविक्रीडित छन्दमा नै रचिएको पाइन्छ ।

(ङ) भाषाशैली

प्रस्तुत कृतिको पाण्डुलिपि फेला नपरेकाले यसको पूर्ण अध्ययन गर्न भने सकिँदैन । प्राप्त श्लोकहरूको अध्ययनबाट हेर्दा यसको भाषाशैली सरल र सहज रहेको देखिन्छ । अरूले कण्ठस्थ गरी सुनाएका ५ वटा श्लोकमा पनि विभिन्न स्रोतका र कथ्य-रूपको भाषा प्रयोग भएको देखिन्छ । तिनीहरूको नमुना निम्नप्रकार छ:

१. तत्सम शब्द: इच्छा, टक्सार, महाजन्, पर्वत, महाराज, अड्डा आदि ।

२. आगन्तुक शब्द :

फारसी : तखत, खुसि, दोकान, बजार, कालिगड, दुरुस्त आदि ।

अरबी : असल, बयान आदि ।

पोर्तुगली: पैसा आदि ।

३. कथ्य रूप :

गो ? गयो

गरन्या ? गर्ने

आया ? आएको

तेस्को ? त्यसको

प्राप्त श्लोकअनुसार यस काव्यको भाषा सरल, सहज, बोध्य भएको र विषयवस्तु वर्णनात्मक शैलीमा अधि बढेको देखिन्छ ।

(च) कथनपद्धति

प्राप्त श्लोकहरूको आधारमा प्रस्तुत काव्यको कथनपद्धतिलाई औल्याउँदा यो काव्य कविप्रौढोक्ति कथनढाँचामा अगाडि बढ्न खोजेको देखिन्छ । यस काव्यमा कविले टक्सारबजारको परिचय आफ्नै कथनढाँचामा दिन खोजेको देखिन्छ । प्राप्त श्लोकहरूमध्ये एक श्लोकमा कविकथनपद्धति यसरी देखाउन सकिन्छ:

बनाया सबले तहाँ खुसि भई घर् धेर एक लड् गरी

गल्ली माभमहाँ अगल्-बगलमा दोकान् दोहोरा धरी ।

देश्-देशको चिज ल्याइ विक्रि गरन्या सारा बजारैमहाँ

भाँडा-वर्तनमा सिपालु अति बेस् धेर् कालिगड छन् तहाँ ॥

(पूर्ववत्, पृ. ५९-६०)

(छ) केन्द्रीय कथ्य

प्रस्तुत काव्यको पूर्णरूप फेला पार्न नसकिएकोले यस काव्यको केन्द्रीय विचार वा उद्देश्य के थियो भन्नेबारे यसै भन्न सकिन्न तर प्राप्त केही श्लोकका आधारमा अनुमान गर्दा यस काव्यको मुख्य उद्देश्य भोजपुरको रमणीय स्थल टक्सारबजारको पूर्ण परिचय दिनु, त्यहाँको प्राकृतिक रमणीयता, कलाकृति, रहनसहन, रितिस्थितिका बारेमा जानकारी दिनु, तत्कालीन समयमा त्यहाँबाट हुने गरेको सरकारी आर्थिक कारोबार, व्यापार-व्यवसाय र उद्योगधन्दाका बारेमा जानकारी दिनु भन्ने रहेको बुझिन्छ ।

(ज) अलङ्कार

अलङ्कार काव्यको गहना हो । यसले काव्यलाई सौन्दर्य प्रदान गर्दछ । प्रस्तुत 'टक्सारवर्णन' काव्यमा पनि विभिन्न अलङ्कार प्रयोग हुन पुगेको थियो कि भन्ने

अनुमानसम्म गर्न सकिन्छ । प्राप्त पाँचवटा श्लोकमा पनि केही अलङ्कारहरूको प्रयोग हुन पुगेको देखिन्छ । तिनका नमुना यसप्रकार छन् :

मद्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरण:

सत्तल् बन्न गयो उसै बगलमा आएर जात्रुहरू

बस्छन् खूसि भएर तेस् सतलमा तेस्को बयान् क्या गरुँ ॥ (पूर्ववत्, पृ. ६०)

माथिको पद्यमा पहिलो र दोस्रो दुवै पङ्क्तिमा एउटै समध्वनि भएका 'बगलमा' र 'सतलमा' जस्ता शब्दहरूको प्रयोग भएकोले मद्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरण:

विक्रम् सम्वतका अठार सयको साल् भो बहत्तर जहाँ

पैसा काट्नु भनेर श्रीनृपतिले टक्सार बनाया तहाँ ।

टक्सार बन्न गयो जसै त बनियाँ आया अनेक् फेरू अरू

बेपार् गर्न भनी रकम्-रकमका आया महाजनहरू ॥ (पूर्ववत्, पृ. ५९)

माथिको पद्यमा एउटा पङ्क्तिको अन्तिम अक्षर अर्को पङ्क्तिको अन्तिम अक्षरसँग मिलेकोले अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

वृत्यनुप्रास अलङ्कारको उदाहरण:

काँसो पित्तल धेरू कमाइ घर-घरू भाँडा हजारौँ धरी

टङ् टङ् टङ् टङ् शब्द हुन्छ दिन-दिन् सारा बजारै भरी ॥ (पूर्ववत्, पृ. ६०)

माथिको पद्यमा एउटै वर्ण 'टङ्' को अनेक पटक आवृत्ति भएकोले वृत्यनुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

वीप्सा अलङ्कारको उदाहरण:

काँसो पित्तल धेरू-कमाइ घर-घरू भाँडा हजारौँ धरी

टङ् टङ् टङ् टङ् शब्द हुन्छ दिन-दिन् सारा बजारै भरी ॥ (पूर्ववत्, पृ. ६०)

माथिको पद्यमा 'टङ्', 'टङ्' भन्ने शब्द दोहोरिँदा आश्चर्यजनक र भावमा आकर्षकता बोध भएको हुँदा वीप्सा अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

(झ) निष्कर्ष

वैयाकरण नेपालको प्रस्तुत 'टक्सारवर्णन' काव्य मौलिक विषयमा आधारित रहेको देखिन्छ । यस काव्यको पाण्डुलिपि प्राप्त हुन सकेको छैन । अरूले भनेकै भरमा मात्र पाँचवटा श्लोक सङ्कलनमा आएका छन् । यो काव्यको रचनाकाल पनि एकीन गर्न सकिएको छैन । कवि चतुर्मासमा पुराण भन्न बाँडागाउँ जाँदा यो काव्य रचना गरेका हुन् कि भन्ने अनुमान मात्र गर्न सकिन्छ । यो काव्यमा कति श्लोक थिए त्यो पनि यसै भन्न सकिने अवस्थामा छैन । प्राप्त श्लोकअनुसार उक्त काव्य बाँडागाउँ वा टक्सारबजारको वर्णनमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ । यस काव्यको उद्देश्य विभिन्न क्षेत्रबाट टक्सारबजारको परिचय दिनु र तत्कालीन अर्थव्यवस्थाको समेत जानकारी दिनु रहेको बुझिन्छ ।

यस काव्यलाई प्राप्त श्लोकअनुसार अध्ययन गर्दा शीर्षक औधी सार्थक रहेको देखिन्छ । पाइएका पाँचै श्लोकहरू शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचिएका पाइन्छन् । यस काव्यमा पनि कविको अन्य काव्यमा जस्तै विभिन्न स्रोतका शब्दहरूको प्रयोग हुन आएको स्वतः अनुमान गर्न सकिन्छ । यो काव्य वर्णनात्मक शैली अझाली कविप्रौढोक्ति ढाँचामा रचिएको पाइन्छ । यसका प्राप्त श्लोकहरूमा उल्लेख्य रस भेटिदैन तर विभिन्न अलङ्कारको प्रयोग भने अवश्य पाइन्छ । यस काव्यको पाण्डुलिपि नभेटिनु हामी र हाम्रो साहित्य भण्डारको दुर्भाग्यपूर्ण कुरा हो भन्न सकिन्छ ।

४.१.७ वैयाकरण नेपालका प्राप्त कूट श्लोकहरूको विवेचना

(क) परिचय

वैयाकरण नेपालले साहित्यिक यात्राका क्रममा काव्यात्मक ग्रन्थबाहेक फुटकर कविताहरूको समेत रचना गरेको पाइन्छ । उनका फुटकर रचना पनि सङ्ग्रहको अभावमा हराउन पुगेको देखिन्छ । फुटकर कवितामा मुख्य गरेर उनले कूट श्लोकको रचना गरेको पाइन्छ । यस्ता कूट श्लोक नियमितरूपले नलेखिएका हुनाले फुटकर कागतको सुरक्षा नभएबाट पनि यिनका लेखोट चाहिँ प्राप्त हुन सकेका छैनन् ।^{२५}

वैयाकरण नेपालका प्राप्त केही कूट श्लोकलाई सम्पादक ज्ञानमणि नेपालले 'पुराना कविता' (२०१८) मा सङ्कलन गरेका छन् । यसबारेमा सम्पादकको भनाइ यस्तो छ: "कविसँग सम्बन्ध भएका मानिसका मुखबाट सुनेकै भरमा यी कूट श्लोकको सङ्ग्रह गर्नु परिरहेछ, यिनमा धेरैजसो मैले पिताजीकै मुखबाट सुनेको हुँ, अरू कविसँग सम्बद्ध सज्जनको मुखबाट सुनेकै भरमा अहिले यति सङ्ग्रह गरेको छु ।"^{२६}

^{२५} ऐजन, पृ. ३० ।

^{२६} ऐजन, पृ. ३० ।

यसरी वैयाकरणका कैयौँ रचनाहरू संरक्षणको अभावमा यत्रतत्र छरिएको पुष्टि हुन्छ ।

(ख) विषयवस्तु

वैयाकरण नेपालद्वारा रचित केही प्राप्त कूट श्लोकमा उनले अनेक विषयवस्तुलाई उठाएको पाइन्छ । यस्ता फुटकर रचनामा उनले नैतिक ज्ञान, व्यावहारिक ज्ञान र शृङ्गारिक भावलाई प्रदर्शन गरेका छन् । यसको एउटा उदाहरणः

कुन् तीर्थे छ पवित्र मुक्ति सबको, कुन् हुन् उमाका पति
पुष्पेको बढिया छ क्या, शतकृतू गर्न्या कउन् भूपति ॥

(पुराना कविता, 'कूट श्लोक', पृ. ३०)

(ग) शीर्षक

वैयाकरण नेपालका फुटकर रचनाहरूको पाण्डुलिपि फेला पार्न सकिएको छैन । उनका कैयौँ रचनाहरू संरक्षण गर्न नसकेर हराएको कुरा पुष्टि गर्न सकिन्छ । उनको यहाँ उल्लिखित फुटकर कविताको पनि मूल लेखोट प्रति प्राप्त गर्न नसकिएकोले यहाँ सङ्कलित श्लोकलाई एउटै कविता भित्रको संरचना मान्न सकिन्न । अरूबाट सुनेकै भरमा केही श्लोकहरू सङ्कलन गरेकाले यसको शीर्षकसमेत पत्ता लगाउन सकिएको छैन ।

(घ) संरचना

वैयाकरण नेपालका फुटकर कविताका केही श्लोकहरू मात्र फेला पार्न सकिएको छ । ती श्लोकहरू पनि कसैका मुखबाट भनिएका हुन् भन्ने ज्ञानमणि नेपालको भनाइ रहेको छ । त्यस्ता फुटकर ९ वटा श्लोकलाई ज्ञानमणि नेपालले 'पुराना कविता' (२०१८) मा सङ्कलन गरेका छन् । प्राप्त श्लोकहरूमध्ये कुनै शार्दूलविक्रीडित कुनै इन्द्रवज्रा र कुनै वसन्ततिलका छन्दमा रचिएका छन् । प्राप्त श्लोकमध्ये इन्द्रवज्रा र वसन्ततिलका छन्दमा १/१ श्लोकमात्र रहेका छन् ।

(ङ) भाषाशैली

वैयाकरण नेपालको प्राप्त केही फुटकर कविताका श्लोकहरूको अवलोकन गर्दा उनले सरल र सहज प्रकारको भाषाशैलीको प्रयोग गरेको देखिन्छ । उनका फुटकर

रचनाका श्लोकहरूमा पनि विभिन्न स्रोतका भाषा प्रयोग भएको पाइन्छ । तिनका केही नमुना:

१. तत्सम शब्द:

ललाट, हत्या, कङ्काल, पर्वत, मृत्यु, आराम आदि ।

२. आगन्तुक शब्द:

अरबी: असल, बखत, सर्वत आदि ।

नेवारी: पसल आदि ।

पोर्तगाली: तमाखु आदि ।

मैथिली: जन आदि ।

३. कथ्य रूप:

गोरस्को ? गोरसको

मिस्याको ? मिसाएको

शरीर्मा ? शरीरमा

(च) रस

रस काव्यको अनिवार्य तत्व हो । यसले पाठकको मनमा आनन्दको भाव पैदा गर्छ । वैयाकरण नेपालको प्राप्त केही फुटकर कविताका श्लोकहरूमा पनि केही रसको उपस्थिति हुन आएको देखिन्छ । त्यसको उदाहरण यस प्रकार छ:

शृङ्गार रसको उदाहरण:

शोभा क्या छ, स्त्रिका त छाति बिचमा श्रेष्ठ शरीर्मा छ, क्या

गोरस्को पनि सार क्या छ, सबलाइ त्यो वैरिले भन्छ, क्या ।

गाईका पदको त नाम कुन हो छोराले कुन् काम् गर

हे प्यारी : उठ भट्ट, यै बखतमा हाँसी तमाखू भर ॥ (पूर्ववत्, पृ. ३१)

माथिको पद्यमा नारीको सौन्दर्ययुक्त अङ्गप्रत्यङ्गको वर्णन गरिएकोले शृङ्गार रसको उद्घाटन हुन पुगेको देखिन्छ ।

(छ) अलङ्कार

अलङ्कार काव्यको गहना हो । यसले काव्यलाई सुन्दर बनाउँछ । वैयाकरण नेपालको फुटकर कविताको प्राप्त श्लोकमा पनि केही अलङ्कारको प्रयोग हुन आएको देखिन्छ । तिनीहरूको नमुना यसप्रकार छः

आद्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरणः

क्या भन्छन् मदिसे तुसार कन, कुन् राम्रो कमल् चोरलाइ

क्या धार्छन्, नृपले गवाहि जनलाइ, क्या ठोकनू गोठलाइ ॥ (पूर्ववत्, पृ. ३२)

माथिको पद्यमा पहिलो र दोस्रो दुवै पङ्क्तिको अगाडि 'क्या भन्छन्' र 'क्या धार्छन्' भन्ने समध्वनि वर्णहरू आएकोले आद्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

मद्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरण :

सर्वत् खान दिंदा कसो गरुँ भनिन् दुइका पछीको कउन्

वस्त्रैमा बढिया कउन् छ त भनिन् क्या वैरको भो भनिन् ॥ (पूर्ववत्, पृ. ३१)

माथिको पद्यमा पहिलो र दोस्रो दुवै पङ्क्तिका बीचमा 'भनिन्' भन्ने समध्वनिको प्रयोग भई विश्राम हुन पुगेकोले मद्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरणः

कुन् तीर्थै छ पवित्र मुक्ति सबको, कुन् हुन् उमाका पति

पुष्पैको बढिया छ क्या शतकतू गर्न्या कउन् भूपति ।

पितृदण्ड उतारन्या स्थल छ कुन् क्षत्रीयको कुन् गति

यो प्रश्नोत्तर आद्य वर्ण पदले जो हुन्छ सो लेउ मति ॥ (पूर्ववत्, पृ. ३०)

माथिको पद्यमा एउटा पङ्क्तिको अन्तिम अक्षर अर्को पङ्क्तिको अन्तिम अक्षरसँग मिलेकोले यहाँ अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

(ज) वैयाकरण नेपालका प्राप्त अन्य केही कूट श्लोकहरू

ज्ञानमणि नेपालद्वारा सम्पादित 'पुराना कविता' (२०१८) मा सङ्कलित वैयाकरण नेपालका अन्य केही कूट श्लोकहरू यसप्रकार छन् :

क्या ल्याउँछन् बनियाँ, महेश हतियार कुन्, क्या विचारी भनुन्,

मुर्दा खान्छ कउन् त तोरि मिचन्या कुन्लाइ सबै भन्दछन् ।

गोराले सब भन्छ कुन् शबदले, कुन् रीत चल्ल्या पसल,
 आलू खानु हुँदैन खालि बढिया मासू मिस्याको असल ।
 खानू छन् कउन्, प्रकाश कुन हो, कुन् सूर्यको नाम् लिइन्,
 कर् लागदा हुँदि क्या गरिन् साँगिनिले छाती उघारी दिइन् ।
 कुन् वस्त्र छ स्त्रिलाइ नभै त नहुने, नगर्नु कुन् कर्म हो,
 शोभा क्या छ स्त्रिका ललाट तटमा, हत्या कसोरी भयो ।
 सब्ले त्यागि नशक्नु क्या छ नरमा, नुन् बेचनु क्या गरी,
 कम्ती दिन्न कदापि हे साँगिनि हो साचो छ माना भरी ।
 बृक्षमा जलन्या कउन्, द्विजपति क्या धार्दछन् ती कला,
 लौ आगो फुक नानि वेस् गरि तिमी पानी सुकी सल्कला ।
 पुस्मा पछि बिहान के घरि घरी, चोर् लागदा गर्नु के,
 राजाको बढिया कमाइ कुन हो, सुन् सुत् मिली बन्छ के ।
 अंग्रेजी पढि मान हुन्छ कसरी, कंगाल भई के गरोस्,
 क्या भन्छन् प्रिय मित्रका घर गए ओ हो यता पाल्नुहोस् ।
 लङ्गापतीको पनि मध्य अक्षर, पर्वत् पतीको लिनु आदि अक्षर,
 नखशत्रुको अक्षर अन्त्य लीनु, सो चिज् यहाँ भट्ट पठाइ दीनु ।
 आराम् रहेछ तर मृत्यु हुन्या बुझीयो,
 पेट्मा असल विष दिया अउषध् उ थियो ।
 खोजी बुझी धरि दिया वचला असल त्यो,
 मुखै भई नबुझि खाइ लिया मरोस् त्यो ।

(पुराना कविता, 'कूट श्लोक', पृ. ३०-३३)

(भ) निष्कर्ष

माध्यमिककालीन नेपाली साहित्यका कवि वैयाकरण नेपालले पुस्तकाकार
 ग्रन्थबाहेक फुटकर रचना पनि रचेको पाइन्छ । कूट श्लोकको रचना गरी उनले नौलो
 प्रयोगसमेत गरेको पाइन्छ । उनका फुटकर रचनाहरू भने प्राप्त गर्न सकिएको छैन ।
 उनका फुटकर कविताहरू के-कति मात्रामा थिए त्यो पनि यकीन गर्न सकिदैन ।
 ज्ञानमणि नेपालद्वारा सङ्कलित उक्त श्लोकहरूलाई हेर्दा उनका फुटकर रचनामा

विविध विषयलाई समेटेको पाइन्छ । उक्त श्लोकहरूको अध्ययन गर्दा उनले आफ्ना फुटकर कवितामा विभिन्न छन्द, रस र अलङ्कारको समेत प्रयोग गर्न पुगेको कुरा प्रमाणित गर्न सकिन्छ । सरल र सहज शैलीमा तत्सम र आगन्तुक शब्दको प्रयोग उनका प्राप्त श्लोकहरूमा रहेको पाइन्छ । उनका फुटकर कविताको पाण्डुलिपि नभेटिएकोले खोज अनुसन्धान कार्यमा अप्ठ्यारो भने पक्कै भएको पाइन्छ । उनका यस्ता लुप्त रचनाहरूको बारेमा खोजी गर्नु निकै चासोको विषय देखिन्छ ।

४.२ वैयाकरण नेपालका काव्यगत प्रवृत्ति

वैयाकरण नेपाल माध्यमिककालीन नेपाली कवितासाहित्यको भक्तिधाराका कवि हुन् । भक्तिधाराको मुख्य प्रभाव प्राथमिक कालमा भए पनि यसले माध्यमिककालमा समेत गौणरूपमा निरन्तरता पाउँदै आएको देखिन्छ । भक्तिधाराअन्तर्गत पनि वैयाकरण नेपाल रामभक्तिधाराका कविमध्ये एक हुन् । उनले प्राथमिककालीन अनुवादपरम्परालाई निरन्तरता दिँदै केही मौलिक कृतिहरूको समेत रचना गरेका छन् ।

वैयाकरण नेपालले आफ्नो साहित्यरूपी कलम मूलतः कविता विधामा नै दौडाएको पाइन्छ । साहित्यमा व्यक्तिविशेषको प्रवृत्ति केलाउँदा मुख्यतः उसको विषयवस्तुगत र शैलीगत प्रवृत्तिलाई औँल्याउनुपर्ने हुन्छ । यिनै दुई प्रवृत्तिभित्र नै उसको सम्पूर्ण सचित्र वर्णन पाउन सकिन्छ । त्यसकारण यिनै दुई प्रवृत्तिअन्तर्गत रहेर कवि वैयाकरण नेपालको काव्यगत प्रवृत्तिलाई प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त देखिन आउँछ । यी यसप्रकार छन्:

(क) विषयवस्तुगत प्रवृत्ति

कुनै पनि साहित्यिक रचनाको मुख्य धरातल भनेको उक्त कृतिमा प्रयुक्त विषयवस्तु हो । कस्तो विषयवस्तुलाई कुन धरातलमा उभिएर कवि वा रचनाकारले काव्यमा उद्घाटन गरेको छ भन्ने कुरा उक्त कविको विषयवस्तुगत प्रवृत्तिको मुख्य पक्ष हो । कसैले विषयवस्तुलाई ठोसरूपमा राखेर कविता लेख्न आरम्भ गर्दछन्” भने कसैले भावना र संवेगलाई व्यक्त गर्न वैशिष्ट्य अनुकूलको वस्तु प्रदान गर्दछन् अनि कतिपय सन्दर्भमा प्रस्तुति लयको झङ्कारलाई केन्द्र मानेर शिल्प र सौन्दर्य पुष्टिका निमित्त विषयको खोजी गर्दछन् । त्यसकारण कविता विषयका केन्द्रबाट सम्वेग वा भावका केन्द्रबाट र लयात्मक प्रस्तुतिका केन्द्रबाट पनि आरम्भ हुन्छ, ^{१७} कवि वा रचनाकारले आफ्ना कृतिमा जीवन र जगत्का विविध पक्षलाई उद्घाटन गरेर

^{१७} राजेन्द्र सुवेदी, सिर्जनात्मक लेखन: सिद्धान्त र विश्लेषण (काठमाडौं: पाठ्यसामग्री पसल, २०५७, पृ. २७) ।

पाठकलाई आस्वाद्य गराउन चाहन्छ । यिनै विविध प्रवृत्तिहरूमध्ये वैयाकरण नेपालका विषयवस्तुगत प्रवृत्तिहरू यसप्रकार छन्:

(अ) धार्मिक/पौराणिक विषयवस्तु

वैयाकरण नेपालले मूलतः धार्मिक विषयवस्तुलाई आफ्नो काव्यरचनाको वर्ण्य विषय बनाएको देखिन्छ । उनी ब्राह्मण परिवारका र त्यसमा पनि पूर्खाहरू धार्मिक आस्थामा कट्टर भएको हुनाले यिनले सानैदेखि धर्मकर्मप्रति चासो राखेको पाइन्छ । उनले स्वदेश तथा विदेशमा रहेका विभिन्न धार्मिक तीर्थस्थलहरूको दर्शनभ्रमण गरेकाले उनका काव्यमा धार्मिक विषयवस्तुको छाप टड्कारो रूपमा परेको देखिन्छ । उनी आफ्ना कविताकृतिमार्फत् मानिसमा आध्यात्मिक एवम् धार्मिक भावनाको विस्तार गरेर धर्मप्रति अटुट आस्था र श्रद्धाको भावना जागृत गराउन चाहन्छन् । उनका 'किष्किन्धाकाण्ड', 'लङ्कावर्णन' र 'पुण्यशिक्षा' जस्ता कृतिमा धार्मिक विषय नै प्रबल रहेको पाइन्छ । यसरी धार्मिक विषयवस्तु व्याप्त हुनु नै वैयाकरण नेपालको काव्यगत मूल प्रवृत्ति हो ।

(आ) सामाजिक छाया/युगीन परिवेश

वैयाकरण नेपालका काव्यकृतिमा सामाजिक विषयवस्तुको छाप/वर्णनसमेत भेट्न सकिन्छ । मानिस सामाजिक प्राणी भएको नाताले समाजका विभिन्न पक्षहरूले उसलाई प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा प्रभाव पारेकै हुन्छ । उनको रचनाको मूल आधार धार्मिक विषय भए पनि उनले सामाजिक सन्दर्भलाई पनि आफ्नो काव्यभित्र समेट्न पुगेका छन् । छिटपुटरूपमा उनका सम्पूर्ण कृतिमा सामाजिकताको झलक भेटिए तापनि मूलतः 'अश्वलक्षण' (शालिहोत्र) र 'तर्कारीकल्प' सामाजिक विषयवस्तुमा रचिएका कृति हुन् । प्रस्तुत 'अश्वलक्षण' मा उनले तत्कालीन समाजको घोडा पाल्ने चलनलाई उद्घाटन गरेका छन् भने 'तर्कारीकल्प' मा विभिन्न किसिमका तरकारीहरूलाई पकाउने विधिको बारेमा उल्लेख गरेका छन् । उनका अन्य रचना 'किष्किन्धाकाण्ड' र 'लङ्कावर्णन' मा चाहिँ पौराणिककालको समाजचित्रण उद्घाटित हुन पुगेको पाइन्छ ।

(इ) नैतिकताको सन्देश

वैयाकरण नेपालले आफ्ना कृतिमा धार्मिक, पौराणिक र सामाजिक विषयवस्तुका माध्यमबाट पाठकमा नैतिकताको सन्देश दिन खोजेका छन् । यस्तो नैतिक सन्देश उनका कृतिमा कुनैमा प्रत्यक्ष रूपमा पाइन्छ भने कुनैमा परोक्ष रूपमा पाइन्छ । विशेषतः धार्मिक विषयवस्तुप्रति उन्मुख भएर पनि नैतिक सन्देश दिनु उनको काव्यगत विशेषता हो । आदर्श चरित्र, उच्च विचार र ईश्वरभक्तिको भावना उनका

काव्यका वैचारिक पक्ष हुन् । उनका 'किष्किन्धाकाण्ड', 'लङ्कावर्णन' र 'पुण्यशिक्षा' जस्ता काव्यकृतिमा नैतिकताको सन्देश पाइन्छ ।

(ई) आध्यात्मिक भाव

वैयाकरण नेपाल भक्तिधारासँग सम्बद्ध कवि हुन् । भक्तिधारामा पनि उनी मूलतः रामभक्तिधाराका कवि हुन् । रामको आदर्श चरित्रको गुणगान गाउनु र पाठकलाई रामभक्ति गाथामा प्रवृत्त गराउनु उनका काव्यगत वैशिष्ट्य हुन् । यसबाहेक उनले भगवान् कृष्ण र अर्जुनको सम्वादलाई आधार बनाएर पनि काव्यको रचना गरेका छन् । त्यसैले उनका अधिकांश रचनाहरू आध्यात्मिक भावमा आबद्ध रहेका देखिन्छन् । उनको 'किष्किन्धाकाण्ड' रामायणमा रामभक्तिसम्बन्धी स्तुतिगान पाइन्छ । त्यस्तै उनले अर्को कृति 'पुण्यशिक्षा' मा एकादशी, औंसी र पूर्णिमाको व्रतसम्बन्धी कुराको वर्णन गरेर जनमानसमा आध्यात्मिक चेतना जगाउन खोजेका छन् । यो पनि उनको विषयवस्तुगत प्रवृत्तिको प्रबल पक्ष हो ।

(उ) प्रकृतिचित्रण

वैयाकरण नेपालको काव्यकृतिमा विविध विषयवस्तुका साथसाथै प्रकृतिको समेत चित्रण भएको पाइन्छ । उनले आफ्ना काव्यमा प्रकृतिको सचित्र/जीवन्त वर्णन गरेका छन् । प्रकृतिको वर्णन गर्ने क्रममा कहीं भौगोलिक स्थितिको समेत चित्रण भएको पाइन्छ । उनका सबैजसो काव्यकृतिमा प्रकृतिको स्थूल वा सूक्ष्मरूपमा वर्णन भएको पाइन्छ । उनले काव्यमा आफ्नो जन्मस्थलको समेत सौम्य र रम्य तरिकाले वर्णन गरेका छन् ।

(ऊ) व्यावहारिक ज्ञानसम्बन्धी विषयवस्तु

वैयाकरण नेपालले आफ्ना कतिपय काव्यकृतिको रचना व्यावहारिक ज्ञानसम्बन्धी विषयवस्तुमा गरेका छन् । यसबाट हेर्दा उनी जनमुखी कवि हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट पार्न सकिन्छ । तत्कालीन समयमा यातायातको कठिनाइले गर्दा प्रत्येकले घर-घरमा घोडा पाल्ने चलन रहेको कुरा उनको काव्यबाट पुष्टि हुन्छ । असल घोडा छान्ने उपाय पालनपोषण गर्ने तरिका र उपचारविधिसमेत उल्लेख गरी तत्कालीन जनभावनालाई बुझेर उनले 'अश्वलक्षण' काव्यको नै रचना गरिदिएका छन् । 'अश्वलक्षण' काव्य उनको पशुचिकित्साशास्त्रसम्बन्धी राम्रो उदाहरण हो ।

यसैगरी उनको अर्को काव्य 'तर्कारीकल्प' मा विभिन्न किसिमका तरकारीहरूको परिचयसहित तिनलाई पकाउने अलग-अलग विधिबारे चर्चा गरिएको छ । यो काव्यलाई पाकशिक्षासम्बन्धी उपयुक्त ग्रन्थ मान्न सकिन्छ । यसकारण व्यावहारिक ज्ञानसम्बन्धी विषयवस्तु हुनु उनको काव्यगत प्रवृत्तिको अर्को पक्ष हो ।

(ए) अर्थव्यवस्थासम्बन्धी विषयवस्तु

वैयाकरण नेपालले तत्कालीन राजनीतिक-आर्थिक विषयवस्तुलाई पनि आधार बनाएर काव्यरचना गर्न खोजेको पाइन्छ । यो कुराको पुष्टि उनको केही श्लोकमात्र प्राप्त 'टक्सारवर्णन' नामक काव्यले गर्दछ । यस काव्यमा उनले भोजपुरको टक्सारबजार त्यतिबेलाको समयमा आर्थिक-व्यापारिक केन्द्र थियो भन्ने कुरा उल्लेख गर्न खोजेको पाइन्छ ।

(ऐ) कूट काव्यको रचना

वैयाकरण नेपालले नेपाली जनतालाई ज्ञान हासिल गराउने उद्देश्य लिएर नेपाली साहित्यको सिर्जना गरेका थिए । घुमाउरो र योग्यता जाँचन प्रश्न गरिए भैं लेखिने पद्यलाई संस्कृतमा कूट पद्य भन्दछन् र कूट पद्यको त्यसताक निकै प्रचलन देखिन्छ ।^{१३} उनले कूट काव्यको पनि रचना गरेको पाइन्छ । उनका छरिएर रहेका अवस्थाका केही कूट श्लोकहरू प्राप्त भएका छन् । यसबाट उनले कूट काव्यको समेत रचना गरेका थिए भन्ने कुराको पुष्टि गर्न सकिन्छ । उनको कूट श्लोकलाई उनका समकालीन कविहरू बीच तुलना गर्न सकिन्छ । उनको कूट श्लोकको एक नमुना:

कुन् तीर्थै छ पवित्र मुक्ति सबको, कुन हुन् उमाका पति

पुष्पैको बढिया छ क्या, शतक्रतू गर्न्या कउन् भूपति ।

(ख) शैलीगत प्रवृत्ति

कुनै पनि साहित्यकारको प्रवृत्तिलाई केलाउँदा विषयवस्तुगत र शैलीगत पक्षलाई संगसंगै हेर्नुपर्दछ । अनिमात्र उक्त साहित्यकारप्रति उचित न्याय गरेको ठहर्छ । वैयाकरण नेपालको विषयवस्तुगत मूल प्रवृत्तिका बारेमा माथि चर्चा गरिसकिएको छ । अब यहाँ उनको शैलीगत प्रवृत्तिबारे छोटकरीमा चर्चा गरिन्छ । जुन यसप्रकार छ:

(अ) आख्यानीकरण

वैयाकरण नेपाल प्राथमिककालका विविध भक्तिधारामध्ये रामभक्तिधारामा विशेष रुचि राख्ने माध्यमिककालीन कवि हुन् । यसबाहेक उनले भगवान् कृष्ण र अर्जुनको सम्वादलाई आधार बनाएर पनि काव्यको निर्माण गर्न पुगेका छन् । उनले आफ्नो साहित्यिक यात्राका क्रममा फुटकर रचनादेखि महाकाव्यकोटिका काव्यहरूको रचना गरेका छन् । उनले आख्यानयुक्त र आख्यानविहीन दुवै काव्यकृतिको रचना गरेका छन् । उनका 'किष्किन्धाकाण्ड' रामायण र 'लङ्कावर्णन' आख्यानयुक्त काव्यकृति हुन् भने अन्य काव्यकृतिहरू भिनो आख्यान भएका र आख्यानविहीन काव्य हुन् । भिनो

^{१३} तारानाथ शर्मा, नेपाली साहित्यको इतिहास, चौ.सं., (काठमाडौं: अक्षर प्रकाशन), २०५६, पृ. ४१ ।

आख्यानयुक्त काव्य 'अश्वलक्षण', 'पुण्यशिक्षा' र आख्यानहीन काव्य 'तर्कारीकल्प' को समेत उनले रचना गर्न पुगेका छन् ।

(आ) अलङ्कारको प्रयोग

वैयाकरण नेपालले आफ्ना काव्यकृतिमा विभिन्न अलङ्कारहरूको प्रयोग गरेका छन् । उनले अलङ्कारका दुई भेद शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारमध्ये दुवै किसिमका अलङ्कारको प्रयोग गरेका छन् ।

वैयाकरणले अनुवाद गरेको वाल्मीकीकृत रामायण 'किष्किन्धाकाण्ड' काव्यमा उनले शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको प्रशस्त नमुनाहरूको प्रयोग गरेका छन् । शब्दालङ्कारमा पनि उनले अनुप्रास अलङ्कारको अति सफलतापूर्वक अत्यधिक मात्रामा प्रयोग गरेका छन् । उनका काव्यमा अनुप्रास अलङ्कारको आद्यानुप्रास, मद्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रासमध्ये तीनै रूप पाइए तापनि अन्त्यानुप्रास चाहिँ सबै काव्यमा उल्लेख्य ढङ्गले प्रस्तुत भएको पाइन्छ । अर्थालङ्कारहरूमध्ये उनले उपमा, रूपक, अतिशयोक्ति, उत्प्रेक्षा, स्वभावोक्ति, सन्देह, स्मरण, वीप्सा आदिको प्रयोग गरेका छन् । यसबाट हेर्दा उनका काव्यमा आलङ्कारिक उक्तिको उल्लेख्य प्रयोग भएको पाइन्छ । यसबाहेक उनका काव्यमा लोकविम्ब र शास्त्रीय विम्बको समेत प्रयोग भएको पाइन्छ ।

(इ) रस, छन्द वा लय

रस कुनै अनुभूति र संवेदनाबाट उत्पन्न हुन्छ र आनन्दको रूपमा आस्वाद्य हुन्छ । लौकिक वा सांसारिक अनुभूतिबाट उत्पन्न हुने हुनाले यो ब्रह्मभन्दा भिन्न अवश्य हुन्छ । रस आह्लादको प्रतीक हो ।^{२९} रस काव्यको आत्मा हो । कवि वैयाकरण नेपालले आफ्ना काव्यकृतिमा अनेकौँ रसहरूको उपस्थिति गराएका छन् । उनका काव्यमा साहित्यका नवरसकै उपस्थिति भएको पाइन्छ । उनका काव्यमा प्रयुक्त रसहरूमध्ये मुख्यतः शृङ्गार, करुण, वीर, वीभत्स, अद्भुत, रौद्र र शान्त आदि पर्दछन् । कुनै काव्यमा एउटा रस परिपाक अवस्थामा पुगेको पाइन्छ भने कुनै काव्यमा मिश्रित रसको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त उनका 'अश्वलक्षण' र 'तर्कारीकल्प' नामक काव्य पढ्दा पाठकलाई आनन्द प्रदान गरी मन बहलाउने खालको भए तापनि यी काव्यमा उल्लेख्य रसको भने प्रयोग भएको पाइँदैन ।

सामान्यतः पद्य, छन्द वा लय भन्नु एउटै हो ।^{३०} वैयाकरण नेपालले आफ्ना सबै काव्यकृतिमा वार्णिक छन्दको प्रयोग गरेका छन् । वार्णिक छन्दको पनि विविध छन्दप्रयोग उनका काव्यमा पाइन्छ । उनका काव्यमा प्रयोग भएका वार्णिक

^{२९} केशवप्रसाद उपाध्याय, *पूर्वीय साहित्यसिद्धान्त*, चौ.सं. (काठमाडौँ: साभा प्रकाशन, २०६१), पृ. २३ ।

^{३०} देवी नेपाल, *छन्द-पराग* (काठमाडौँ: भुँडी पुराण प्रकाशन, २०६२), पृ. १ ।

छन्दहरूमध्ये शार्दूलविक्रीडित, वसन्ततिलका, इन्द्रवज्रा, शिखरिणी, उपजाति, मालिनी, स्रग्धरा आदि उल्लेखनीय छन् ।

(ई) गुण र रीति

काव्यका महत्वपूर्ण तत्वमध्ये गुण र रीति पनि एक हुन् । कवि वैयाकरण नेपालले आफ्ना काव्यकृतिमा गुण र रीतिलाई समेत यथास्थान दिएको देखिन्छ । उनका काव्यका ललित र कोमल पदावलीमा माधुर्य र प्रसाद गुणको उपस्थिति पाइन्छ भने युद्ध, आतङ्क तथा कठोर वचनका प्रसङ्गमा ओज गुण मुखरित भएको पाइन्छ । उनका काव्यभिन्न रहेका ललित र कोमल कथनहरूमा पाञ्चाली तथा वैदर्भी रीतिलाई आत्मसात् गरेको देखिन्छ भने ओजपूर्ण कठोर कथनहरूमा गौडी रीतिको प्रबलता रहेको देखिन्छ ।

(उ) उक्ति वा कथनपद्धति

काव्यगत कथनढाँचालाई हेर्दा कवि आफैँ कुनै काव्यमा आख्याता भई प्रथम पुरुषात्मक कविताकथन गर्दछ भने त्यो कविप्रौढोक्ति कथनढाँचा हुन्छ र कविले आफू बाहिर रहेर कवितामा कुनै अन्य वक्ता पात्र उभ्याएर तृतीय पुरुषलाई कवितात्मक कथनमा लगाउँछ भने त्यो कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति कथनढाँचा हुन्छ । कवि वैयाकरण नेपालले आफ्ना काव्यकृतिमा दुवै कथनढाँचाको प्रयोग गरेका छन् । यसरी आफ्ना काव्यलाई दुवै कथनपद्धतिमा सजाउन सक्नु कवि वैयाकरणको उक्तिचातुर्य हो भन्न सकिन्छ ।

(ऊ) भाषाशैली

काव्य रचनाको प्रमुख माध्यम भाषा हो । भाषाविना कुनै पनि रचनाकारले कृतिको रचना गर्न असम्भव छ । वैयाकरण नेपालले आफ्ना काव्यकृतिको रचना गर्दा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको निकै उपयोग गरेका छन् । उनका काव्यमा संस्कृत तत्सम स्रोतका निकै शब्द प्रयोगमा आएको पाइन्छ । यसैगरी संस्कृतबाट रूप परिवर्तन भई आएका तद्भव र नेपालीका निजी भर्सा शब्द पनि पाइन्छन् । नेपालभिन्न बोलिने राष्ट्रिय भाषा (जस्तै: मैथिली, नेवारी आदि) का र अन्य विदेशी भाषा (अरबी, हिन्दी, फारसी आदि) का शब्दसमेत उनका काव्यमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यसबाहेक उनले नेपाली कथ्यरूपलाई विशेष प्राथमिकताका साथ प्रयोग गरेको देखिन्छ । उनको भाषिक प्रयोग कतै सरल, सहज ढङ्गले बगेको पाइन्छ भने कतै छन्दको संयोजन र कथ्यको प्रभावले खज्मजिन पुगेको र क्लिष्टता थपिएको पनि भेटिन्छ । समग्रमा उनको काव्यलाई हेर्दा उनको काव्यशैली मध्यम खालको देखिन्छ ।

४.३ वैयाकरण नेपाल र उनका अग्रज, समवर्ती तथा परवर्ती कविहरूबीच सङ्क्षिप्त तुलनात्मक अध्ययन

नेपाली साहित्यको इतिहासमा कविता विधाको इतिहास त्यति धेरै पुरानो नभए तापनि अध्ययन-अध्यापन र खोजअनुसन्धानका लागि सहज बनोस् भन्ने अभिप्रायले यसलाई तीन कालमा/चरणमा विभाजन गरिएको छ । मौखिक लोकगीत परम्पराको लामो समयपछि लेख्य नेपाली कविताको उदय भएको हो ।

नेपाली कविताको प्राथमिक काल (वि.सं. १८२६-१९४०) लाई मोटामोटी दुई भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । यस कालमा वीरधारा र भक्तिधारा जस्ता छुट्टाछुट्टै दुई धाराको विकास भएको पाइन्छ जसलाई यसरी देखाउन सकिन्छ:

(क) पूर्वप्राथमिक: वीरधारा: वि.सं. १८२६-१८७२

(ख) उत्तरप्राथमिक: भक्तिधारा: वि.सं. १८७३-१९४०

यस विभाजनलाई हेर्दा नेपाली कविताको लिखित परम्परा वीरधाराबाट भएको पाइन्छ । वीरधाराका प्रवर्तक कवि सुवानन्द दास हुन् । यस धाराका अन्य कविहरूमा शक्तिवल्लभ अर्याल, उदयानन्द अर्याल, राधावल्लभ, सुन्दरानन्द बाँडा आदि रहेका छन् ।^{३९} वीरधाराको प्रादुर्भाव हुनुमा त्यतिबेलाको राजनैतिक र सामाजिक घटनाक्रमले पनि ठूलो भूमिका खेलेको पाइन्छ । उक्त समयमा नेपाल एकीकरणको अभियान चलिरहेकै हुनाले तत्कालीन कविहरूले पनि वीर-योद्धाहरूमा नयाँ जोश, जाँगर र उमङ्ग ल्याउने खालका वीररसप्रधान कविताको रचना गरेका थिए । यस्तो प्रवृत्ति लगभग वि.सं. १८७२ सम्म वा सुगौलीसन्धिसम्म चलिरह्यो ।

वि.सं. १८७२ मा सुगौलीसन्धि भएपछि नेपालीहरू माझ नैराश्य छायो । त्यसपछि मानिसहरू धर्मकर्मपट्टि लाग्न थाले । यस सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा वीरधाराले विदा लिँदै गयो भने भक्तिधाराले प्रश्रय पाउँदै गयो । प्राथमिककालीन भक्तिधारामा कलम चलाउने कविहरूमा वीरशाली पन्त, वसन्त शर्मा, इन्दिरस, विद्यारण्य केशरी, पतञ्जलि गजुन्याल, भानुभक्त आचार्य आदि रहेका छन् । यस धाराका कविहरूमध्ये कसैले रामको, कसैले कृष्णको र कसैले हरि वा विष्णुको भक्तिगानलाई लिएर मौलिक वा अनूदित काव्यरचना गरेको देखिन्छ ।

भक्तिधाराको समय (वि.सं. १८७३-१९४०) पछि नेपाली कविता विधाको विकासयात्रामा अर्को नयाँ मोड माध्यमिक कालको सुरुवात हुन्छ । यस कालको कवितात्मक मुख्य प्रवृत्तिअन्तर्गत मुख्यरूपमा शृङ्गारिकतालाई लिन सकिन्छ । यस कालको समय वि.सं. १९४१ देखि सूक्तिसिन्धुको प्रकाशन (१९७४) सम्मलाई लिन

^{३९} बासुदेव त्रिपाठी र अन्य (सम्पा.), नेपाली कविता भाग-४ चौ.सं. (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६०), पृ. १०५ ।

सकिन्छ । यस कालमा शृङ्गारिक धारामा कलम चलाउने कविहरूमा राजीवलोचन जोशी, मोतीराम भट्ट, लक्ष्मीदत्त पन्त, शम्भुप्रसाद ढुङ्ग्याल आदि रहेका छन् ।^{३२} यसका अतिरिक्त यस कालमा भक्तिकालीन धारामा समेत केही कविहरूले कलम चलाएकै थिए ।

वैयाकरण नेपालको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने क्रममा उनका अग्रज, समवर्ती तथा उत्तरवर्ती कविहरूसँग दाँजेर हेर्नु उपयुक्त हुन्छ । यसरी तुलना गर्दा विषयवस्तु र भाषाशैलीगत दृष्टिकोण अपनाउनु सान्दर्भिक देखिन्छ । जुन यसप्रकार छ:

(क) वैयाकरण र उनका अग्रज कविहरूका बीच तुलना:

वैयाकरण नेपाल नेपाली कविताको माध्यमिककालीन भक्तिधाराका कवि हुन् । उनीभन्दा अगाडि एउटा सिङ्गै प्राथमिक काल खडा रहेको देखिन्छ । प्राथमिक कालमा विविध धारामा आवद्ध भएर कलम चलाउने थुप्रै कविहरू थिए । त्यस्ता कविहरूमा वीरशाली पन्त, वसन्त शर्मा, भानुभक्त आचार्य, पतञ्जलि गजुन्याल आदि पर्दछन् । प्राथमिक कालको पूर्वार्द्धमा वीररसप्रधान कविता रचिए भने उत्तरार्द्धमा अध्यात्मरामायण र श्रीमद्भागवत् लगायत संस्कृत धार्मिक-पौराणिक ग्रन्थ तथा योग, साङ्ख्य र वेदान्तदर्शनका परम्पराका साथ बज्र-अवधी एवम् मैथिलीका रामकाव्य र कृष्णकाव्य तथा गोरखनाथ र जोसमनी जस्ता नेपाली सन्तपरम्पराका शिष्ट सगुण-निर्गुण धार्मिक-आध्यात्मिक चेतनाबाट परिपोषित काव्यको रचना भए ।^{३३} यसरी हेर्दा प्राथमिक काल नेपाली कविताको मौलिक र अनूदित साँधको काल हो भन्न सकिन्छ ।

भाषाशैलीका पक्षबाट हेर्दा वैयाकरण नेपाल पूर्वको प्राथमिक कालका अग्रज कविहरूमा बज्र-अवधी तथा न्यून प्रचलित संस्कृत शब्दको प्रभाव परेको देखिन्छ । छन्दसंयोजन गर्ने क्रममा भाषालाई भाँच्ने, जवर्जस्ती शब्दका अक्षरको खुट्टा काट्ने, अप्रचलित शब्दको प्रयोग गर्ने, लेख्य रूपमा एकरूपता नभएकोले कथ्यमा बढी जोड दिने जस्ता कुराहरू वैयाकरणभन्दा अधिका कविहरूमा पाइन्छ । विभिन्न छन्द, रस र अलङ्कारको प्रयोग पनि त्यतिबेलादेखि नै पाइन्छ ।

उपर्युक्त परम्पराको लामो समयपछि वैयाकरण नेपाल नेपाली साहित्यमा देखापरेका हुन् । उनी भक्तिधाराबाट प्रभावित कवि हुन् । उनी मुख्यतः भानुभक्त आचार्यबाट प्रभावित छन् । सानैदेखि उनमा रामायणको छाप परेकोले त्यसो हुन गएको हो भन्न सकिन्छ । उनको कविता रीति पनि भानुभक्तको जस्तै छ । तत्कालीन समयमा उनी अन्य अग्रज कविहरूबाट पनि धेरै-थोरै प्रभावित भए पनि मूलतः भानुभक्तबाटै प्रेरणा र प्रभाव पाएका कवि हुन् ।

^{३२} ऐजन, पृ. ११२ ।

^{३३} ऐजन, पृ. १०६ ।

वैयाकरण नेपालका कवितामा 'अ' को दीर्घ रूप, 'आ' को ह्रस्व रूप र 'ए', 'ओ' को ह्रस्व रूप पनि प्रशस्त प्रयोग भएको पाइन्छ। यस्तो व्यवस्था भानुभक्तले नै चलाएका हुन्। भानुभक्तले ह्रस्व 'अ' लाई दीर्घ पारेर प्रयोग गर्नुपर्दा कतै पछिल्लो वर्णलाई द्वित्वपार्ने र कतै त्यसलाई कान्दानी दिने गरेको पाइन्छ। यसैगरी भानुभक्तले नै 'ए' र 'ओ' को ह्रस्व प्रयोग गर्दा 'य' र 'व' बाट काम चलाएको देखिन्छ भने भानुभक्त पछिका वैयाकरण लगायत अन्य कविहरूले भने 'ऐ' र 'औ' को ह्रस्व-दीर्घ दुवै रूप र 'अ' को ह्रस्व-दीर्घ दुवै रूप शुद्ध मानेका छन् र प्रयोगमा ल्याएका छन्।^{३४}

भानुभक्त र वैयाकरण दुवै अध्यात्मवादी रामभक्त कवि हुन्। भानुभक्तले सातै काण्ड लेखे भने वैयाकरणले एक काण्डमात्र लेखे। भानुभक्तले 'वधूशिक्षा' लेखेर नारीको कर्तव्य औल्याएका छन् भने वैयाकरणले 'तर्कारीकल्प' लेखेर पाक ज्ञान गराएका छन्। भानुभक्तले 'भक्तमाला' ले भक्तजनलाई डोच्याउन खोजे भने वैयाकरणले 'पुण्यशिक्षा'द्वारा धर्मपरायण जनलाई बाटो देखाएका छन्। भानुभक्तले मित्रलाई सम्बोधन गरी 'वधूशिक्षा' लेखे भने वैयाकरणले मित्रलाई सोधेका जवाफमा 'लङ्कावर्णन' को रचना गरे।^{३५} यसकारण वैयाकरण व्यक्ति र उनका रचना भानुभक्तबाट पूर्णरूपमा प्रभावित छन् भन्न सकिन्छ। यसलाई केही श्लोकमार्फत पनि देखाउन सकिन्छ:

उदयानन्द अर्ज्यालले अर्ज्याल वंशावलीमा आफ्नो परिचय दिएको श्लोक :

उन्का पुत्र त एकमात्र उदयानन्दै भनी आज छन्

पण्डित ज्योतिषि वेस् कवि पनि बडा काम्ले अमिन् भन्दछन् ।

भानुभक्तले कवितामा आफ्नो परिचय दिएको श्लोक:

भानूभक्त भनी प्रसिद्ध नरमा जस्को छ नाउँ पनि

घर् तिन्को तनहू वेसि चुदि हो गाउँ छ रम्घा भनी ॥

प्रख्यात् छन् सब लोकमा ति गुणि हुन् विद्वान् वडा खुप् थिया

यो प्रश्नोत्तर बुभ्न्लाई सजिलो भाषा बनाइ दिया ॥

पतञ्जलिले कवितामा आफ्नो परिचय दिएको श्लोक:

त्यसै पाटन् नगरीमा जन्मा भयाका

पद् गजुन्याल ता नाऊ त शेषको पतञ्जली कहीयाका

^{३४} ज्ञानमणि नेपाल, किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, पूर्ववत्, पृ. ५४-५५ ।

^{३५} ऐजन, पृ. ५५-५६ ।

उनका दुई भाई हामी दुई वटा शिष्ये बालकृष्ण जानुकीनाथ
आग्या सरस्वती शीरमा राषी श्री राम्ज्यूलाई चीत्तमा देषी
जानकीनाथ भँन्या बालकृष्ण लेषन्या माथिबाट देष्न्या ॥

वैयाकरणले कवितामा आफ्नो परिचय दिएको श्लोक :

वैयाकर्ण कवि भनेर नरमा प्रख्यात् भयाका जहाँ
गोर्खाराजविषे पवित्र भूमिमा नेपाल देसै महाँ ।
वैयाकर्ण कवी प्रकट हुन गया त्यै ग्राम सिक्तेल्महाँ
नेपाल् हुन् थरमा ति पण्डित बडा सञ्जन् दयालू थिया ॥

भानुभक्त आफ्नो ससुराली गएका बेला गरेका प्राकृतिक वर्णन :

मानुङ्को सरि गाउँ उत्तम ठुलो लागेन काँही पनी
बस्नालाई रमाइलो अति चिसो आउँछ हावा पनी ।
घरमा नै बसि फेर, हिमालयजिको वाराहिजीको पनी
शुक्ला दक्षिणतर्फ उत्तर दिशा माहेन्द्र दर्शन् पनी ॥

वसन्त शर्माले आफ्नो कर्मस्थलका बारेमा गरेको वर्णन:

पश्चिम् वागमती पवित्र यमुना पूर्व दिशा बासुकी
दक्षिण् चन्द्रागिरि हिमालयमहाँ औतार लीया हरि ।
उत्तर हेमगिरि र पर्वत बन्यो उत्पन्न इन्द्रावती
श्री ब्रह्मायणी माईका शरणमा श्रीकृष्ण लीला इती ॥

वैयाकरणले आफ्नो जन्मस्थलका बारेमा गरेको प्राकृतिक वर्णन :

तेसै हंस तलाउको पनि निकास हंसा नदी येक् बनी
ती हंसानदिलाई सब् जनहरू भन्छं पिखूवा भनी ।
टयांके पर्वतका र हंस नदिका विच्का कछारैमहां
ती हंसानदिका समीप् भइ बन्यो सिक्तेल ग्राम् येक तहाँ ॥

पाप गरेमा मृत्युपर्यन्त पश्चाताप गर्नुपर्ने भानुभक्तको अभिव्यक्ति :

अघिल्ला जन्मैका पनि शरिरमा पाप् कति हुनन्
अनी फेरी जाहाँ अभ्र अरू थपीन्या पनि हुनन् ।

भनी सुद्धी राख्या जनहरू दयाले तरि-लिनन्
मिचाहा जो-जो छन् यमपुरि गई खुप्सित रुनन् ।
मिचाहा को-को छन् भनिकन विचार गर्नु जनले
हरीको विश्वासै नगरि हिंड्या मूर्ख मनले ।

आत्मानन्द र मुक्तिको चाहनाको वसन्त शर्माको अभिव्यक्ति :

जसले यो हरिको कथा दिल दिई आनन्दले सुन्दछन्
तिनको जन्म सुफल भएर ती ठूलो कीर्ति पनि पाउँछन् ।
यति मात्र छ मन्सुवा भगतको सो नाथ ! पूरा हवोस्
यो संसार असारबाट मकनै मुक्ति पुकारै मिलोस् ।

त्यस्तै खालको वैयाकरणको पनि एक अभिव्यक्ति:

सीताराम् हनुमान् लक्ष्मणजिलाइ सुग्रीवलाई पनी
नमस्कार दिनदिन् म गर्छु सव ताप् हरन् हुनन्की भनी ।
संसारी म छु दुःखमा छु भगवन् यो विन्ति सुनूहवस्
हाम्रो भक्ति भनी दया हजुरको मेरा उपर्मा रहोस् ॥

यसरी वैयाकरण नेपालका कविताकृतिलाई हेर्दा उनी आफूभन्दा अगाडिको परम्परा (भानुभक्तिय परम्परा) बाट निकै नै प्रभावित भएको देखिन्छ । उक्त परम्परालाई आत्मसात् गर्दै उनले आफ्नो लेखनलाई अग्रसरता प्रदान गरेको पाइन्छ ।

(ख) वैयाकरण र उनका समकालीन वा समवर्ती कविहरूका बीचको तुलना

वैयाकरण नेपाल नेपाली कविताको प्राथमिक कालको अन्त्यतिर देखि वा माध्यमिक कालको सुरुदेखि नै भक्तिकालीन धार्मिक तथा अन्य काव्यहरू लिएर देखापरेका कवि हुन् । उनले भानुभक्तिय शैली र विषयवस्तुलाई अनुसरण गरेको पाइन्छ । उनको लेखनको समय शृङ्गारिक कालको भए पनि उनी भक्तिरसमा काव्यसृजना गर्ने कवि हुन् । उनका समकालीन कविहरूमा राजीवलोचन जोशी, गोपीनाथ लोहनी, शिखरनाथ सुवेदी, होमनाथ खतिवडा, केदारनाथ खतिवडा, रेवतीरमण न्यौपाने, लक्ष्मीदत्त पन्त, मोतीराम भट्ट, शम्भुप्रसाद ढुङ्ग्याल आदि रहेका छन् । माध्यमिककालीन नेपाली साहित्यको मूल प्रवृत्ति शृङ्गारिकता हो । यति भएर पनि यस कालमा भक्तिधाराले पनि आफ्नो स्थान जमाइ नै राखेको थियो ।

माध्यमिककालअन्तर्गत अवान्तररूपमा प्रवाहित पौराणिक (रामकथा, कृष्णकथा, महाभारतकथा, देवीभागवत आदिसँग सम्बन्धित) बृहत् पद्याख्यानहरूले कथालाई सिलोकमा बाँधी भानुभक्तिय प्रवृत्तिको अनुसरण गरेका छन्।^{३६} कवि वैयाकरण नेपाल पनि मूलतः यस विषयवस्तुवृत्तमै पर्दछन्। पौराणिक धारा, भक्तिचेतना र अध्यात्मतर्फ उन्मुखता भक्तिकालीन कविका साभा प्रवृत्ति हुन्।

वैयाकरण नेपालले साहित्य लेख्दाको समयमा शृङ्गारिकताको बिगबिगी रहे तापनि त्यसले उनलाई कति पनि असर नपारेको देखिन्छ, किनभने उनको न त शृङ्गारिक काव्य भेटिन्छ न त शृङ्गारिक फुटकर रचना नै। वैयाकरणका कुनै-कुनै समकालीन कविहरूले भने भक्ति रस र शृङ्गारिक रस दुवैमा कलम चलाएको पनि देखिन्छ। उनका समकालीन कविहरूमा कसैसँग विषयवस्तुगत निकटता देखिन्छ, भने कसैसँग शैलीगत निकटता देखिन्छ।

वैयाकरणका समकालीन कविहरूमध्ये राजीवलोचन जोशीले बद्रीकेदारको यात्राको राम्रो वर्णन 'केदारकल्प' मा दिएका छन्। अर्का कवि होमनाथ खतिवडाले मातृभाषाप्रति अगाध प्रेम देखाएको, धार्मिक ग्रन्थको बनारसमा बसेर नेपाली पद्यमा अनुवाद र प्रकाशन गरेको, काव्यकृतिको रचना भानुभक्तिय शैलीमा गरेको देखिन्छ। त्यस्तै अर्का समकालीन कवि शिखरनाथ सुवेदीले हाम्रो सनातनी समाजमा चलेका कर्मकाण्डसम्बन्धी विषयमा, तीर्थयात्राको विषयमा र साधारण ओखतीमूलका विषयमा 'शिखरनाथभाष्य' लेखेको पाइन्छ।^{३७} यी प्रवृत्तिहरू वैयाकरण नेपालसँग मेल खाने साभा प्रवृत्ति हुन्। यसलाई श्लोकमा पनि देखाउन सकिन्छ:

राजीवलोचन जोशीलाई कविशिरोमणि उपाधि दिएर मोतीरामले रचना गरेको श्लोक:

फेरि खूप रसीक भाइहरूमा राजीवलोचन् भनी
प्रख्यात् छन् कवि हुन् बडा सरसका नेपाल देशका भनी ।
व्यङ्ग्योक्ति यिनको गजब् छ रसिला बेस्, बेस् कविता गरी
तस्मात् यी कविमा शिरोमणि भनी प्रख्यात छन् बेस् गरी ॥

राजीवलोचन जोशीले आफ्नो नाउँमा घुमाउरो पाराले रचेको श्लोक:

'गा' को दक्षिण पाउ भाँचि भिकि कान् चुल्ठी लगाऊ 'ज' मा
चूचो भाँचि 'च' को निमोठि लखकान् थुपुक्क लाऊ 'ल' मा
चोर् नाङ्गो गर सब 'न' राख बिचमा 'व' मा पुछ्छर् लाइद्यौ

^{३६} बासुदेव त्रिपाठी र अन्य, पूर्ववत्, पृ. ११०।

^{३७} तारानाथ शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ४१-४२।

‘वा’ मा टोपि लगाई अक्षर भिकी कुन् नाम हो जानिल्यौ ॥

रेवतीरमण न्यौपानेले कवितामा दिएको आफ्नो परिचय :

रेवोकार वरेण्यको तिरथको आदी रतीको पनि
अन्त्यैका दुइ राम देवगणको हो नाम मेरो पनि ।
न्यौपान्या थर हो सिपात घर हो इन्द्रावती धारमा
लेख्याँ यो छयसठ्ठि साल पहिला श्रावण भृगू वारमा ॥

राजीवलोचन जोशीले आफ्नो हुलिया दिएको श्लोक:

जस्ती बुद्धि उस्ति भाषा बनायाँ सज्जन्हेरु माफ राखून् जनायाँ
मेरो नेपाल जन्म हो मान लेफ्टेन् जोशी थर्को नाम राजीवलोचन् ।

लक्ष्मीदत्त पन्तले आफ्नो हुलिया दिएको श्लोक :

नाउँ लक्ष्मीदत्त थर् पन्त जस्को भन्छन् जन्ले बास हो कान्तिपुरको
भौरा चाप्को लेखि सम्वाद् चढायाँ हेरून् सब्ल माफ देउन् जनायाँ ।

समकालीन कविहरूको जस्तै वैयाकरण नेपालको कविता :

वैयाकर्ण कवि भनेर नरमा प्रख्यात् भयाका जहाँ
गोर्खाराजविषे पवित्र भूमिमा नेपाल देसैमहाँ
वैयाकर्ण कवी प्रकट हुन गया त्यै ग्राम सिक्तेल्महाँ
नेपाल् हुन् थरमा ति ण्डित बडा सज्जन् दयालू थिया ॥

यसरी वैयाकरण नेपाल र उनका समकालीन कविहरूको उपर्युक्त श्लोकहरूलाई अध्ययन गर्दा उनीहरूको यो परम्परा प्राथमिककालदेखि नै निरन्तर रूपमा आइरहेको देखिन्छ । भक्तिरसलाई अँगाल्दै आएपनि यी कविहरूमा विषय, भाषाशैली, छन्द र संरचनामा भने विविधता देखिन्छ । उपर्युक्त विभिन्न कुराहरूलाई हेर्दा वैयाकरण आफ्ना समकालीन कविहरूका दाँजोमा एक विशिष्ट कविका रूपमा नै देखापर्दछन् ।

(ग) वैयाकरण र उनका परवर्ती कविहरूका बीचको तुलना:

वैयाकरण नेपाल मुख्यतः माध्यमिककालीन नेपाली कविताका भक्तिरसका कवि हुन् । उनको साहित्यिक लेखनयात्रा मृत्युपर्यन्तसम्म रहेको पाइन्छ । उनको समय शृङ्गारिक रस र मुद्रणको प्रारम्भिक युग हो । त्यस समयमा मुद्रणको प्रारम्भ र विकास भएर पनि वैयाकरणको एउटा पनि कृति छापिन सकेनन् । तत्कालीन समयमा

प्रकाशनको अभावले गर्दा उनका कृतिहरूले प्रचार-प्रसार हुने मौका पाएनन् तापनि उनका कविता कतिपयले हातैले सारेर भए पनि लैजाने गर्दथे । त्यसैले उनी सानो ठाउँमा मात्र साँगुरिएर बस्न बाध्य हुनुपर्थो ।

उनका कृतिहरू लेखनकै पश्चात् प्रकाशनको अभावले धेरैले अध्ययन गर्न नपाए पनि उनले अँगालेको भक्तिकाव्यको धारालाई भने उनी पछिका कविहरूले पनि पछ्याइरहे । उनी पछि पनि उनले अनुसरण गरेको विषयगत र शैलीगत भानुभक्तिय परम्परामा धेरै कविहरूले कविताकृतिको रचना गरेका छन् । यसरी उनका कविताकृतिले प्रभाव पारेनपारेको कुरा यसै किटान गर्न नसकिए पनि उनले समातेको विषय र शैली भने धेरै पछिसम्म वा नेपाली कविताको आधुनिककाल (वा आजसम्म पनि) सम्म पनि चलि नै रहेको कुरा भने पुष्टि गर्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

अन्त्यमा वैयाकरण नेपाल माध्यमिककालीन नेपाली कविताका भक्तिधाराका एक प्रतिभाशाली कवि हुन् । विषयको विविधता, अभिव्यक्तिको कुशलता र सशक्तता, रचनाको परिमाणात्मकता आदि कुराहरूले हेर्दा उनी समकालीन कविहरूका हाराहारीमा रचना गर्न सक्ने एक क्षमतावान् र सिद्धहस्त कवि हुन् भन्न सकिन्छ ।

४.४ युगीन पृष्ठभूमिमा वैयाकरण नेपालः

नेपाली कवितालेखनको सुरुवात पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण संगसंगै भएको पाइएपनि यस पूर्वको नेपाली लोकपरम्परामा पनि नेपाली कविताको प्रारूप खोज्न सकिन्छ । श्रुतिपरम्परामा रहेको लोकसाहित्य युगानुकूल परिवर्तन हुँदै जान्छ । नेपाली कविताले लेख्यरूप प्राप्त गर्नुभन्दा अघि पनि लोकगीत, लोकगाथा आदि गाउने विशिष्ट परम्परा विद्यमान थियो । नेपाली भाषाले लेख्य रूप प्राप्त गरेपछि कविताले पनि क्रमशः लेख्यरूप प्राप्त गर्न थाल्यो । लोकजीवनमा प्रचलित लोकगीत, लोकगाथा गाउने र मनोरञ्जन गर्ने प्रचलनले नेपाली कविताको विकासमा प्रशस्त सहयोग पुऱ्याएको छ ।^{३८}

श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहबाटै राष्ट्रिय चेतनाको जन्म र उद्बोधन भयो । अनि त्यसलाई नेपाली भाषामा व्यक्त गर्ने प्रेरणा पनि कविहरूलाई उनीबाटै प्राप्त भयो ।^{३९}

^{३८} खगेन्द्रप्रसाद लुङ्टेल, नेपाली कवि र कविता (काठमाडौं: विभु ऋभु प्रकाशन, २०५४, पृ. १३) ।

^{३९} केशवप्रसाद उपाध्याय, प्राथमिककालीन कवि र काव्यवृत्ति, ते.सं. (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०४९), पृ. ११ ।

१९ औं शताब्दीदेखि नेपाली वाङ्मयले साहित्यिक स्वरूप र अभिव्यक्ति प्राप्त गर्न लागेको स्थितिको बोध हुन आउँछ । पृथ्वीनारायण शाहको राज्यविस्तार अभियानको उत्साहबाट प्रोत्साहित भएका प्रतिभाहरूले भाषालाई साहित्यको रूपमा प्रस्तुत गर्ने र विधागत अस्तित्व प्रदान गर्ने काम गरे । यसरी १८०० वि.सं. पछिका अवधिमा आरम्भ भएको साहित्य मूलभूतरूपमा केवल गद्य र पद्यका प्रमुख विधाहरूमा विभाजित गर्ने हो भने पद्यलाई कविता र काव्यस्तरमा र गद्यलाई निबन्धात्मक वैचारिक स्तरमा विभाजित गर्दै अध्ययन गर्न सकिन्छ ।^{४०}

पृथ्वीनारायण शाहको राज्यकालमा नेपाली भाषाले राष्ट्रभाषा पाएर क्रमशः विस्तार र विकास हुँदै साभा भाषाका रूपमा विकसित हुन थालेपछि वीर र भक्तिरसका कविता लेखिन थाले ।^{४१}

नेपाली साहित्यमा वीरकालपछि राजनैतिक अवस्थाको कारण भक्तिकाव्यले प्रवेश गर्दछ । सुगौली सन्धिपछि घटेका कोतपर्व, भण्डारखाल पर्व, ४२ साल पर्व जस्ता राजनैतिक घटनाले नेपालीहरूलाई भगवान्को स्तुतिगानतिर अग्रसर गराउँछ । यसै अवस्थामा संस्कृत साहित्यका पौराणिक र धार्मिक ग्रन्थहरूलाई नेपालीमा अनुवाद गर्ने क्रम/प्रचलन चलेको देखिन्छ ।

यसप्रकार संस्कृतका पौराणिक र धार्मिक ग्रन्थहरूको नेपालीमा अनुवाद गर्ने क्रम उत्तरमाध्यमिक काल अथवा माध्यमिक कालभन्दा अगाडिसम्म रह्यो । यस समयको मुख्य उपलब्धि भानुभक्तको रामायण हो । भानुभक्तको रामायण नै उत्तरप्राथमिक वा भक्तिकालको सबभन्दा महत्वपूर्ण देन तथा उपलब्धि हो ।^{४२}

भानुभक्तले त्यही भाषा लिएर जो कि मध्यम श्रेणीका परिवारमा प्रचलित थियो, त्यही शैली अपनाएर जो मध्यम परिवारमा ग्राह्य थियो र छन्दको त्यही परम्परा स्वीकार गरे जो समाजका मझौला खालका व्यक्तिमा प्रचलित थियो ।^{४३}

माध्यमिक कालमा पनि संस्कृतका धार्मिक पौराणिक ग्रन्थहरूको अनुवाद गर्ने प्रचलन कायमै रह्यो । तत्कालीन दरबारिया राणाहरू भोगविलास, आनन्द र मनोरञ्जनतिर लागेकाले नेपाली अनूदित नाटक र नेपाली गीत-गजलको रचना गरी दरबारमा देखाउने क्रम सुरु भयो जसले गर्दा शृङ्गारिकताले प्रमुख स्थान पायो । दरबारसँग सम्बद्ध कविलेखकहरू राणाहरूलाई खुसी पार्नका लागि शृङ्गारिक भावका

^{४०} राजेन्द्र सुवेदी र होम सुवेदी, प्राथमिक र माध्यमिक नेपाली साहित्यको रूपरेखा (काठमाडौं: पाठ्यसामग्री प्रकाशन, २०५५) पृ. २२ ।

^{४१} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत्, पृ. १३ ।

^{४२} दयाराम श्रेष्ठ, नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ, (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०३२), पृ. ३१ ।

^{४३} बालचन्द्र शर्मा, इन्दिरस, विद्यारण्यकेशरी र बसन्त शर्मा, सम्पा. कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पाँ.सं. (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०५८) पृ. १११ ।

नाटक तथा काव्यहरूको रचना गर्नमा तल्लीन रहे । यस माध्यमिक कालमा मोतीमण्डलीले नेपाली भाषा र साहित्यको सम्बर्द्धन र विकासमा ठूलो योगदान दिएको पाइन्छ ।

जङ्गबहादुरको उदय र अझ ४२ साल पर्वपछि हत्या र व्यभिचारको बोलवालाका साथै व्यभिचार र अनैतिकताको चहलपहल राणा शासक र उनका भाइभारदारहरूका दरबारमा बढ्दै गएपछि शिक्षित तथा सचेत युवकहरूले धर्म र नैतिकताको ढाड भाँचिएको परिस्थितिमा भक्ति र अध्यात्म त्याग्नै शृङ्गारतिर विशेष चाख बढाउनु पनि स्वभाविकै हो ।^{४४}

माध्यमिक कालको कविता साहित्यमा दोस्रो प्रमुखता भक्तिधाराले पाएको देखिन्छ । यो कुनै नयाँ धारा होइन, प्राथमिक कालका उत्तरार्धमा परम्परादेखि चलिआएका भक्तिधाराले प्राबल्य प्राप्त गरे पनि माध्यमिक काल थालिनासाथ गौण हुन गई यो धारा रहलपहलरूपमा बाँकी रहेको हो, जसलाई माध्यमिककालीन कविताको उपधारा वा गौणधारा पनि ठान्न सकिन्छ । पौराणिक उपाख्यानलाई कविताको रूप दिएर त्यसको माध्यमबाट सद्आचरण एवम् भलो कुरा फैलाउने जमकोमा लाग्ने भक्तिधाराका कविहरूले अप्रत्यक्षतः नीति-उपदेशकै परम्पराको पोषण गरेको पाइन्छ ।^{४५}

माध्यमिक कालमा शृङ्गारिक भावले अलि बढी चासोद्वारा प्रोत्साहन पाउँछ र यही आधारमा यो यस कालको प्रधान प्रवृत्तिको रूपमा देखापर्दछ । यसकालमा देखापर्ने अन्य भावगत प्रवृत्तिमा भक्ति भावनामा आश्रित धार्मिकता वा पौराणिकता, आदर्श स्थापना गर्ने भावमा आधारित नीतिउपदेशकारिता र समकालीन शासकको यशोगान गर्ने प्रवृत्तिबाट उत्पन्न स्तुतिकारिता वा चाटुकारिता देखापर्दछन् । परिवेशअनुसार नै भावधारा हुनु र भावधारा अनुसार नै विषयवस्तु हुनु स्वभाविकै हो ।^{४६}

माध्यमिक कालमा मूल प्रवृत्तिको रूपमा विकसित हुन गएको शृङ्गारिक धारा होस् अथवा चाहे गौण धाराका रूपमा रहेका धार्मिक पौराणिक अध्यात्म धारा, नीति-उपदेश धारा, व्यक्तिस्तुति धारा तथा अन्य विविध धाराहरू हुन् । युगका स्थिति र विचारबाट ती अवश्यै प्रभावित भएकै देखिन्छन् । यस कालमा जहाँ विषयमा विविधता देखिन्छ, त्यहाँ अभिव्यक्तिका माध्यमका हकमा पनि विविधता अवश्यै देखापर्छ, मौलिकता-अमौलिकताका कुरा गर्ने हो भने धार्मिक-पौराणिक विषयहरू प्रायः अनूदित

^{४४} प्रतापचन्द्र प्रधान, माध्यमिककालीन नेपाली कवितामा शृङ्गार (वाराणसी: नाथ पब्लिशिंग हाउस, वि.सं. २०३७) पृ. २० ।

^{४५} शरदचन्द्र शर्मा भट्टराई, नेपाली साहित्यको इतिहास (माध्यमिककाल), (काठमाडौं: पाठ्यक्रमविकास केन्द्र त्रि.वि., २०३७), पृ. १०१ ।

^{४६} ऐजन, पृ. २०७-२०८ ।

रूपमा देखापर्छन् भने शृङ्गार, रहस्य-रोमाञ्च स्तुति तथा व्यवहारी विषयहरू प्रायः मौलिकरूपमै लेखिएका पाइन्छन्।^{४७}

पुराण, रामायण, महाभारत, संहिता आदि हिन्दू संस्कृतिमा आधार ग्रन्थहरूमा वर्णित रोचक कथाहरूलाई श्लोकबद्ध गर्ने काम यस कालमा निकै भयो । नेपाली श्लोक पढ्न र कण्ठस्थ पार्न सुगम भएकोले यस्ता पद्याख्यान नेपाली जनजीवनले निकै रुचायो । पद्याख्यानका रचयिताहरूमा भानुभक्तकै अग्रणी भूमिका भएपनि माध्यमिक कालमा पनि पद्यरचनाको ठूलो क्षेत्र र योगदान छ।^{४८}

उपर्युक्त उल्लिखित माध्यमिककालीन नेपाली कविता साहित्यको शृङ्गारिक परिवेश ज्वलन्त भएको अवस्थामा वैयाकरण नेपाल नेपाली साहित्यमा देखापरेका हुन् । उनको समयमा शृङ्गारिक प्रवृत्तिले व्यापक क्षेत्र ओगटेको भए पनि उनीचाहिँ शृङ्गारिक भावधारातिर ढल्केनन् । उनी बाबुको काखदेखि नै रामभक्तिको आराधनामा लागेका थिए । उनका बाबु पनि रामका परमभक्त थिए । त्यसैले उनले आफ्नो जीवनभरि नै रामभक्तिको गाथा गाइरहे । काशीमा पढ्दा र नेपालमा फर्केपछि पनि मोतीराम भट्ट र मोतीमण्डलीसँग उनको भेट नभएको पनि होइन तर उनले शृङ्गारिक धारातिर आफ्नो कलम भने कहिल्यै पनि दौडाएनन् । अर्कोतिर तत्कालीन समयमा उनी र उनका पुर्खासमेत दरबारी वातावरणसँग आबद्ध नरहेकोले उनी शृङ्गारिक भावधाराबाट अलग रहन पुगेका हुन् । उनको आफ्नै इज्जत र प्रतिष्ठा थियो । त्यसैले उनले शृङ्गारिक साहित्यलाई उच्छृङ्खल ठानेर पनि आफू त्यतातिर नलागेका हुन् कि भन्न सकिन्छ ।

अन्त्यमा भन्नुपर्दा वैयाकरण नेपाल माध्यमिककालीन नेपाली कविता साहित्यमा दोस्रो प्रमुख धाराका रूपमा मानिने भक्तिधाराका सशक्त प्रतिभा हुन् । उनले आफ्नो साहित्यिक कलमलाई जीवनभरि भक्तिधाराका र व्यावहारिक ज्ञानसम्बन्धी काव्यिक रचनामा नै घोटाए । लेखनपश्चात् उनको कृति प्रकाशित हुन नसकेकोले उनी सधैंभरि ओभ्केलमा नै परिरहे तर पनि उनको आफ्नो क्षेत्रतिर भने उनी व्यक्तित्व र साहित्यिक रचनाका माध्यमबाट सुविख्यात नै भइसकेका थिए । जस्तोसुकै कठिन परिस्थितिमा पनि उनले साहित्यको सेवा निरन्तर गरिरहे । संख्यात्मक दृष्टिले उनका कृति थोरै भए पनि ऐतिहासिक र अमूल्य छन् । त्यसैले नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालमा उनको अविस्मरणीय र अमूल्य योगदान छ ।

^{४७} ऐजन, पृ. २६६ ।

^{४८} घट्टराज भट्टराई, माध्यमिककालीन कवि र कविता (काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०४५), पृ. लेखकीय ।

पाँचौं परिच्छेद

उपसंहार

५.१ परिच्छेदगत निष्कर्ष

पहिलो परिच्छेद

यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदको नामकरण शोधपरिचय राखिएको छ । यस परिच्छेदमा शोधशीर्षक, शोधकार्यको प्रयोजन, विषय परिचय, समस्याकथन, उद्देश्य, प्राक्कल्पना, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि, शोधपत्रको रूपरेखा, शोधको निष्कर्ष र भावी शोधकार्यका निम्ति सुभाउ प्रस्तुत गरिएका छन् ।

दोस्रो परिच्छेद

यस शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा वैयाकरण नेपालको जीवनीपक्षको चर्चा गरिएको छ । यस परिच्छेदमा वैयाकरणका जन्म, जन्मस्थान र पूख्यौली, नामकरण, बाल्यकाल, शिक्षादीक्षा, विवाह र सन्तान, बसाइँसराइ, स्वभाव, रुचि, भ्रमण, सम्मान, सामाजिक प्रतिष्ठा, आर्थिक अवस्था र जागिर, साहित्यलेखनका निम्ति प्रेरणा र प्रभाव, लेखनारम्भ, प्रकाशित कृतिहरू, अप्रकाशित कृतिहरू र देहावसानजस्ता विषयको चर्चा गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

यस शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा वैयाकरण नेपालको व्यक्तित्वको चर्चा गरिएको छ । यसमा वैयाकरणको बाह्य र आन्तरिक दुवै व्यक्तित्वको चर्चा गरिएको छ । आन्तरिक व्यक्तित्वअन्तर्गत उनको कवि व्यक्तित्व, कूटकवि, भक्तिरसका कवि, पण्डित व्यक्तित्व, ज्योतिषी व्यक्तित्व, गुरु व्यक्तित्व, संस्कृत व्याकरणका ज्ञाता, भाषाप्रेमी, उपदेश-नीतिनिर्णयका निर्णायक, औषधिमूलोका उपचारकर्ता, सम्पादक व्यक्तित्व, सङ्कलनकर्ता/सङ्ग्रहकर्ता, भाषिक ज्ञान, गद्यकार, अनुवादक व्यक्तित्व र मौलिक रचनाकार आदि व्यक्तित्वको विषयमा चर्चा गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेद

यस शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा वैयाकरण नेपालका कवितायात्राअन्तर्गतका कृत्तित्वको बारेमा चर्चा गरिएको छ । यस क्रममा उनका 'किष्कन्धाकाण्ड' रामायण, 'पुण्यशिक्षा', 'अश्वलक्षण', 'तर्कारीकल्प', 'लङ्कावर्णन', 'टक्सारवर्णन' र केही कूटश्लोक जस्ता काव्यकृतिहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै यस परिच्छेदमा नै वैयाकरणका काव्यगत प्रवृत्ति, उनी र उनका अग्रज, समवर्ती तथा परवर्ती कविहरूका

बीच सङ्क्षिप्त तुलनाका साथै युगीन पृष्ठभूमिमा वैयाकरण नेपालबारे चर्चा गरिएको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

यस शोधपत्रको पाँचौँ परिच्छेदमा शोधको उपसंहार (निष्कर्ष) दिइएको छ ।

यस शोधपत्रको मूलपाठका यी पाँच परिच्छेदपछि सन्दर्भसूची दिई यस शोधपत्रका अन्त्यमा परिशिष्ट खण्डसमेत राखिएको छ । उक्त परिशिष्टमा वैयाकरण नेपालको वंशवृक्ष र उनको हस्तलिखित पाण्डुलिपि राखिएको छ ।

५.२ निचोड

वैयाकरण नेपाल मध्यमवर्गीय परिवारमा जन्मिएका व्यक्ति हुन् । उनले आफ्नो बाल्यकालीन समय भोजपुरको पोखरे भन्ने ठाउँमा बिताएका थिए । उनको जन्म कुलीन ब्राह्मण परिवारमा भएकोले उनले सानैदेखि ब्राह्मणले गर्नुपर्ने धार्मिक क्रियाकलापहरू सिक्दै आएका थिए । उनको प्रारम्भिक शिक्षा घरमा बाबुको काखमा बसी-बसी भएको थियो । पछि संस्कृतको अध्ययनका लागि उनले केही समय काठमाडौँमा र काशीमा बिताएका थिए । उनले काशीमा बस्दा व्याकरण, साहित्य र ज्योतिषको अध्ययन गरेका थिए । उनले ज्योतिष, पण्डित, गुरु भएर र केही समय नेपाली साहित्यलेखनतिर खर्चिएर आफ्नो जीवन बिताएको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

विशेषतः वैयाकरण नेपाल नेपाली कविता साहित्यका माध्यमिककालका एक कुशल कवि हुन् । दुर्भाग्यको कुरा उनका थुप्रै रचनाहरूमध्ये कुनै पनि कृति उनको जीवनावधिमा प्रकाशित हुन सकेनन् । संरक्षणको अभावले गर्दा उनका कतिपय फुटकर रचनाहरू हराएको जानकारी पाइन्छ । उनले प्राथमिककालदेखि चल्दै आएको भक्तिकालीन धारालाई निरन्तरता दिई टेवा पुऱ्याउने काम गरेका छन् । आफ्नो अध्ययन संस्कृतमा भएर पनि उनले नेपाली साहित्यमा कलम चलाएर नेपाली साहित्यको भण्डार भर्ने काम गरेका छन् । त्यसैले नेपाली पाठक र नेपाली साहित्य उनीप्रति ऋणी छ भन्दा अत्युक्ति नहोला । जीवनभर साहित्यको सेवा गरेर पनि उनी प्रचार-प्रचारमा आउन सकेनन् । यसको मूल कारण उनको कृति प्रकाशित हुन नसक्नु नै हो । त्यसैले वैयाकरण नेपाल नेपाली साहित्यकाशमा ओभ्केलमा परेका उपेक्षित र पीडित कवि हुन् । उनले वाल्मीकिकृत रामायण 'किष्किन्धाकाण्ड' को नेपालीमा अनुवाद गरी तत्कालीन अनुवाद-रूपान्तरण परम्परालाई टेवा पुऱ्याएका छन् । यसका साथै उनले अन्य मौलिक कृतिको समेत रचना गरी मौलिक परम्परालाई पनि उजागर गर्ने काम गरेका छन् ।

उनी रामका परम् भक्त हुन् । उनका काव्यकृतिमा रामभक्तिप्रति उच्च स्वर पाइन्छ तर उनको एउटा कृति 'पुण्यशिक्षा' मा भने श्रीकृष्णलाई मुखरित गरेको पाइन्छ । उनको विषयवस्तुगत र शैलीगत पक्षलाई हेर्दा उनमा आदिकवि भानुभक्तको

पूर्ण प्रभाव परेको देखिन्छ । भक्तिरसका काव्यका अतिरिक्त उनले 'अश्वलक्षण' जस्तो पशुचिकित्सासम्बन्धी र 'तर्कारीकल्प' जस्तो पाकशिक्षासम्बन्धी काव्यको रचना गरेर आफ्नो साहित्यिक व्यक्तित्वलाई अझ फराकिलो बनाउने काम गरेका छन् । विविध विषयवस्तुका साथै मौलिक र अनूदित दुवै किसिमका रचनाहरू नेपाली साहित्यलाई सुम्पेर उनले निकै ठूलो सेवा र योगदान गरेका छन् । 'किष्किन्धाकाण्ड' जस्तो महाकाव्यसमकक्षी अनूदित काव्यकृतिको रचना गरेर उनले आफूलाई महाकाव्यकारका दर्जामा समेत उभ्याएका छन् । आफ्नो जीवनावधिमा प्रचार-प्रसारमा आउन नसके पनि उनी आफ्ना समकालीन कविहरूका हाराहारीमा उभिन सक्ने दहा साहित्यिक व्यक्तित्व हुन् भन्ने कुरा उनको अध्ययन-अनुसन्धानबाट प्रमाणित हुन्छ ।

साहित्यकार तथा कवि वैयाकरण नेपाल बडो धैर्यवान् र बुद्धिजीवी थिए । आफ्ना कलमका माध्यमबाट उनले साहित्यिक क्षेत्रमा ज्योति फिँजाए । तत्कालीन राजनीतिक अन्योलताको समयमा पनि उनले निरक्षर जनतामा चेतना ल्याउने उद्देश्यले काव्य रचेको पाइन्छ । संस्कृत भाषाको जगजगी चलिरहेको र नेपाली भाषामा लेखेलाई हीनताको भावले हेर्ने दृष्टिकोण रहेकै अवस्थामा आफूले संस्कृतको व्यापक अध्ययन गरेर पनि उनले आफ्नो साहित्यिक रूपी कलम नेपाली भाषामा नै चलाए । सदा लोकहित र परहितमा लागिपर्ने नेपालको कलम जस्तोसुकै परिस्थिति र बाधाअड्चनमा पनि रोकिएन । उनले आफ्नो जीवनकालमा थोरै कृतिको रचना गरेको पाइए पनि ती उत्कृष्ट र ऐतिहासिक छन् । नेपाली साहित्यलाई उनले गरेको योगदान नबिर्सी मूल्य र मान्यता दिनु र उनको विद्वता र साहित्यिक कार्यको अनुकरण वा अनुसरण गर्नु अति आवश्यक छ ।

अन्त्यमा, वैयाकरण नेपालले आफ्ना विविध साहित्यिक कृतिहरूको माध्यमबाट नेपाली साहित्यको विकासमा नयाँ इँटा थप्ने काम गरे । उनी नेपाली साहित्यका एक महान् विशिष्ट र सिद्धहस्त धरोहर हुन् । उनले आजीवन नेपाली भाषासाहित्यको विकास, विस्तार र सम्बर्द्धनमा दिएको अमूल्य योगदान युगौंयुगसम्म अति प्रशंसनीय, उल्लेखनीय र अविस्मरणीय छ भन्न सकिन्छ ।

५.३ भावी शोधकार्यका निम्ति सुझाउ

नेपाली साहित्यका माध्यमिककालीन कवि वैयाकरण नेपाल र उनका कृतिहरूको बारेमा थप अनुसन्धान गर्न चाहने शोधार्थीहरूले निम्नलिखित शोधशीर्षकहरूमा शोधकार्य गर्न सक्नेछन्:

- माध्यमिककालीन कवि प्रतिभा वैयाकरण नेपाल
- वैयाकरणका साहित्यिक दृष्टिकोण र प्रवृत्तिहरू
- वैयाकरण र भानुभक्तबीच तुलनात्मक अध्ययन

सन्दर्भसूची

(क) सन्दर्भग्रन्थसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (सम्पा.), प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश, काठमाडौं: विद्यार्थी प्रकाशन, प्रा.लि., २०६१ ।
- अवस्थी, महादेव, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता, काठमाडौं: एकता बुक्स, २०६१ ।
- आचार्य, बाबुराम (सम्पा.), पुराना कवि र कविता (ते.सं.), काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०३५ ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद, पूर्वीय साहित्यसिद्धान्त (चौ.सं.), काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०६१ ।
-, प्राथमिककालीन कवि र काव्यप्रवृत्ति (ते.सं.), काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०४९ ।
- गौतम, नारायणप्रसाद, नेपाली खण्डकाव्य : सिद्धान्त र विवेचना, काठमाडौं : दीक्षान्त पुस्तक भण्डार, २०६१ ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (सम्पा.), नेपाली कविता भाग-४, (चौ.सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६० ।
- दीक्षित, कमल (सम्पा.), बुङ्गल, काठमाडौं: जगदम्बा प्रकाशन, २०१८ ।
- (सम्पा.), माध्यमिक नेपाली पद्य, काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०४६ ।
- नेपाल, ज्ञानमणि (सम्पा.), पुराना कविता, भोजपुर: निमित्त नेपाल इतिहास विकास समिति, २०१८ ।
- (सम्पा.), वनका फूल, भोजपुर: निमित्त नेपाल इतिहास विकास समिति, २०२५ ।
- (सम्पा.), किष्किन्धाकाण्ड तथा पुण्यशिक्षा, काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०३४ ।
-, 'नेपाल निरुक्त, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०४० ।
- नेपाल, देवी, छन्द-पराग, काठमाडौं: भुँडीपुराण प्रकाशन, २०६२ ।
- नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, नेपाली वृहत् शब्दकोश, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०४० ।

- पराजुली, कृष्णप्रसाद, नेपाली लोकगीतको आलोक, काठमाडौं: वीणा प्रकाशन, २०५७ ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (सम्पा.), पाँच सय वर्ष, काठमाडौं: जगदम्बा प्रकाशन, २०२० ।
- पौडेल, भूपहरि (सम्पा.), नेपालको विद्वत्परम्परा, काठमाडौं: नेपाल साहित्य प्रकाशन केन्द्र, २०५१ ।
- प्रधान, प्रतापचन्द्र, माध्यमिककालीन नेपाली कवितामा शृङ्गार, वाराणसी: नाथ पब्लिशिंग हाउस, २०३७ ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (सम्पा.), साक्षा समालोचना (पाँ.सं.), काठमाडौं: साक्षा प्रकाशन, २०५८ ।
- प्रसाईं, गणेशबहादुर, सुवानन्ददेखि राजीवलोचनसम्म, काठमाडौं: साक्षा प्रकाशन, २०४४ ।
- बन्धु, चूडामणि, नेपाली लोकसाहित्य, काठमाडौं: एकता बुक्स, २०५८ ।
- भट्टराई, घट्टराई, प्रतिभैप्रतिभा र नेपाली साहित्य, काठमाडौं : नेशनल रिसर्च एशोसियेट्स, २०४० ।
-, माध्यमिककालीन कवि र कविता, काठमाडौं: नेराप्रप्र, २०४५ ।
-, नेपाली साहित्यको ऐतिहासिक रूपरेखा, काठमाडौं: सृष्टि प्रकाशन, २०५५ ।
- (सम्पा), नेपाली लेखककोश, काठमाडौं: लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा प्रतिष्ठान, २०५६ ।
- र शर्मा शरद्चन्द्र (सम्पा.), प्राचीन नेपाली पद्य, २०४६ ।
- भट्टराय, चूडानाथ, कवि, कविता र कविताको सिद्धान्त, काठमाडौं: श्रीमती नूतनश्री भट्टराय, २०१९ ।
- लुइँटेल, खगेन्द्रप्रसाद, नेपाली कवि र कविता, काठमाडौं: विभु ऋभु प्रकाशन, २०५४ ।
- शर्मा, शरद्चन्द्र, नेपाली साहित्यको इतिहास (माध्यमिककाल) काठमाडौं: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र त्रि.वि., २०३७ ।
-, सुवानन्ददेखि शम्भुप्रसादसम्म समीक्षा, काठमाडौं: जगदम्बा प्रकाशन, २०५५ ।
-, ओभेलमा परेकाहरू, काठमाडौं: साक्षा प्रकाशन, २०५६ ।
-, खोजी अनि व्याख्या, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०५६ ।

- शर्मा, तारानाथ, नेपाली साहित्यको इतिहास (दो.सं.), काठमाडौं: संकल्प प्रकाशन, २०३९ ।
-, भानुभक्तदेखि तेस्रो आयामसम्म (पाँ.सं.), काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०४१ ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइँटेल खगेन्द्रप्रसाद, शोधविधि (ते.सं.), काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०६२ ।
- शर्मा, गोपीकृष्ण, संस्कृत साहित्यको रूपरेखा (ते.सं.), काठमाडौं: अभिनव प्रकाशन, २०६३ ।
- शर्मा, शान्तिराज, नेपाली साहित्य इतिहासको रूपरेखा (दो.सं.), दार्जिलिङ: नेपाली साहित्य प्रचार समिति, इ.सं. १९९८ ।
- श्रेष्ठ, दयाराम, नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ, काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०३२ ।
-, वीरकालीन कविता, काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०३४ ।
-, प्रारम्भिक कालको नेपाली साहित्य इतिहास र परम्परा, काठमाडौं: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र त्रि.वि., २०३८ ।
-, साहित्यको इतिहास: सिद्धान्त र सन्दर्भ (दो.सं.), काठमाडौं: त्रिकोण प्रकाशन, २०६१ ।
-, र शर्मा मोहनराज, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास (दो.सं.) काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०४० ।
- श्रेष्ठ, रमेश, नेपाली कविताका प्रवृत्ति (दो.सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०४९ ।
- सत्याल, यज्ञराज, नेपाली साहित्यको भूमिका, प्रकाशन विभाग, शिक्षा विकास योजना, २०१७ ।
-, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त विवेचना, काठमाडौं: रत्नपुस्तक भण्डार, २०२३ ।
- सुवेदी, राजेन्द्र, सिर्जनात्मक लेखन: सिद्धान्त र विश्लेषण, काठमाडौं: पाठ्यसामग्री पसल, २०५७ ।
- र सुवेदी होम, प्राथमिक र माध्यमिक नेपाली साहित्यको रूपरेखा, काठमाडौं: पाठ्यसामग्री प्रकाशन, २०५५ ।

(ख) सन्दर्भशोधपत्रसूची

प्रसाई, चन्द्रा, ज्ञानमणि नेपालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०६० ।

फूल्देल, जीवराज, पतञ्जलि गजुन्यालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०६१ ।

श्रेष्ठ, रत्नकुमारी, माध्यमिककालीन नेपाली साहित्यमा लक्ष्मीदत्त पन्तको योगदान, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०५५ ।

(ग) सन्दर्भपत्रिकासूची

नेपाल, ज्ञानमणि, 'नेपाली साहित्यका एक उज्ज्वल तारा: अभै ओभेलमा', 'प्रज्ञा' त्रैमासिक (वर्ष ११, अङ्क १, २०३९), पृ. ७६-७८ ।

न्यौपाने, कोषराज, 'कवि वैयाकरण: एक परिचय', 'नेपाली' त्रैमासिक (पूर्णाङ्क ६५, २०३२), पृ. १८-२४)

भट्टराई, घट्टराज, 'माध्यमिककालीन नेपाली कविहरू र काव्यप्रवृत्ति', 'गरिमा' (वर्ष ७, अङ्क ९, २०४६ भाद्र), पृ. ३१ ।